

Висвітлено актуальні питання теорії й практики природничої географії, суспільної географії та картографії.

Для викладачів, наукових працівників, аспірантів, студентів.

In this bulletin the actual problems of theory and practice of natural geography, public geography and cartography are lighted up.

For scientists, professors, postgraduates, students.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	Я.Б. Олійник, д-р екон. наук, проф., чл.-кор. АПН України
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	С.Ю. Бортник, д-р геогр. наук, проф.; М.Д. Гродзинський, д-р геогр. наук, проф.; С.Ю. Дмитрук, д-р геогр. наук, проф.; П.О. Масляк, д-р геогр. наук, проф.; К.В. Мезенцев, д-р геогр. наук, проф.; А.М. Молочко, канд. геогр. наук, проф.; О.Г. Ободовський, д-р геогр. наук, проф.; В.М. Самойленко, д-р геогр. наук, проф.; С.І. Сніжко, д-р геогр. наук, проф.; В.В. Стецюк, д-р геогр. наук, проф.; В.К. Хільчевський, д-р геогр. наук, проф.; В.О. Шевченко, д-р геогр. наук, проф.; П.Г. Шищенко, д-р геогр. наук, проф., чл.-кор. АПН України; Б.П. Яценко, д-р геогр. наук, проф.; С.П. Запотоцький, канд. геогр. наук, доц. (відп. секр.)
Адреса редколегії	Київ, ГСП-680, просп. акад. Глушкова, 2, географічний факультет ☎ (38044) 521 32 70
Затверджено	Вченою радою географічного факультету 14.09.09 (протокол № 7)
Атестовано	Вищою атестаційною комісією України. Постанова Президії ВАК України № 1-05/2 від 10.03.10.
Зареєстровано	Міністерством юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 15821-4293Р від 20.10.09.
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, 6-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43; ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

ЗМІСТ

ТЕОРЕТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Олійник Я. Основні риси становлення університетської географічної науки в Україні	4
Любіцева О. Україна в контексті тенденцій розвитку світового туристичного ринку	7
Мезенцев К., Мезенцева Н. Зовнішні трудові міграції в контексті зайнятості на ринку праці України	8
Смаль В. "Нова економіка": основні підходи до концептуалізації	11
Барановський М. Загальні підходи, механізми та принципи стимулювання розвитку сільських депресивних територій	15
Гладкий О. Методичні підходи до оцінки економічної ефективності розміщення промислового виробництва території	19
Мальчикова Д. Концептуальні основи геопланування сільського регіону	23

ПРИКЛАДНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Білявська В., Запотоцька І., Запотоцький С. Регіональні особливості та перспективи ринку зерна в Україні	26
Пилипенко І. Оцінка зміни периферійності адміністративних одиниць на прикладі Херсонської області	31
Мельничук А. Внутрішньорегіональні відмінності природно-техногенної безпеки Східного вибухо-, пожежо-, хімічно-, геологонебезпечного з високою загрозою виникнення НС метеорологічного характеру району	33
Дубас Р. Лісові ресурси як об'єкт еколого-економічної оцінки	37
Купач Т. До питання про просторову організацію географо-топонімічного простору України	39

ПРАЦІ МОЛОДИХ ВЧЕНИХ

Нестерчук І. Геоекологічний аналіз та геоекологічне районування: методичний аспект	42
Пацюк В. Особливості становлення індустріального туризму на туристичному ринку України	47
Сайчук В. Рух робочої сили як складова територіальної мобільності трудових ресурсів хмельницької області	49
Карачоні Д. Спроба типології сільської місцевості в Україні	51
Петрук Є. Регіональні відмінності розвитку житлово-комунального господарства в Україні	59

ЮВІЛЕЇ

Едуарду Тимофійовичу Палієнку – 75 !	62
Григорію Даниловичу Проценку – 75 !	62
Віталію Арсенійовичу Прусову – 70 !	63
Василю Григоровичу Пазиничу – 60 !	64
Віктору Миколайовичу Самойленку – 55 !	64

ПАМ'ЯТАЄМО

Золовський Андрій Петрович	65
Маринич Олександр Мефодійович	65

CONTENTS

THEORETICAL-METHODIC WORKS

Oliylyk Y. Basic Features of Establishment of University geographical Science in Ukraine	4
Lyobitseva O. Ukraine in the context of tendencies of development world tourist market	7
Mezentsev C., Mezentseva N. External labor migrations in the context of employment at the market of labour of Ukraine	8
Smal V. The "new economy": the main approaches to conceptualization	11
Baranovsky M. The general approaches, mechanisms and principles of stimulation of development of the rural depressed territories	15
Gladkey O. Methodical approaches to estimation of economic efficiency of industrial production's territorial location	19
Mal'chikova D. The conceptual base of the geoplanning of rural region	23

APPLIED WORK

Bilyavska V., Zapototska I., Zapototskiy S. Regional features and prospects of market of corn in Ukraine	26
Pilipenko I. Assessment of changes in peripheral administrative units on the example of the Kherson region	31
Melnychuk A. Natural and technological safety differences inside Eastern explosion, fire, chemically, geologically, dangerous with high risk of emergencies meteorological nature	33
Dubas R. Forest resources as an object of ecologo-economichnoi estimation.....	37
Kupach T. Some methods of the study to spatial organization of the geo-toponimical systems of the Ukraine	39

YOUNG SCIENTIST WORKS

Nesterchuk I. Methodical aspect of geoecological analisis and geoecological division	42
Patsyuk V. Features of becjming of industrial tjurism market of Ukraine	47
Saychouc V. Motion of labour force as a constituent of territorial mobility of labour resources of hmelnitscoi region	49
Carachoni D. Attempt tipologii of rural locality in Ukraine	51
Petruk E. Regional differences of housing and communal servises in Ukraine	59

JOBILEE

Eduard Palienco – 75 !	62
Grigoriy Protsenco – 75 !	62
Vitaliy Prusov – 70 !	63
Vasiliy Pazynych – 60 !	64
Victor Samoylenco – 55 !	64

WE REMEMBER

Zolovsciy Andrey	65
Marinich Alexander	65

ТЕОРЕТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 911

Я. Олійник, член-кор. АПН України, д-р екон. наук

ОСНОВНІ РИСИ СТАНОВЛЕННЯ УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ ГЕОГРАФІЧНОЇ НАУКИ В УКРАЇНІ

Розкриті особливості становлення університетської географічної науки в Україні.

Exposed peculiarities establishment of University geographical science in Ukraine.

Науковий підхід до розробки проблем географії зріс з утворенням Харківського (1805), Київського (1834), Новоросійського (1865) університетів. Проте до 1890 року, тобто до утворення спеціальних кафедр географії, дослідження у галузі географії в цих університетах були епізодичними і, як правило, стосувалися, метеорології та меншою мірою, кліматології. З утворенням кафедр географії почалися систематичні географічні дослідження і формування географічних наукових шкіл.

Фундатором Харківського університету був В.Н. Каразін (1773–1842). Учений широкого профілю (хімія, технічні науки), він заклав основи української кліматології і метеорології, першим в Україні обґрунтував метеорологію як науку, висунув ідею про вплив лісонасаджень на клімат, запропонував організувати метеорологічну мережу Росії на чолі з Головною фізичною (нині геофізичною) обсерваторією. В.Н. Каразін перший в Україні з 1810 року, започаткував систематичні метеорологічні спостереження і вів їх протягом 30 років. Проте метеорологічну обсерваторію тут створили лише у 90-ті роки, коли географічні дослідження очолював А.М. Краснов.

Основоположником геологічної і географічної наукових шкіл у Харківському університеті був професор геології – Іван Леваковський (1828–1893). Він вивчав питання геології та геоморфології, у тому числі утворення річкових долів півдня Росії, асиметричну будову Кримських гір, обґрунтував етапність розвитку річкових долів, зумовлених тектонікою, був основоположником геоморфологічного вивчення України і попередником Харківської школи геоморфологів (М.І. Дмитрієв, Я.С. Едельштейн, А.Л. Рейнгард та інші). Досліджуючи питання гідрології України, геоморфології і тектоніки Правобережжя Дніпра, І.Ф. Леваковський видав "Атлас Дніпра" і "Матеріали до вивчення чорнозему" (1871).

Організатором географічної освіти в Харківському університеті став Андрій Краснов (1862–1915), випускник Петербурзького університету, товариш В.І. Вернадського. У вересні 1889 року він прочитав першу вступну лекцію в Харківському університеті на тему: "Географія як нова університетська наука", в якій вказав, що "географія завжди мала предметом своїм земну кулю, опис її материків і океанів і пояснення явищ, які на ній відбуваються і зумовлюють обстановку і частку проживаючого на ній населення". Вперше в історії географічної науки він пропонує вважати головним її завданням виявлення географічних поєднань географічних компонентів, вивчення їх особливостей і причин розподілу. 23 роки присвятив А.М. Краснов професорській діяльності в Харківському університеті. Враховуючи, що найбільш знані геоморфологи Харківської наукової школи закінчили університет і стали відомими вченими (А.Л. Рейнгард, Я.С. Едельштейн, М.І. Дмитрієв) ще до приходу в цей заклад Д.М. Соболева (1914), а його учні самі створили наукові школи (М.І. Дмитрієв – у Харкові, Я.С. Едельштейн – у Санкт-Петербурзі), ми маємо повне право вважати А.М. Краснова засновником геолого-геоморфологічного напрямку і школи, а саму школу іменувати школою

А.М. Краснова – Д.М. Соболева – М.І. Дмитрієва, а Д.М. Соболева вважати послідовником А.М. Краснова.

А.М. Краснов – засновник біогеографічного напрямку досліджень, в якому працював Є.М. Лавренко. Його ботанічна школа нині закінчила своє існування у зв'язку з від'їздом багатьох її учнів (В.І. Талієв, Є.М. Лавренко, І.А. Культасов та ін.), а геолого-геоморфологічна школа завдяки успішній діяльності Д.М. Соболева, М.І. Дмитрієва, П.М. Цися, С.І. Проходського й І.Г. Черваньова продовжує діяти, а через П.М. Цися внесла вклад у розвиток Львівської геоморфологічної наукової школи. Продовжує роботу і наукова геоморфологічна школа ВСЕГЕІ (Геолкому) і Санкт-Петербурзького університету, яку започаткував представник Харківської школи – Я.С. Едельштейн (Я.С. Едельштейн – З.А. Сваричевська – Ю.П. Селіверстов та ін.).

Метеорологічний напрям у Харкові в дореволюційний період започаткували М.Д. Пильчиков, В.А. Педаєв.

Розвитку економіко-географічних напрямів у дореволюційному Харкові не виявлено, хоча випускники університету Г.М. Гехтман і Г.А. Кочарян – стали фундаторами грузинської, азербайджанської та вірменської наукових економіко-географічних шкіл.

Київський університет створено на базі Кременецького ліцею зусиллями ряду вчених України і Росії. Серед них був професор Московського університету, перший ректор Київського університету М.О. Максимович (1803–1873). Він поклав початок українській фольклористиці, котрою активно займалися географи. А в 1827 році ним видано книгу "Про системи рослинного царства". У 1855 році тут створено першу в Україні Метеорологічну обсерваторію (01.05.1855), в якій працювали (кінець XIX – початок XX століття) М.П. Авенаріус, К.М. Жук, П.І. Броунов, Й.Й. Косоногов.

Випускник Петербурзького університету М.П. Авенаріус (1835 – 1895) завідував кафедрою фізики й одночасно очолював обсерваторію. Він започаткував вивчення річного і добового ходів основних елементів клімату Києва (температури повітря і ґрунту, атмосферних опадів). Як фізик, він був засновником спеціальних метеорологічних досліджень в Україні (актинометричні дослідження, атмосферна електрика).

Читання лекцій із географії в Україні вперше започатковано у Київському університеті з 1834 року на кафедрі фізики та фізичної географії. Спочатку курс фізичної географії читали професори В.П. Чехович і Е.А. Кнорр. Головна увага приділялася метеорології та викладання курсу в цілому мало геофізичний напрям.

Ще до відкриття кафедри географії в університеті здобули спеціальну освіту видатні спеціалісти О.В. Ключовський та Й.Й. Косоногов, а обрання професором кафедри географії в 1891 році П.І. Броунова сприяло активізації географічних досліджень.

П.І. Броунов (1853–1927) – перший завідувач кафедри географії Київського університету (1890). Він – вихованець Петербурзького університету, де одержав ступінь доктора метеорології і фізичної географії (1886)

і учень, працюючого в Україні, М.П. Авенаріуса. Керуючи кафедрою, він читав фізичну географію, метеорологію і земний магнетизм. У 1892 році П.І. Броунов організовує Придніпровську мережу метеорологічних станцій, ставлячи перед нею завдання виконання широкої програми спеціальних агрометеорологічних спостережень і всебічного вивчення клімату країни. П.І. Броунова можна вважати фундатором сільськогосподарської метеорології.

Зусиллями М.П. Авенаріуса – П.І. Броунова в Києві склалася школа метеорології, агрокліматології і кліматології, еволюція якої була протягом її функціонування від фізики до географії. Сліди її можна відшукати і зараз (М.П. Авенаріус, П.І. Броунов – К.М. Жук – Й.Й. Косоногов – І.К. Половко – М.І. Щербань – Є.Є. Корнієнко).

Географо-геоморфологічний напрям у Київському університеті бере початок від геологічної наукової школи. Першим професором геології (1837–1842) Київського університету був вихованець Дерптського університету Ернест Гофман (1801–1871). Він один із піонерів геологічного та геоморфологічного вивчення Київської, Подільської, Херсонської і Таврійської губерній. Надалі Е. Гофман поїхав на роботу в Санкт-Петербург. У 1849 році за дослідження Полярного Уралу першим у Росії він був удостоєний Костянтинівської медалі Руського географічного товариства за відділенням фізичної географії.

У другій половині XIX століття в університеті сформувалася геологічна наукова школа на чолі з К.М. Феоділаковим (1818–1901). Він першим склав геологічну карту Київської губернії і геологічні карти Києва, одним із перших почав проводити інженерно-геологічні дослідження Києва, зокрема зсувів на правому березі Дніпра. Займаючись проблемами тектоніки, стратиграфії і гідрології, учений звернув увагу на четвертинні відклади та їх роль у географічному середовищі. У школі К.М. Феоділакова під час вивчення четвертинних відкладів виріс відомий учений П.А. Тутковський, який одержав ступінь не тільки доктора геології і географії, але й у числі перших докторів-географів Росії (Д.М. Анучин, А.М. Краснов, Л.С. Берг, Г.І. Танфільєв) – ступінь доктора географії. Використовуючи палеогеографічний аналіз, він виклав льодовиково-еолову гіпотезу утворення лесу, яка принесла йому світове визнання. П.А. Тутковський першим розробив й обґрунтував основи палеогеографічної етапності лесової формації. Його ідеї простежуються у геоморфології України і зараз (С.Ю. Бортник, Н.П. Герасименко, О.О. Комлев, В.В. Стецюк).

У 1850–1880 роках у Київському університеті працював М.Х. Бунге (1803–1895). Він був професором кафедри політекономії і статистики (1850–1869), поліцейського права (економічна політика) (1869–1880), тричі обирався ректором університету (1859–1862, 1871–1875 і 1878–1880). М.Х. Бунге займався проблемами статистики, грошового обігу й історії економічних навчань, він – автор низки книг і підручників із цих дисциплін. У 1881–1987 роках цей учений очолював міністерство фінансів, а в 1887–1995 – уряд Росії, у 1890 році обраний академіком.

У Київському університеті започатковано оригінальні економіко-географічні дослідження в Україні. Їх фундаторами стали В.Б. Антонович, А.С. Сиявський та К.Г. Воблий (1876–1947). У 1911 році В.К. Воблий стає професором політичної економії і статистики Київського університету і Київського комерційного інституту. Його наукові праці цього періоду (1906–1917) торкаються статистики, політекономії і конкретної економіки; ним досліджується історія польської фабричної промисловості (1909); професійно-промисловий перепис у Німеччині (1911); основи економіки страхування (1915); політичної економії (1918); статистики. Роботи над про-

блемами економіки привели вченого до конкретного вивчення економіки галузей господарства, їх історії і розміщення. У 1915 році К.Г. Воблий публікує статтю про продуктивні сили Німеччини, починає збір матеріалів до монографії із цукробурякового виробництва в Україні. У радянський період зазначалося, що у К.Г. Воблого були неправильні уявлення про стійкість дрібного селянського господарства, зроблені ним на основі даних сільськогосподарського перепису в Німеччині (1907). Із сучасної позиції цей закид навряд чи справедливий. Серйозні наукові праці в галузі економічної географії К.Г. Воблим створені вже в 1917–1947 роках. Починаючи свою наукову діяльність як спеціаліст у галузі політичної географії, вчений уже в першій чверті XX століття переходить на позиції економічної географії, а в 1919 році видає підручник з економічної географії України. Розпочавши наукову роботу як послідовник В.Е. Дена, в 1920-ті роки він змушений був перейти на позиції районної школи М.М. Баранського. Значно пізніше, у 1933 році, він стане засновником і першим завідувачем першої в Україні кафедри економічної географії Київського університету, де його учнями будуть відомі в майбутньому вчені: М.М. Паламарчук, Л.М. Корецький, та ін. Одночасно з К.Г. Воблим на терені географії з'являються географи А.С. Сиявський, В.П. Тимошенко, В.В. Садовський, І.А. Фещенко-Чопівський та ін. Їх діяльність пройшла за кордоном, переважно в українських вищих навчальних закладах Чехії (Вільний український університет, Вища народногосподарська школа в Подєбрадах, Вищий педагогічний інститут імені Михайла Драгоманова).

Новоросійський університет створено на базі колишнього Рішельєвського ліцею з ініціативи М.І. Пирогова. Становлення географічного відділення в ньому пов'язано з іменами О.В. Косовського і Г.І. Танфільєва.

О.В. Косовський (1848–1917) – уродженець України і вихованець Київського університету. Він одержав звання доктора метеорології і фізичної географії ще до Д.М. Анучина (1884). Будучи послідовником ідей М.П. Авенаріуса, створив ряд капітальних праць із кліматології Росії й України, аналізу погодного режиму, а також температури та солоності Чорного моря. Працюючи в Новоросійському університеті (1880–1907), О.В. Косовський створив мережу метеорологічних пунктів на південному заході України (з 1886), Одеську магнітно-метеорологічну обсерваторію (1892), підготував групу вчених, які згодом працювали професорами Новоросійського та інших університетів країни (М.А. Аганін, А.В. Ігнат'єв, В.М. Оболенський, П.Т. Пасальський, С.Г. Попруженко, Г.Я. Точидловський). Про свою діяльність в Одесі він писав: "у Одесі читав лекції по частинах фізичного землезнавства (орографія, метеорологія, океанографія, метеорологічна оптика, навчання про земний магнетизм і атмосферну електрику). Всі ці відділи сполучені мною в одне ціле під загальним заголовком фізичного землезнавства". Та очолити кафедру географії О.В. Косовському не доручили. Її очолив медик Яворський. Тому географічних досліджень на кафедрі географії практично не велося. У 1907 році О.В. Косовський переїхав до Санкт-Петербурга, став заслуженим професором Петербурзького університету і членом-кореспондентом Петербурзької академії наук.

Учень В.В. Докучаєва, Г.І. Танфільєв, працював під його керівництвом у Ґрунтовій комісії та Степовій експедиції (1888–1895), а потім у Петербурзькому університеті в Ботанічному саду. У 1905 року переїхав в Одесу і фактично заново організував тут кафедру географії (в університеті), фізико-географічну і біогеографічну наукові школи. У 1911 році Г.І. Танфільєв захистив док-

торську дисертацію "Межі лісів Полярної Росії по дослідженнях у тундрі тиманських самоїдів". У своїх працях учений вивчав питання взаємодії між лісом і тундрою, лісом і степовими ландшафтами, довів, що причина безлісся степів криється в несприятливих для лісів ґрунтах степів, а саме у багатстві ґрунту і підґрунтя степів шкідливими для лісу легкорозчинними солями. Г.І. Танфільєв створив низку фундаментальних робіт із географії ґрунтів, значну наукову школу, яка функціонувала практично до наших днів (С.Т. Белозоров, В.В. Іванов).

Біля витоків економічної та соціальної географії України стояв Г.Г. Швіттау (1875–1950). Після закінчення Петербурзького університету, де його вчителем був В.Е. Ден, Г.Г. Швіттау почав свою наукову діяльність у галузі конкретної економіки і статистики. Ним проаналізовано професії і заняття населення (1908), написано підручник "Вступ в економічну статистику" (1908). Г.Г. Швіттау підготував програму Другого всеросійського перепису населення, яка не відбулася у зв'язку з початком Першої світової війни. Згодом напрям його наукової діяльності починає еволюцію в сторону економічної географії. У 1911 році він помістив в "Часописі Міністерства освіти" статтю "Предмет і задачі економічної географії". Це одна із перших методологічних робіт у цьому напрямі. Зусиллями К.Г. Воблого і Г.Г. Швіттау в Києві, О.О. Сухова і К.П. Пятлі в Одесі. Починають укладатися економіко-географічні осередки.

Частина території України з періоду III поділу Польщі (1795) протягом багатьох років перебувала в складі Австро-Угорщини. На цій території функціонували Львівський (1661) і Чернівецький (1875) університети.

Центром географічної науки на Західній Україні був Львівський університет. Ще до створення кафедри географії тут проводилися географічні або суміжні з географією дослідження.

Професор української мови і літератури Яків Головацький (1814–1888) вивчав проблеми літератури й етнографії Галицької й Угорської Русі. У 1875 році ним написана етногеографічна книга "Карпатська Русь", а в 1884 році – "Географічний словник західнослов'янських і південнослов'янських земель і прилягаючих країн". Переслідуваний австро-угорським урядом Головацький у 1867 році змушений був переїхати у Вільнюс, де очолив археографічну комісію.

Етнографію і географію України вивчав також польський учений, член-кореспондент Краківської академії наук Оскар Кольберг (1814–1890). Результати його досліджень викладено в книгах "Народ, його звичаї і засіб життя" (т. 1–23, 1857–1890), чотирьохтомнику про Покуття (1882–1889) і книзі про Волинь (видана в 1907 році).

Фундаментальну етногеографічну роботу в 5 томах "Гуцульщина" (1899–1908) видав Володимир Шухевич (1849–1915). У ній дано розгорнуту характеристику географічних особливостей, населення, його розміщення й етнографії. Ця наукова праця не втратила своєї наукової цінності до нашого часу.

У 1882 році в університеті створено кафедру (інститут) географії. У становленні географії Львівського університету виділяють декілька етапів. Перші два етапи тривали до 1945 року. Перший етап – становлення географії – пов'язаний з іменем А. Ремана (1840–1917), який був доктором філософії, а перед відкриттям кафедри пройшов навчання з географії, геології, кліматології, астрономії. А. Реман виконав фізико-географічні дослідження в південно-західній і південній Україні, Карпатах, а також у Південній і Середній Європі, на узбережжі Балтійського моря.

За твердженням професора Я.І. Жупанського, першим доктором філософії у галузі географії в Україні, за

межами царської Росії, став Григорій Величко (1863–1932), перший докторант А. Ремана. Він – автор багатьох монографій і популярних праць з географії й економіки України. Заслугою Г. Величка є спроба першого природно-географічного поділу Карпат, де він застосував термін "бескид" для того, щоб позначити певний тип гір. У його науковому доробку є праці "Політичні і торгові взаємозв'язки Русі і Візантії IX–XI сторіч" (1891); "Народописная карта українсько-російського народу" (1896), яка започаткувала українську етнокартографію; "Географія України – Руси" (1902).

У кінці XIX – на початку XX століття на кафедрі починають з'являтися студенти з числа українського населення (С.Л. Рудницький, В.О. Геринович). Перший період становлення географії у Львівському університеті пов'язаний із роками навчання, першими науковими працями ще одного учня А. Ремана – С.Л. Рудницького. У 1908–1918 роках він працював на кафедрі на посаді доцента. С.Л. Рудницький – автор перших наукових праць українською мовою (з геоморфології Карпат і Полісся), фундатор української геоморфологічної термінології, першого географічного опису всіх українських земель, у котрому рівномірно охоплені всі розділи географії, огляду етнографії і політичної географії України, перших карт всіх українських земель. С.Л. Рудницького в ряді праць називають творцем української географії. Надалі (1927) його було запрошено на роботу в Радянський Союз, де його доля одержала трагічне завершення.

Другий етап розвитку географії в університеті пов'язаний з Е. Ромером, А. Ціргофером, Ю. Полянським. Е. Ромер (1871–1954) – польський кліматолог, картограф, керував Інститутом географії до 1933 року. Він – другий докторант А. Ремана. Його наукові інтереси торкалися кліматології, геоморфології (комплексне вивчення регіонів Карпат і Поділля). Е. Ромер створив Львівську картографічну школу і сприяв видавництву географічної літератури.

А. Ціргофер (1893–1969) – один із вихованців Е. Ромера, відомий працями з палеоморфології Поділля, геоморфології, а в післявоєнний період – із регіональної географії, географії населення тощо. А. Ціргофер був завідувачем кафедри географії у 1939–1941 роках і 1944–1945 роках, а з 1945 по 1963 рік – завідувач кафедри фізичної географії Познанського університету.

Після приєднання Західної України до УРСР керівником Інституту з 1939 року до 1941 року був Ю. Полянський (1892–1975). Це перший українець, який потрапив на роботу в Інститут після довгої перерви, оскільки за керівництва Е. Ромера працювали лише поляки. Ю. Полянський у наукових школах був відомий як географ, геолог, зокрема роботою "Подільські етуди, тераси, ліси і морфологія Галицького Поділля над Дністром" (1929). Він із часом емігрував в Аргентину, де написав багато робіт із географії і геології країни.

Таким чином, за перші два періоди розвитку географії у Львівському університеті проводилися етнографічні, етнокартографічні, геоморфологічні дослідження, які відновилися після утворення географічного факультету в 1945 році і пов'язані з іменами П.Т. Ващенко, П.М. Цися, К.І. Геренчука. Ними засновані наукові школи, які функціонують до наших днів.

Про час становлення географії в Чернівецькому університеті немає єдиної думки, про що наголошують Я.І. Жупанський і В.П. Руденко. Одні дослідники називають 1865 рік – це рік заснування метеорологічної станції, інші – 1875–1877 роки, коли при кафедрі математики філософського факультету було відкрито лабораторію мінералогії. Таким чином, географічні напрями розпочалися з геологічного та економічного профілю. Власне географічний курс (метеорологію) почав читати доктор

філософії, професор фізики Алоїс Гайндльом. О. Зупан, доктор філософії, а з 1880 року – професор географії, організував галузеві географічні курси з фізичної географії, геоморфології, кліматології, океанології, а також регіональні курси з географії Європи, Африки, Азії. Він – автор низки цінних робіт із геоморфології Карпат, загального землезнавства і географії населення світу. Праці О. Зупана на російську мову переклав Д.М. Анучин. Австрійський період географії в університеті характеризується переважанням геолого-фізико-географічного напрямку.

Перехід Буковини до складу королівської Румунії вплинув на інтерес досліджень в університеті. Наукові дослідження насамперед стосувалися топоніміки Буковини, мінералогії, географії населення, тобто кафедри в основному займалися вивченням процесів румунського етносу.

У серпні 1940 року румунський університет реорганізовано в Чернівецький з українською мовою викладання (факультет очолив Г.В. Ваньков), а з 1944 року Чернівецький державний університет поновив свою роботу.

Таким чином, у дореволюційній Україні (у складі Росії) функціонувало три наукових центри географічної науки (Харків, Київ, Одеса), в основі яких були кафедри географії. Першими науковими керівниками цих кафедр були фундатор наукових колективів, а згодом шкіл. Це

були представники російської географії і в першу чергу – Санки-Петербурзького університету (М.П. Авенаріус, П.І. Броунов, А.М. Краснов, К.М. Феофілактів, Г.І. Танфільєв), що внесли значний вклад у формування географії України. Всі вони справедливо належать російській науці, а багато з них згодом працювали в головних наукових закладах Росії (П.І. Броунов, О.В. Косовський, А.М. Краснов). У наукових школах, створених цими вченими, з'явилися знані вчені українського походження, що закінчили Вищі навчальні в Україні (О.В. Косовський, Й.Й. Косоногов, П.А. Тутковський та інші).

До жовтневого перевороту 1917 року в Україні (включаючи західну частину) в галузях географії працювали доктори географії: О.І. Івановський (Харків), Г.І. Танфільєв (Одеса), П.А. Тутковський (до того ж доктор мінералогії і геогнозії геолого-мінералогічних наук) (Київ), доктор філософії Г.Величко (Львів); доктори не-географічних наук, професори-суміжники М.І. Андрусов (геологія), К.Г. Воблий (економіка, економічна географія), Й.Й. Косоногов (фізика, мінералогія), Є.В. Опоков (гідрологія) (Київ); В.Д. Ласкарев, О.І. Набоких, І.Я. Точидловський (Одеса); Д.М. Соболев (Харків); М.М. Самбікін (Полтава); Г.Ф. Морозов (Сімферополь).

Надійшла до редколегії 10.09.2010

УДК 911.3:796.5

О. Любіцева, д-р геогр. наук

УКРАЇНА В КОНТЕКСТІ ТЕНДЕНЦІЙ РОЗВИТКУ СВІТОВОГО ТУРИСТИЧНОГО РИНКУ

Розглянуто та співставлено тенденції розвитку міжнародного туризму та тенденції розвитку туризму в Україні протягом ХХІ ст. Визначено місце України в світовому туристичному процесі. Окреслено основні тенденції національного ринку туристичних послуг.

Distinguishing Tendency development for the international Tourism and Tendency development for the national Tourism in Ukraine on the XXI century. The place of Ukraine is certain in a world tourist process. Basic tendencies are outlined to the national market of tourist services.

Актуальність даного дослідження ґрунтується на ролі туризму як потужного комунікатора та інтегратора глобалізаційних процесів, феномена сучасної цивілізації.

Метою є визначення місця України в світовому туристичному процесі. Розкриттю поставленої мети відповідає вирішення завдань з визначення світових тенденцій розвитку туризму в усій багатогранності та розмаїтті його суспільних функцій, місця і ролі туризму в суспільному поступі України, місця українського туристичного ринку на ринку міжнародного туризму.

Виклад основного матеріалу. Феномен туризму був зафіксований ще у 80-х роках ХХ ст. (Акапулько, 1982 р.), а подальший розвиток дав підстави визначати його як суспільне явище, для якого характерні стрімкі темпи зростання, поліфункціональність і постійне ускладнення функцій, геоторизація або залучення до використання в туризмі не тільки Ойкумени (освоєної частини Землі), а й територій з екстремальними природними умовами, акваторій та навіть навколоземного простору. Все це дає підстави визначити туризм як явище глобальне, яке справляє потужний і неоднозначний вплив на довкілля, економіку і суспільство країн, задіяних у туристичному процесі, їх народи, а також на міжнародні відносини й торгівлю, обумовлюючи необхідність міжнародного регулювання на основі принципів відповідального, сталого та загальнодоступного туризму, зафіксованих у Глобальному Етичному Кодексі Туризму (Сантьяго, Чілі, 1.10.1999 р.) та дотримання цих принципів на національному рівні.

Туризму, як потужній складовій світової економіки глобального рівня, притаманні такі риси: 1) динамічність, проявом якої є високі темпи зростання туристич-

ної рухомості населення і прибутків від сфери економіки, яка забезпечує потреби туристів; 2) перманентна диверсифікація, яка ґрунтується на постійному урізноманітненні потреб, попиту населення і відповідній їй зміні видів та форм туризму, реструктуризації туристичної діяльності, ускладнення туристичних функцій; 3) виключно ринкові форми організації, які ґрунтуються на механізмі узгодження попиту/пропозиції та маркетингових стратегіях масового виробництва туристичного продукту і його реалізації на індивідуальній основі; 4) транснаціоналізація діяльності, переважаюча роль концентрації капіталу та централізації управління на наддержавному рівні, значний вплив світогосподарських зв'язків і механізмів на систему державного регулювання діяльності туристичної сфери; 5) технологічна і фінансово-інформаційна залежність, яка передбачає значну інноваційну спрямованість складових індустрії туризму, переважаючу роль інформаційно-комунікаційної складової, яка забезпечує ефективність туристичної діяльності; 6) стандартизація та уніфікація технологій обслуговування в туризмі, яка гарантує якість туристичної послуги незалежно від часу та місця її отримання; 7) соціалізація туризму завдяки відповідній державній політиці та діяльності некомерційних, недержавних та міжнародних організацій, спрямованій на розширення доступності туристичних послуг для менш заможних верств населення, на формування туристично спрямованого життєвого стандарту, коли туризм стає невід'ємною складовою стилю життя більшості населення країни.

Національний туристичний ринок України є ринком країни перехідної економіки з середнім рівнем соціально-економічного розвитку, що формує ринкові структури

та індустрію туризму відповідно до макрорегіональних європейських стандартів. Укріплення правової бази туризму, визначена пріоритетність розвитку внутрішнього і стимулювання іноземного туризму, певні зрушення на шляху розбудови матеріально-технічної бази і інфраструктури призвели до того, що протягом перших років XXI ст. на фоні загального зростання чисельності туристів потоки іноземного та зарубіжного туризму майже зрівнялися. Водночас сучасний етап характеризується відносно незначною участю країни у світовому туристичному процесі і переважанням експорту туристичних послуг. Мотиваційними цінностями для розвитку внутрішнього та іноземного туризму залишається класичне поєднання природних і культурно-історичних ресурсів, посилене етно-релігійною самобутністю регіонів країни.

Україна на ринку міжнародного туризму виступає поки що як країна-генератор туристичних потоків. Основні обміни країна здійснює в межах субрегіонального ринку з країнами-сусідами Росією, Молдовою, Білоруссю, Польщею, Угорщиною, Словаччиною, які виступають і як генератори основних туристичних потоків в країну і як реципієнти для українських туристів. На сусідські обміни припадає в середньому за останні роки біля 65 % від загального обсягу міжнародних туристичних потоків.

УДК 911.3

На національному ринку туристичних послуг прослідковуються дві тенденції: а) регіоналізації, оснований на територіальному поширенні туристичної діяльності завдяки місцевій ініціативі, яка є наслідком формування попиту та його задоволення шляхом реалізації підприємницької діяльності на певних територіях (відкриття туристичних підприємств, активізація підприємств, що надають послуги розміщення та екскурсійних бюро), проведення регіональної туристичної політики аквізичії туристів; б) децентралізації туристичної діяльності, яка проявляється у відкритті філій, спробах формування мереж на франчайзингових умовах, наслідком чого стало територіальне поширення туризму, розширення мережі туристичних пунктів та центрів, виробничі (переважно інформаційні, фінансові та розподільчі) зв'язки між якими стають основою формування місцевих територіальних ринків різного типу, спеціалізації та масштабів.

Висновки. Глобалізаційні тенденції світового туристичного процесу в Україні проявляються в зростанні динаміки туристичних потоків та в поглибленні регіональної спеціалізації на базі концентрації туристичної діяльності, у формуванні системи місцевих туристичних ринків.

Надійшла до редколегії 10.09.2010

К. Мезенцев, д-р геогр. наук, Н. Мезенцева, канд. геогр. наук

ЗОВНІШНІ ТРУДОВІ МІГРАЦІЇ В КОНТЕКСТІ ЗАЙНЯТОСТІ НА РИНКУ ПРАЦІ УКРАЇНИ

Охарактеризовано основні риси функціонування ринку праці України щодо зайнятості, безробіття, попиту і пропозиції робочої сили, напруженості на ринку праці, поширення неформальної зайнятості. Проаналізовано зовнішні трудові міграції з України. Виявлено причини та соціально-економічні проблеми, зумовлені відтоком робочої сили за межі України. Висвітлено особливості та напрямки нелегальної міграції до України.

The main features of the Ukrainian labor market operation in concern of employment, unemployment, supply and demand of labor, tension in the labor market, and spread of the informal employment are characterized. External labor migration from Ukraine is analyzed. The reasons and socio-economic problems caused by outflow of labor from Ukraine. The features and directions of illegal migration to Ukraine are exposed.

Постановка проблеми. З 1991 року в Україні почав формуватися ринок праці. Його становлення відбувалося під впливом організаційно-правових, економічних, соціальних та психологічних факторів. Формування ринку праці відбувалося в умовах перманентних економічних реформ, формування багатоваріантних відносин власності, розшарування населення за рівнем доходів тощо. Саме тому ринку праці України притаманні як закономірні, так і специфічні риси та тенденції розвитку.

Специфічними особливостями ринку праці України є високий рівень зайнятості у неформальному секторі та значний потік трудових мігрантів за кордон. При цьому трудові міграції в Україні суттєво впливають на загальний обсяг пропозиції робочої сили на регіональних ринках праці, якісний і професійний її склад. Проблемою для ринку праці України є еміграція висококваліфікованої робочої сили.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми зовнішніх трудових міграцій України висвітлювалися у працях економістів, соціологів, психологів. Окремі суспільно-географічні аспекти проблеми розглянуто в працях О. Хомри, Е. Лібанової. Однак ступінь їх соціо-економіко-географічного осмислення залишається недостатнім.

Постановка завдання. Саме це зумовило необхідність написання даної статті. Її метою є аналіз специфічних рис функціонування ринку праці України, які зумовлюють значні масштаби зовнішніх трудових міграцій українців, що породжує суттєві соціально-економічні проблеми в державі.

Виклад основного матеріалу.

1. Специфіка зайнятості на ринку праці України.

За період 1991-2008 рр. мала місце стійка тенденція

зменшення загальної кількості зайнятих в Україні. Кількість зайнятих скоротилася з 25,4 млн. осіб у 1990 році до 20,97 млн. осіб у 2008 році, тобто більш ніж на 17 %. Відбулися зміни щодо структури зайнятості населення за формами власності: 34 % зайняті на підприємствах державної форми власності, 36 % – колективної, 30 % – приватної. Рівень зайнятості населення в Україні як у працездатному віці, так і у віці 15-70 років є достатньо високим і має тенденцію до постійного підвищення.

Постійно відбувається перерозподіл робочої сили між видами діяльності. Стабільним є поступове перемищення працівників виробничих галузей до сфери послуг. Порівняно з 1991 роком кількість зайнятих у промисловості, сільському господарстві скоротилася удвічі. За той же період кількість зайнятих у фінансуванні, кредитуванні і страхуванні, апараті органів державного і господарського управління збільшилася удвічі.

На ринку праці України зафіксовано низький рівень зареєстрованого безробіття. До 1999 року рівень безробіття зростав у всіх регіонах, досягши найвищого значення – 4,3 %. Найвищими темпами рівень безробіття зростав в Чернігівській, Сумській, Житомирській, Рівненській, Волинській, Тернопільській, Івано-Франківській та Закарпатській областях. З 1999 року рівень зареєстрованого безробіття знижувався і у 2008 році склав 2,9 %.

Найнижчі показники рівня зареєстрованого безробіття характерні для м. Київ, Одеської, Харківської, Донецької областей. Загрозлива ситуація у Тернопільській, Рівненській, Чернівецькій, Черкаській, Кіровоградській, Волинській, Вінницькій, Івано-Франківській областях.

Офіційно визначений відносно невисокий рівень безробіття в Україні не відповідає реальній ситуації на ринку праці внаслідок існування неповної зайнятості працюючих (прихованого безробіття) у вигляді неоплачуваних адміністративних відпусток та скороченого робочого часу. Такі негативні процеси активізуються в періоди економічних криз. Так, в результаті світової економічної кризи 2008 року кількість працюючих у режимі скороченого робочого дня (тижня) в Україні зросла вдвічі. Насамперед, це характерно для галузей промисловості, будівництва, транспорту, а за територіальним розподілом – для Запорізької, Луганської, Полтавської, Волинської, Сумської та Хмельницької областей.

Рівень безробіття, визначений за методологією МОП, щороку вдвічі перевищував рівень зареєстрованого безробіття (наприклад, 6,4 % до 2,9 % у 2008 році). Регіональний розподіл є таким: найнижчі показники рівня безробіття характерні для Києва, Одеської, АРК, Дніпропетровської, Донецької Київської та Харківської областей, найвищі – для Чернівецької, Тернопільської, Житомирської, Рівненської, Волинської, Кіровоградської, Херсонської та Черкаської областей. Регіональна диференціація показників офіційно зареєстрованого рівня безробіття та визначеного за методологією МОП має подібні тенденції. Найнижчі показники рівня безробіття характерні для високоурбанізованих територій, промислових регіонів, приморських територій, найгірші – для регіонів аграрно-промислової спеціалізації.

В Україні вищий рівень зареєстрованого безробіття серед жінок: 3,8 % проти 2,1 % безробітних серед чоловіків у 2008 році. Найсуттєвіші такі відмінності у Києві, АРК, Донецькій, Луганській, Одеській та Харківській областях. Водночас показники рівня безробіття серед чоловіків і жінок, визначені за методологією МОП, свідчать про фактичну відсутність гендерних відмін і, навіть, незначне переважання числа безробітних чоловіків (6,6 % безробітних чоловіків до 6,1 % жінок).

В Україні суттєві відмінності рівня безробіття щодо ступеня урбанізованості території. У містах він був вищим до 1999 року. Починаючи з 2000 року в містах рівень безробіття суттєво знижувався, а у сільській місцевості, навпаки, підвищувався. У результаті рівень безробіття у сільській місцевості удвічі перевищує показник міських поселень. Визначені за методологією МОП показники рівня безробіття міських і сільських жителів, навпаки, свідчать про вищий рівень безробіття у містах та наявну тенденцію до скорочення розриву між ними (у 2008 році рівень безробіття у містах оцінювався у 6,7 %, в сільській місцевості – 5,70 %).

Для ринку праці України характерна невідповідність попиту і пропозиції робочої сили. Навантаження на одне вільне робоче місце зросло до 1999 року до максимального показника 30 чол. З 2000 року до 2008 року спостерігалось щорічне зниження цього показника у всіх регіонах. У 2008 році навантаження на одне вільне робоче місце зросло і складало 10 чол. Найвищим воно є серед працівників без спеціальної підготовки та службовців. У регіональному розрізі найкраща ситуація у м. Київ (навантаження на одне вільне робоче місце дорівнює 0,4 чол.). Незначним є цей показник у Донецькій, Луганській, Харківській та Дніпропетровській областях, АРК. Несприятлива ситуація склалася у Тернопільській, Рівненській, Чернівецькій, Івано-Франківській, Волинській, Хмельницькій та Черкаській областях.

В Україні поширена неформальна зайнятість населення, в якій задіяно 21,8 % населення до всього зайнятого населення. Неформальна зайнятість найбільш характерна для сільської місцевості. В 2008 році 47,9 % сільських жителів до загальної кількості зайнятих у сільській місцевості працювали в неформальному секторі. Найбільша кількість зайнятих у неформальному секторі економіки характерна для сільського господарства (65,6 %), торгівлі та будівництва (по 13,0 %). Розподіл зайнятих у неформальному секторі за регіонами показано на рис. 1.

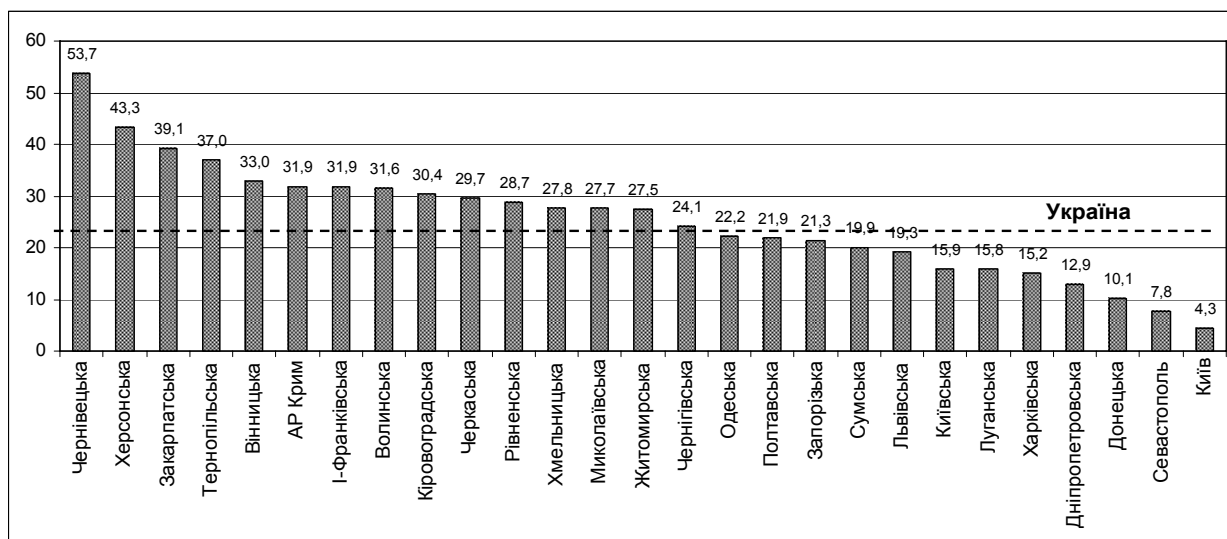

Рис. 1. Рівень участі населення, зайнятого у неформальному секторі економіки за регіонами (у % до всього зайнятого населення)

2. Зовнішні трудові міграції України. Трудові міграції є невід'ємною частиною розвитку сучасного суспільства, фактором соціально-економічних трансформацій, що може мати як стимулюючий, так і негативний вплив.

Масштаби міжнародної трудової міграції точно оцінити проблематично. В Україні відсутня система реального обліку трудових мігрантів. Щодо легальних мігрантів, то

використовуються різні показники, різні методи ведення статистичних баз даних, тому різні джерела по-різному оцінюють кількість трудових мігрантів. Щодо оцінки обсягів нелегальної трудової міграції, то наявні лише експертні оцінки та результати опитувань, опосередковані оцінки органів правопорядку. Отже, достовірні дані щодо обсягів зовнішньої трудової міграції з України відсутні.

Кількість українських трудових мігрантів у світі оцінюється від 1,5 до 7 млн. осіб. Офіційно у 2007 році працевлаштовано за кордоном 72,2 тис.

Якщо вважати, що за кордоном працює 1,5-2 млн. українців, то це складає 0,75-1,5 % мігрантів світу, 1,5-2,0 % трудових мігрантів світу, 6,7-8,9 % економічно активного населення України. Якщо ж зважати на оцінки у 7 млн. осіб, то тоді виходить, що третина економічно активного населення України працює за кордоном. Це не відповідає дійсності.

Мотиви зовнішньої трудової міграції українців є економічними та соціально-психологічними. До економічних відносяться:

- ✓ низька зарплата в Україні, недооцінка вартості робочої сили (нижчий рівень оплати тієї ж роботи), розрив в оплаті праці топ-менеджерів та вчителів, лікарів тощо;
- ✓ безробіття, відсутність джерел доходу, складність розв'язання матеріальних проблем в Україні;
- ✓ бажання забезпечити добробут дітей, надати їм освіту;
- ✓ нерозвиненість малого бізнесу в Україні (відсутність дешевих кредитів, податковий тиск, складність реєстрації підприємств тощо);
- ✓ незадоволеність попиту на робочу силу в країнах притягання трудових мігрантів з України, особливо на будівництві, у сільському господарстві, сфері послуг, відплив місцевої робочої сили з таких країн в інші, нестача фахівців певних спеціальностей.

До соціально-психологічних мотивів належать:

- ✓ дискомфорт від загальної політичної та економічної нестабільності в Україні (у тому числі негативні інфляційні очікування);
- ✓ безперспективність та безправність жителів сільської місцевості;
- ✓ етнічні, культурні, родинні зв'язки;
- ✓ "суспільна мода" на міграцію, позитивний імідж трудового мігранта, приклад інших;
- ✓ втеча від соціально-побутових проблем, виховання дітей;
- ✓ зростання добробуту населення, бажання мати прислугу, небажання обіймати неprestижні посади в країнах притягання трудових мігрантів-українців.

Процес трудової міграції українців порівняно із стихійністю 1990-х рр. стає більш керованим. Початок 1990-х рр. характеризувався "прозорістю" українських кордонів, відсутністю національного законодавства у сфері міграцій. З часом характер трудової міграції змінився: "човників" змінили "гастарбайтери"; зросла тривалість перебування (у 1990-х понад місяць працювали менше 20 % мігрантів, нині в середньому мігранти працюють 1-6 місяців); зросла частка жінок-мігрантів середнього віку, що працюють у домашньому господарстві.

Потоки трудових міграцій мають доволі чітку географічну спрямованість. Як правило, вони здійснюються до держав-сусідів, найближчих країн або віддалених країн, які здатні задовольнити економічні пріоритети трудових мігрантів. Насамперед, це Російська Федерація, Італія, Чеська Республіка, Польща, Угорщина, Іспанія та Португалія.

Найактивнішу участь у зовнішніх трудових міграціях беруть мешканці західних регіонів України (Волинська, Рівненська, Хмельницька, Тернопільська, Івано-Франківська, Чернівецька, Закарпатська, Львівська області). Це пояснюється трьома причинами: регіони тривалий період були і залишаються праценадлишковими; регіони межують з багатьма європейськими країнами; для українських мігрантів є ряд преференцій. Преференції є такими:

- ✓ етнічні преференції. Наприклад, громадяни, які можуть довести польське походження і оформляють

карту поляка, мають право на працевлаштування в Польщі без обмежень. Подібний закон діє і щодо етнічних угорців;

- ✓ преференції для жителів прикордонних територій: діють угоди про місцевий прикордонний рух між Україною та Польщею (50-км зона вздовж кордону, окрім Львова), Угорщиною (50-км зона охоплює 400-450 тис. громадян України, з яких приблизно 180 тис. – угорці), Словаччиною (30-км зона охоплює приблизно 400 тис. українців);

- ✓ преференції для сезонних працівників. Наприклад, у Польщі діє новий регламент сезонного працевлаштування для українців. Відкриття аграрної сфери для сезонного працевлаштування громадян сусідніх держав звільняє їх від необхідності оформлення дозволів на працю.

Значний потік трудових мігрантів до Російської Федерації зумовлений не лише територіальною близькістю, родинними зв'язками, але й "відкритістю" кордонів України і Росії.

10-14 % трудових мігрантів з України має повну вищу освіту. Переважають мігранти з сільської місцевості, серед них більше одружених. Середній вік трудових мігрантів – 30-50 років. Головними галузями працевлаштування українських мігрантів є будівництво (30-50 %), сільське господарство (8-9 %), домашнє господарство (15-16 %), сфера послуг (8-15 %), промисловість (до 5 %).

Перекази з-за кордону за даними НБУ до України склали 2,9 млрд дол. у 2008 році (1,6 % ВВП), з України – 0,5 млрд дол. Тобто в Україні позитивне нетто надходжень дорівнює 2,4 млрд доларів. Порівняно із середньою 2000-х років обсяги надходжень зменшилися.

Трудові міграції з України мають позитивні та негативні сторони. Стосовно позитиву, це поліпшення матеріальних умов життя українського населення; формування середнього класу, що є проблематичним лише зусиллями власної держави; інтеграція України до Європейського ринку праці; набуття досвіду, опанування нових технологій; зменшення зареєстрованого рівня безробіття; розвиток малого бізнесу в Україні мігрантами, що повертаються, або за рахунок грошових надходжень від них.

Водночас масштабні трудові міграції створюють ряд проблем для України:

- ✓ розпад сімей, пияцтво, сімейні зради (якщо один із батьків виїжджає як трудовий мігрант);
- ✓ соціальне сирітство (нестача батьківської уваги, брак родинних цінностей, легковажне ставлення до життя, "легких грошей", девальвація цінностей, сум за батьками). Загрози формування ще одного "втраченого покоління" (93 % мігрантів мають від 1 до 3 дітей);
- ✓ відтік з країни трудового потенціалу;
- ✓ формування дефіциту кваліфікованих працівників на внутрішньому ринку праці України (при надлишковій підготовці фахівців із кон'юнктурних спеціальностей);
- ✓ трудові мігранти отримують безкоштовну освіту в Україні та згодом претендують на пенсійне забезпечення, але не працюють у своїй країні; пенсійні та соціальні фонди не наповнюються відрахуваннями з їх заробітної плати. А вони та їх діти претендують на всі соціальні гарантії – безкоштовну освіту, медицину і т.п.;
- ✓ втрата інтелектуального потенціалу держави;
- ✓ негативний імідж України як держави, що не здатна створити гідні умови для власних громадян.

Трудова імміграція українців має переважно тимчасовий та нелегальний характер, як наслідок, мігранти не мають бажання інтегруватися до нового суспільства. Незнання або погане знання мови ускладнює проблему інтеграції. Майже третина трудових мігрантів виїжджає без знання мови країни прибуття. Головним шляхом

адаптації, взаємодопомоги та освоєння у новому суспільстві стає Інтернет.

Україна також є транзитною державою для нелегальних трудових мігрантів та біженців з інших країн. Найбільше нелегальних трудових мігрантів та біженців приїжджають з Пакистану, Індії, Афганістану, Бангладеш.

На території України, як правило, затримується 14-15 тис. нелегальних мігрантів, на кордоні – 25-27 тис. Напрями нелегальної трудової міграції через Україну є такі (рис. 2):

- ✓ Індійсько-Пакистансько-Афганський: Бангладеш – Індія – Пакистан/Афганістан – Іран – країни Закавказзя (країни Середньої Азії) – Росія – Україна – Західна Європа;
 - ✓ Китайський: Китай – Росія (Москва) – Україна (Київ-Львів) – Західна Європа;
 - ✓ В'єтнамський: В'єтнам – Європейська Росія – Україна – Західна Європа;
 - ✓ Арабсько-курдський – Ірак/Сирія/Йорданія/Ліван/Палестина/Єгипет – Україна.
- Найбільше біженців потрапляє до України через російський кордон та Одесу.

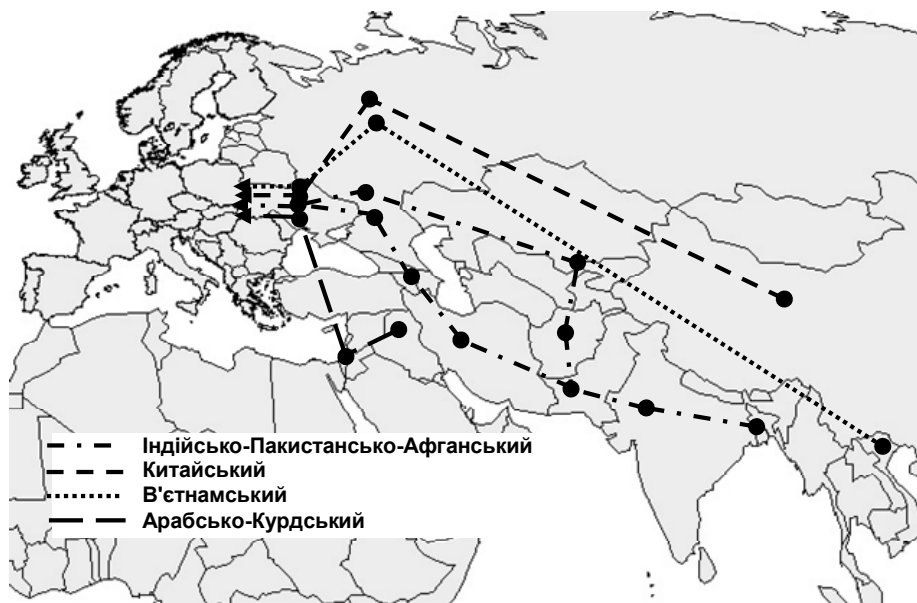

Рис. 2. Напрями нелегальної міграції через Україну

Висновки.

1. Офіційна статистика щодо обсягів зовнішньої трудової міграції є недостатньою, водночас експертні оцінки істотно різняться як за методиками, так і за результатами.

2. З одного боку, масштаби зовнішньої трудової міграції українців є загрозливими для стабільного соціально-економічного розвитку України, але з іншого боку, забезпечують зростання добробуту самих мігрантів та їх сімей. Мотивами трудових міграцій з України є не лише економічні, але й істотною мірою соціально-психологічні. Значна частина трудових міграцій є не вимушеною, а свідомою.

3. Позитиви зовнішньої трудової міграції для України не є визначальними на шляху обґрунтування міграційної політики держави. Вкрай необхідно вдосконалити міграційну політику України, спрямовану на заохочення

працевлаштування в країні. Потрібна реклама безпечного та оплачуваного українського ринку праці для українців (у тому числі й за кордоном).

4. Україна є транзитною країною для нелегальних трудових мігрантів та біженців, які прагнуть потрапити до ЄС, але частково залишаються в Україні.

1. Праця України. 2008. Статистичний збірник. – К.: Держкомстат, 2008. – 306 с. 2. Економічна активність населення України. 2008. Статистичний збірник. – К.: Держкомстат, 2008. – 228 с. 3. Зовнішня трудова міграція населення України. – К.: Український центр соціальних реформ, Держкомстат України, 2009. – 120 с. Режим доступу: www.uscr.kiev.ua. 4. Положение мигрантов из Беларуси, Молдовы и Украины на рынках труда Латвии, Литвы, Венгрии, Польши и Словацкой Республики Итоговый отчет. – Европейская Комиссия, 2009. – 121 с. Режим доступу: www.soderkoping.org.ua/ 5. Мезенцева Н.І. Суспільно-географічний аналіз ринку праці в Україні // Вісник Київського ун-ту. Географія. – Вип.51. – К.: ВПЦ "Київський ун-тет", 2005. – С.32-34.

Надійшла до редколегії 12.09.2009

УДК 911.3

В. Смаль, канд. геогр. наук

"НОВА ЕКОНОМІКА": ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ

Зміни, що відбулись в економіці розвинутих країн впродовж останніх трьох десятиліть, вплинули на розвиток світового господарства в цілому та кожної національної економіки зокрема. У статті проаналізовано та згруповано основні теорії, що пояснюють ці зміни з різних точок зору.

The changes that have occurred in the advanced economies during the last three decades had an impact on the world economy as well as on all the national economies. The main theories that discuss these changes from different points of view are analyzed in the paper.

Вступ. Постановка проблеми. У останній чверті двадцятого та першому десятилітті нинішнього століття у світовому господарстві відбулися радикальні зміни,

які дозволяють говорити про формування так званої "нової економіки". Хоч це не єдина назва, яка використовується для означення здійснених трансформацій. У

науковому вжитку активно циркулюють такі назви як "інформаційне суспільство", "суспільство знань", "технологічне суспільство", "неокапіталізм", "сервісне суспільство", "постіндустріальний капіталізм", "постфордистське суспільство" тощо. Кардинальні перетворення, обумовлені трансформаціями у виробничих технологічних процесах, структурі виробництва, посиленням ролі знань, революцією в інформаційно-комунікаційних технологіях, глобалізацією, зростанням значимості мережових структур, безперечно, в першу чергу відбулися в економіці розвинутих країн. Але так чи інакше, вони неминуче стосуються інших країн світу, включаючи Україну, оскільки мова йде про фундаментальні структурні зміни світової економіки, зародження та утвердження нової економічної системи.

Формулювання цілей статті. Постановка завдання. Метою даної статті є спроба групування та аналізу основних теорій, що пояснюють причини, фактори та особливості функціонування "нової" або у відповідності до інших теорій, так званої "постфордистської" чи "постіндустріальної" економіки, осмислення основних підходів, категорій, понять.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Існують різні наукові концепції щодо пояснення природи, причин, факторів, механізмів формування "нової економіки", розроблені різними економіко-географічними та економічними школами. У результаті сформувався значний масив теорій, які аналізують зміни у структурі та характері виробництва та суспільні перетворення з різних точок зору. Більш детальне вивчення цих теорій дає можливість виокремити три шляхи концептуалізації "нової економіки": зрушення від промисловості до сервісного сектору економіки [3; 4; 8]; трансформація виробничих систем від масового виробництва до гнучкої спеціалізації внаслідок технологічного розвитку (постфордизм) [6; 16; 17; 20] та економіка знань [11-15].

Виклад основного матеріалу

Зрушення від промисловості до сервісного сектору економіки. Незважаючи на те, що тенденція зростання значення сфери послуг у світовій економіці явно позначилась лише у 1970-х роках, прогнозовано воно було значно раніше. Перша спроба розгляду сфери послуг як самостійного економічного сектору, а не своєрідної похідної від сфери матеріального виробництва була зроблена авторами трьохсекторної моделі і теорії стадій Аленом Фішером (Allan Fisher) та Коліном Кларком (Colin Clark) [7; 10].

А. Фішер у статті "Виробництво, первинне, вторинне, третинне" ("Production, primary, secondary and tertiary") взяв за відправну точку спробу визначення типу економіки, що склалась "на іншому кінці світу" ("down under"), тобто в Австралії та Новій Зеландії. Це привело до появи поняття "первинний", і "вторинний" сектори. До первинного належать економічні сектори, діяльність яких пов'язана з одержанням первинних ресурсів, – сільське господарство та видобувні галузі. До вторинного – галузі обробної промисловості і будівництва. Третинний сектор охоплює сферу послуг. Ален Фішер надавав поняттю "третинний" сектор позитивного змісту, а не просто визначав його як залишковий продукт, як традиційно розглядали сферу послуг його колеги.

Подальший розвиток трьохсекторна модель отримала у теорії стадій розвитку американського економіста Уолта Уйтмена Росту (Walt Whitman Rostow), яку він виклав у своїй книзі під назвою "Стадії економічного зростання. Некомуністичний маніфест" [19]. Уолт Росту розробив теорію п'яти послідовних стадій економічного та соціального розвитку, через які неминуче проходять всі суспільства.

Перша з п'яти стадій – "традиційне суспільство" (traditional society) власне є доіндустріальною стадією розвитку, якій властива примітивна технологія, ієрархічна соціальна структура, домінування усталених традицій та звичаїв, а відтак – існування певної "стелі" виробничих можливостей. Друга стадія, що є своєрідним переходом до індустріальної стадії розвитку, дістала назву "період передумов для підйому" (preconditions for "take-off"). На цьому етапі починається активне проникнення у виробництво досягнень науки і техніки, розвиток соціальної та економічної інфраструктури, формування нової еліти. Це все проторувало дорогу для третьої стадії – "відправки" до сталого зростання" ("take off" into sustained growth). Ця стадія асоціюється з промисловою революцією і пов'язаними з нею потужними соціально-економічними і політичними перетвореннями. Самопідтримуюче зростання приводить до стадії "руху до зрілості" (drive to maturity), яка характеризується диверсифікацією виробництва, перевищенням темпів зростання ВВП над темпами зростання населення, забезпеченням людей необхідними продовольством, одягом і житлом. Зростання виробництва товарів споживання та послуг, а також зміцнення держави загального добробуту (welfare state) свідчить, що завершальна стадія під назвою "ера високого масового споживання" досягнута ("age of high mass consumption").

Теорії, концепції, ідеї А. Фішера, К. Кларка, У. Росту стали добрим підґрунтям для формування теорії постіндустріального суспільства у її сучасному вигляді. Становлення теорії пов'язане з ім'ям Даніеля Белла (Daniel Bell), професора соціології Гарвардського університету, який, якщо і не перший ввів до обігу термін "постіндустріальне суспільство", то зробив найбільше для його поширення [3; 4].

Перу Даніеля Белла належить цілий ряд праць, присвячених теорії постіндустріального суспільства, яке вчений визначає як "суспільство, в економіці якого пріоритет перейшов від переважного виробництва товарів до виробництва послуг, проведення досліджень, організації системи освіти і підвищення якості життя" [4, с. 102].

Серед економічних змін, характерних для переходу до постіндустріального суспільства, Белл виділяв, в першу чергу, зростаючу значимість сектору послуг. Учений стверджував, що з розвитком суспільства відбувається рух від переважання сільськогосподарського виробництва та видобувної промисловості до домінування переробної промисловості і, нарешті, до провідної ролі сектору послуг. У зв'язку з цим учений розрізняв три історичні періоди у розвитку суспільства – доіндустріальний, індустріальний та постіндустріальний, кожен з яких формується навколо певного концептуального осового принципу [3, с. 10].

Найважливішою економічною особливістю постіндустріального ладу Д. Белл вважає формування суспільства, яке базується на виробництві послуг та інформації, домінуючими видами занять – освіту, охорону здоров'я, мистецтво, забезпечення різних видів рекреаційної діяльності.

Економіка з переважанням сектору послуг стала домінуючою версією постіндустріального суспільства і в працях інших вчених. Зокрема, датський соціолог Г. Еспінг-Андерсон розрізняв три моделі постіндустріального розвитку сектору послуг: ліберальну, соціально-демократичну та корпоративську, прикладом реалізації яких назвав відповідно США, Швецію та ФРН [8].

Концепція постіндустріального суспільства, розроблена Д. Белом та його однодумцями стала найбільш відомою версією ідеї суспільних трансформацій. Термін набув широкого вжитку, часом набуваючи значення далекого від того, яке мав на увазі вчений. Роботи Бела були спробою

описати можливу траєкторію соціального розвитку. Це було більше гіпотетичне припущення, ніж опис справжнього реального розвитку і це, як зазначає Стівен Брінт, була більше соціальна, а не економічна теорія [5, с. 107].

Дещо пізніше з'являються теорії, які намагаються пояснити економічні та суспільні трансформації змінами у характері виробництва, його технології та організації. Найвідомішою теорією подібного роду є постфордизм.

Теорія постфордизму. Постфордизмом названа домінуюча система економічного виробництва, споживання та інших соціально-економічних явищ, що з'явилась у найбільш розвинутих країнах світу у кінці двадцятого століття. Постфордизм протиставляється фордизму, системі масового виробництва стандартизованих товарів на збірних конвеєрах з використанням некваліфікованих або напівкваліфікованих робітників, зайнятих простими операціями і об'єднаних на великих підприємствах, які, в свою чергу, формують великі регіональні промислові осередки [22, с. 275]. Фордизм сформувався на автомобільних заводах Генрі Форда, на честь якого і здобув назву.

Масове виробництво стандартизованої продукції, яке потребує потужних стабільних ринків, у роки відносно сталого зростання до 1973 р. спиралось на державну підтримку високої купівельної здатності населення і захисту національних ринків. Держава загального добробуту (welfare state), яка асоціюється з фордизмом, забезпечувала такі умови. Проте на початку 1970-х система фордизму почала робити збої. На думку британського вченого на А. Філдінга (A. Fielding) це було викликане по-перше, кризою попиту, спричиненою зростаючими цінами на нафту, по-друге – виснаженням можливостей Тейлоризму (Taylorism) – наукового менеджменту процесу праці [9, с.689]. Окрім того, вся фордистська система базувалась на відносній замкнутості національної економіки, в межах якої підтримувався збалансований зв'язок між виробництвом та споживанням. Глобалізація виробництва і зростання світової торгівлі порушили національний баланс [2, с. 21].

Постфордизм з'являється у середині 1980-х рр.. Географи вживають також термін "післяфордизм" ("after-Fordism"), пояснюючи це тим, що саме він краще відображає реальний стан речей, коли найбільші суперечності попередньої системи лишаються нерозв'язаними [16]. Найбільш характерною рисою постфордизму є більш гнучкі, ніж в еру фордизму методи виробництва, що виявляється у використанні багатофункціональних машин з програмним забезпеченням, формуванні міжфірмових зв'язків у формі субконтрактів, стратегічних альянсів, точно-в-час виробництва (just-in-time production), запровадженні тісних взаємозв'язків між стадіями виробництва продукту, появою невеликих спеціалізованих (дрібносерійних) підприємств для сегментованих ринків. Постфордистська просторова організація виробництва характеризується появою нових територіальних форм, наприклад, кластерів чи промислових районів та розміщенням виробництва у регіонах, що були менш промислово освоєними за часів фордизму.

Поняття фордизму та постфордизму вживається як у вузькому розумінні (як організація трудового процесу) так і в широкому контексті (для опису всієї системи суспільних процесів). Для суспільно-географічних досліджень безперечний інтерес представляє другий підхід. Складність предмету дослідження пояснює існування багатьох точок зору, зокрема, на природу, масштаб, форми існування постфордизму, який став темою активних дебатів для науковців.

Виділяється три наукових напрямки з тлумаченням постфордизму: Школа регуляції (Regulation School), нео-

шумпетеріанізм (Neo-Schumpeterianism) та гнучка спеціалізація (Flexible Specialization). Найбільше прихильників серед географів здобула концепція гнучкої спеціалізації, що зосередила свою увагу на розв'язанні ключової проблеми фордизму, яку можна охарактеризувати як негнучкість (rigidity). Поштовхом до розвитку даної концепції послужила робота М. Пайора (M. Piore) і Ч. Сабеля (C. Sabel) "Другий індустріальний перелом" [17]. Автори вважають, що у сучасній економіці співіснують дві індустріальні парадигми: масове виробництво стандартизованих товарів із використанням вузькоспеціалізованого обладнання і напівкваліфікованої робочої сили і гнучка спеціалізація (тобто виробництво різноманітних товарів невеликими партіями з використанням багатоцільового обладнання і кваліфікованої праці) (табл. 1). Масове стандартизоване виробництво та висока спеціалізація дає віддачу лише у випадку ринкової стабільності. При труднощах реалізації виробленої продукції виробник зазнає втрат через негнучкість виробничої системи.

Таблиця 1. Ознаки масового виробництва та гнучкої спеціалізації

ГНУЧКА СПЕЦІАЛІЗАЦІЯ	МАСОВЕ ВИРОБНИЦТВО
Рівень спеціалізації обладнання	
низький	високий
Рівень диференціації продукції	
високий	низький
Об'єм партії	
малий	великий
Кваліфікація робочої сили	
висока	низька

Джерело: укладено за [1, с. 23]

У певні історичні періоди одна виробнича парадигма може суттєво переважити іншу і стати пануючою. Саме ці зламні моменти і дістали назву "індустріальні переломи" (industrial divides). Перший індустріальний перелом був пов'язаний із появою на початку двадцятого століття технологій масового виробництва, яке зародилось у США і поширилось світом. Другий індустріальний перелом, на думку авторів однойменної книги, розпочався у 1970-х роках і привів до відродження ремісничого виробництва. Це було обумовлено насиченням основних ринків масовою продукцією, підвищенням попиту на нестандартизовані товари високої якості, розвитком багатофункціональних промислових технологій та гнучкої трудової практики.

Для авторів та прихильників концепції гнучкої спеціалізації масове виробництво і гнучка спеціалізація є не тільки формами організації виробництва, але і економічними парадигмами, які реалізуються у типах економіки, що домінують на певній географічній території: у регіоні, державі чи у світовому масштабі. При фордистській моделі масового виробництва ефективним шляхом зростання віддачі є економія на масштабах виробництва. Зі зміною ситуації на ринках, з подорожчанням праці, зростанням частки зарплати у собівартості продукції такий шлях нарощування прибутків став нестабільним. Звичайним явищем стає міграція виробництва до країн із дешевою працею. Протистояти цьому, на думку авторів концепції гнучкої спеціалізації, могла лише розробка стратегії гнучкого виробництва із акцентом на інноваціях та спеціалізації (наприклад, створення нових продуктів і послуг для швидко мінливого ринку) [20].

Саме гнучкою спеціалізацією Пйор та Сабел пояснюють той факт, що на фоні загального зростання безробіття, спричиненого зрушенням від масового виробництва, припиненням інвестування у великі підприємства, деякі регіони у розвинутих країнах залишались конкурен-

тноздатними і зростали впродовж 1980-х та 1990-х років [17]. Як доповнив пізніше американський географ Аллен Скотт (Allen Scott): "Дійсно, в той самий час, коли <...> економіко-географи писали глибоко песимістичні доповіді про кризу у староосвоєних регіонах, де домінує фордистське виробництво, вагоме відродження стало реальністю на певних територіях, що стали швидко зростати на базі постфордистського виробництва" [21, с. 29].

Економіка-на-знаннях. У кінці 20-го століття перед національними економіками всього світу постали нові економічні виклики і водночас з'явилися нові можливості, пов'язані з інтенсифікацією та трансформацією процесів створення, поширення та використання знань. Це привело не тільки до значних змін технологічних процесів, а й до появи нових інституцій, організаційних та територіальних форми виробництва, а відтак – до формування нових наукових теорій. Знання стало розглядатись як третій (поряд з працею і капіталом) чинник виробництва [18]. З'явилося поняття "економіка знань". Термін був вперше використаний американським економістом австрійського походження Фріцем Мачлупом (Fritz Machlup). У 1962 році Ф. Мачлуп надрукував наукову працю, в якій представив результати вивчення економіки знань США [12]. Учений виділив 6 секторів, що продукують знання (освіта, науково-дослідницькі та дослідно-конструкторські роботи, художня творчість, засоби комунікації, інформаційні послуги, інформаційні технології), показав частку цих секторів у ВВП і зайнятості та спрогнозував їх подальше зростання. Вчений оцінив економіку знань США 1958 року у 136,4 млн. доларів, що складало 29 % ВВП країни.

Розрахунки Мачлупа дали поштовх до появи великої кількості публікацій з економіки знань. Поряд з поняттям "knowledge economy", що легко перекладається як "економіка знань" з'явилося поняття "knowledge-based economy", що в дослівно звучить як "економіка, що базується на знаннях". З огляду на деяку складність такого словосполучення пропонуємо натомість вживати термін "економіка-на-знаннях", який є семантично рівнозначним, а також розмежовувати ці поняття. Перший з них може бути віднесений до переліку інших термінів, які описують "нову економіку", нову форму розвитку суспільства, ядром якої є наукоємне виробництво; другий більш доречно використовувати щодо сукупності наукоємних галузей (для більш детального огляду див [1]).

Поява та розвиток поняття "економіка-на-знаннях" відбулася переважно завдяки зусиллям Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), яка увагу до цієї проблематики пояснює тим, що "Роль знань (порівняно із природними ресурсами, фізичним капіталом, та низькокваліфікованою працею) набуває все більшого значення. Хоч швидкість руху може різнитись, але всі економіки ОЕСР рухаються в напрямку економіки-на-знаннях" [14, с. 7]. Саме в матеріалах ОЕСР вперше з'явилося визначення: "економіка-на-знаннях (knowledge-based economy), це – економіка, що безпосередньо ґрунтується на створенні, поширенні та використанні знань і інформації" [15, с. 7].

Однією з теоретично-практичних розробок авторів теорії економіки знань стала концепція національних систем інновацій (НСІ). НСІ визначалась як "<...> сукупність інституцій, взаємодія яких визначає інноваційну ефективність національних виробників" [13, с. 4]. НСІ складається з елементів (фірм, лабораторій, освітніх установ, органів державного регулювання, фінансових інституцій тощо) та системи зв'язків між ними, які взаємодіють у процесі створення, поширення та використання нових та економічно корисних знань [11, с. 2].

Публікації, присвячені НСІ, можна розділити на дві групи. Одні здебільшого описують інституції та шляхи

організації НСІ в різних країнах; інші є більш "теоретичними" і фокусуються на знаннях та процесі пізнання [11; 13]. Саме серед вчених другої групи і відновилось поняття "економіка знань" (knowledge economy), з'явилося поняття "суспільство пізнання" (learning society) та "економіка пізнання" (learning economy), запроваджене датським вченим Б. Лундвалом (B. Lundvall). Лундвал, зокрема, зазначає: "Найбільш суттєвим ресурсом в сучасній економіці є знання і, відповідно – найважливішим процесом є пізнання" [11, с. 1].

Концепція економіки знань є продуктивною як теоретично, так і емпірично. Можна безпомилково прогнозувати поштовх досліджень економіки-на-знаннях різними науковими напрямками, наприклад, суспільною географією, яка здатна забезпечити просторовий аналіз як сектору, що продукує знання, так і галузей, що користуються його результатами.

Висновки. Всі викладені вище концепції, теорії та їх групи живляться з одного джерела, а саме тих кардинальних змін, що відбулись в економічному розвитку розвинутих країн та вплинули на функціонування всього світового господарства та кожної окремо взятої країни.

Аналіз теорій та їх осмислення дозволяє виділити найважливіші риси, притаманні для "нової економіки". Це економіка, в якій провідна роль у структурі зайнятості та виробництва належить сфері послуг, значимість та функції якої у постіндустріальному суспільстві є якісно новими у порівнянні з індустріальною стадією розвитку.

Для "нової економіки" характерним є поєднання масового стандартизованого виробництва, для якого економія на масштабах виробництва залишається можливим джерелом прибутку та гнучка спеціалізація невеликих та середніх підприємств, здатних оперативного адаптуватись до мінливих потреб ринку.

Важливою рисою "нової економіки" є зростаюча значимість знань, які, поряд з працею та капіталом, стають самостійним фактором виробництва і здатні впливати на все економічне середовище та формування макроекономічних показників.

1. Смоль В. В. "Економіка-на-знаннях": до розвитку концепції // Економіка та соціальна географія. – 2009. – Вип. 59. – С. 41-53.
2. Шейчук А. В. Постфордистские концепции (критический анализ) – Казань, 2000.
3. Bell D. The Coming of Post-industrial Society: A Venture in Social Forecasting. – New York, 1973.
4. Bell D. Notes on the Post-Industrial Society. // The Public Interest. – 1967. – №7. – С. 102-118.
5. Brint S. Professionals and the "Knowledge Economy": Rethinking the Theory of Postindustrial Society // Current Sociology. – 2001. – Vol. 49, № 4. – С. 101-132.
6. Castells M. The Rise of The Network Society: The Information Age: Economy, Society and Culture. – Blackwell Publishers Ltd, 2001. – Volume I, 2nd Edition.
7. Clark C., The Conditions of Economic Progress. – London, 1940.
8. Esping-Andersen G. The Three Worlds of Welfare Capitalism. – Cambridge, 1990.
9. Fielding A. Industrial Change and Regional Development in Western Europe // Urban Studies. – 1994. – Vol. 31, P. 679-704.
10. Fisher A. The Clash of Progress and Security. – London: Macmillan, 1935.
11. Lundvall B. National systems of innovation: towards a theory of innovation and interactive learning. – London, 1992.
12. Machlup F. The production and distribution of knowledge in the United States. – Princeton: Princeton University Press, 1962.
13. Nelson R. R. (ed.), 1993, National Innovation Systems: a comparative analysis. – Oxford, 1993.
14. OECD. The Knowledge-Based Economy: A Set of Facts and Figures. – Paris, 1999.
15. OECD. The Knowledge-based economy in 1996, Science Technology and Industry Outlook. – Paris, 1996.
16. Peck J., Tickell A. Searching for a new institutional fix: the after-Fordist crisis and the global-local disorder // Post-Fordism: a reader. – Oxford, 1994.
17. Piore M., Sabel C. The Second Industrial Divide. – New York, 1984.
18. Romer P. Endogenous technological change // Journal of Political Economy. – № 98(5). – P. 71-102.
19. Rostow W. Stages of Economic Growth: a non-communist manifesto, 2nd edn. – Cambridge, 1971.
20. Sabel C. Flexible Specialization and the Re-emergence of Regional Economies // Reversing Industrial Decline? Industrial Structure and Policy in Britain and Her Competitors. – New York, 1989.
21. Scott A. Economic geography The great Half-Century // The Oxford Handbook of Economic Geography. – Oxford, 2002.
22. The dictionary of human geography / edited by Johnston R. – Oxford, 2000.

ЗАГАЛЬНІ ПІДХОДИ, МЕХАНІЗМИ ТА ПРИНЦИПИ СТИМУЛЮВАННЯ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ДЕПРЕСИВНИХ ТЕРИТОРІЙ

Розкриті проблемні аспекти у розробці підходів до стимулювання розвитку регіонів. Сформульовані основні принципи активізації сільських депресивних територій. Запропоновані механізми розвитку сільських депресивних територій.

Problem aspects in working out of approaches to stimulation of development of the regions are divulge. Formulated basic principles of activation of the rural depressed territories. Offered mechanisms of development of the rural depressed territories.

Постановка проблеми. Міжрегіональні диспропорції, посилення асиметричності регіонального розвитку навіть у період відносного економічного поживлення, погіршення ситуації в сільських регіонах, потребують пошуку ефективних механізмів розв'язання зазначених проблем. У контексті даного дослідження доцільним є розгляд, з одного боку, загальних підходів і механізмів стимулювання розвитку проблемних територій, з іншого – визначення системи заходів активізації розвитку сільських депресивних територій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальні аспекти проблематики депресивності регіонів розкриті здебільшого у наукових дослідженнях фахівців із регіональної економіки та суспільної географії. Найбільш ґрунтовно дані питання викладені у роботах З. Герасимчук, М. Долішнього, В. Чужинова, В. Коломийчука, Ф. Заставного, О. Топчієва. Значні напрацювання у вивченні теоретичних і практичних питань регіонального розвитку, визначенні механізмів формування депресивних територій, обґрунтуванні підходів стимулювання розвитку останніх мають російські науковці І. Тургель, О. Гранберг, В. Лексин, О. Швецов, В. Клісторін. Проблематика депресивності сільських територій знайшла відображення у дослідженнях І. Прокопи, А. Лісового, О. Павлова, Ю. Губені. Попри, здавалося б, значну кількість публікацій, присвячених вивченню депресивних територій, питання розробки принципів, механізмів, заходів активізації їх розвитку, створення програм подолання стану депресивності сільських територій залишаються маловивченими. Відсутність науково-обґрунтованих засад і теоретичних підходів до розробки механізмів стимулювання розвитку депресивних територій (деякими науковцями взагалі ставиться під сумнів доцільність будь-якої підтримки депресивних територій) поряд із вадами нормативно-законодавчої бази стали причиною того, що в Україні до цього часу немає розроблених програм санації сільських депресивних районів. Це, у свою чергу, унеможливило використання для подолання стану депресивності навіть тих незначних фінансових ресурсів, які передбачені чинним законодавством.

Формулювання цілей статті. Постановка завдання. Головною метою даного дослідження є розробка загальних підходів, механізмів і принципів стимулювання розвитку сільських депресивних територій.

Виклад основного матеріалу. Досвід провідних країн світу свідчить про те, що проблемні (депресивні) території відносяться до категорії першочергових об'єктів регіональної політики, які потребують державної підтримки. Підходи до стимулювання розвитку проблемних територій постійно трансформуються. В умовах постіндустріального розвитку основними принципами підтримки депресивних територій є стимулювання їх внутрішнього потенціалу, підвищення конкурентоспроможності та розширення місцевої ініціативи. Такий підхід обумовив появу терміну "новий регіоналізм", який відображає сучасну ідеологію європейського регіонального розвитку [10, с. 6]. Узагальнення світового досвіду програм стимулювання розвитку проблемних територій

дає можливість визначити такі основні форми та механізми їх підтримки: гранти, субсидії, спеціальні податкові стимули для підприємств, які розміщуються у непривабливих регіонах, активізація підприємницької діяльності на слаборозвинених територіях, створення територій зі спеціальним економічним статусом, зон транскордонного співробітництва, надання місцевих податкових привілеїв для залучення інвестицій, відшкодування витрат на будівництво об'єктів послуг, доріг та інженерної інфраструктури, стимулювання мобільності робочої сили, фінансування витрат, пов'язаних із переселенням людей на малоосвоєні території. Спектр застосування зазначених заходів визначається специфікою кожного регіону, особливостями проведення державної регіональної політики, рівнем проблемності території, причинами існуючих проблем тощо.

Попри розуміння необхідності подолання регіональних диспропорцій, особливо підтримки депресивних територій, у науковців навіть тепер немає одностайної думки стосовно механізмів вирішення зазначених проблем. Дискусійним видається питання про доцільність чи недоцільність підтримки проблемних (депресивних) територій. В основі даної дилеми лежить протиріччя між необхідністю, з одного боку, створити відносно рівні, справедливі умови для розвитку регіонів, з іншого, – забезпечити ефективне функціонування їх економіки. У цьому контексті варто погодитися з думкою російських науковців, які стверджують, що "рівність не тотожна справедливості, оскільки можливі як справедлива нерівність, так і несправедлива зрівнялівка" [4, с. 113].

Аргументи прибічників точки зору про недоцільність політики вирівнювання, у т.ч. і стимулювання розвитку відсталих, депресивних регіонів базуються на тому, що підтримка економічно слабких територій є марною тратою коштів і не дає бажаного результату. В узагальненому вигляді вони зводяться до наступного [1, 3, 6]: 1) регіональна політика не може ставити за мету вирівнювання регіонального розвитку, це буде даремна витрата грошей і часу; 2) регіональна політика не може відвернути природного ходу речей, проте може надати їм необхідного напрямку; 3) у відсталих регіонах вона може стимулювати ендегенний потенціал; 4) принцип вирівнювання зводиться до фактичного перерозподілу коштів між багатими та бідними регіонами, що не сприяє розвитку як перших, так і других; 5) проведення заходів регіональної політики, спрямованих на вирівнювання, доцільним є лише у тому разі, коли диспропорції є надто великими, вони порушують єдність країни, є національною проблемою; 6) боротьба з неоднорідністю простору чи за абсолютне вирівнювання соціально-економічного розвитку є абсурдною.

Протилежну точку зору в концентрованому вигляді можна сформулювати таким чином: вирівнювання регіонального розвитку – це об'єктивна вимога у контексті глобальної стратегії подолання економічних, соціальних, етнічних та інших протиріч з метою уникнення соціальної нестабільності, досягнення територіальної справедливості та забезпечення сталого розвитку регі-

онів. Крім того, значні диспропорції у розвитку окремих територій можуть бути гальмом економічного розвитку на макrorівні, сприяти вилученню окремих регіонів із економічного простору країни.

В Україні у 90-х роках ХХ ст. при виборі стратегії регіонального розвитку було обране, на думку М. Долішнього, компромісне рішення відносно курсу регіональної політики [5, с. 126]. Цей компроміс полягав у виборі оптимального співвідношення між необхідністю вирівнювання міжрегіональних диспропорцій та політикою стимулювання розвитку економічної багатоманітності регіонів. У подальшому власний, не зовсім вдалий досвід використання механізмів стимулювання розвитку окремих територій, а також європейська практика регіонального розвитку сприяли тому, що в Україні відбулася трансформація бачення перспектив реформування напрямків та завдань регіональної політики. Загальна ідея реформування полягає у тому, щоб регіональна політика була спрямована не на вирівнювання темпів економічного розвитку регіонів, а на досягнення динамічного їх зростання, впровадження механізмів активізації використання власного потенціалу регіонів. Це власне і зафіксовано в "Державній стратегії регіонального розвитку України на період до 2015 р.". Визначаючи в якості одного з пріоритетів регіональної політики подолання існуючих диспропорцій у соціально-економічному розвитку окремих територій країни, у даному документі зазначається, що вона має бути спрямована насамперед на підвищення конкурентоспроможності регіонів, стимулювання розвитку їх внутрішнього потенціалу.

Загальні засади активізації розвитку регіонів викладені в Законі України "Про стимулювання розвитку регіонів". Крім трактування базових дефініцій "регіон", "депресивна територія" тощо у ньому викладені механізми, заходи, напрямки та принципи державного стимулювання розвитку депресивних територій. Саме поняття "стимулювання розвитку регіонів" трактується як комплекс правових, організаційних, наукових, фінансових та інших заходів, спрямованих на досягнення сталого розвитку регіонів на основі поєднання економічних, соціальних та екологічних інтересів на загальнодержавному та регіональному рівнях, максимально ефективного використання потенціалу регіонів в інтересах їх жителів і держави в цілому. До основних заходів державного стимулювання розвитку депресивних територій відносяться: а) цільове спрямування державних капітальних вкладень у розвиток інфраструктури; б) надання державної підтримки, у т.ч. фінансової, малим підприємствам, сприяння формуванню об'єктів інфраструктури розвитку підприємництва; в) спрямування міжнародної технічної допомоги на розв'язання актуальних соціально-економічних та екологічних проблем; г) сприяння зайнятості населення, забезпечення цільового фінансування програм перекваліфікації та професійного розвитку трудових ресурсів, удосконалення соціальної сфери тощо.

Відповідно до вимог Закону України "Про стимулювання розвитку регіонів" та Концепції державної регіональної політики в Україні, за останні роки прийняті "Державна стратегія регіонального розвитку України на період до 2015 р.", стратегії соціально-економічного розвитку окремих регіонів, річні програми розвитку регіонів, розпочаті роботи зі створення та укладання угод регіонального розвитку. Останні є відносно новою формою взаємодії центральних та регіональних органів влади у визначенні спільних заходів щодо реалізації в регіоні державної стратегії регіонального розвитку, порядку, обсягів та форм їх фінансування. Якщо стратегії регіонального розвитку на сьогодні мають практично всі області України, то угоди щодо регіонального розвитку

з Кабінетом Міністрів України підписали лише Донецька та Львівська області.

Аналіз зазначених документів, особливо стратегій соціально-економічного розвитку окремих регіонів (Волинської, Чернігівської, Харківської, Сумської, Рівненської та інших областей) показав, що проблематика депресивності сільських територій не знайшла у них належного відображення. Це можна пояснити принаймні кількома причинами: по-перше, стратегії створювалися на основі даних 2005 р., коли ще не вступив у силу Закон України "Про стимулювання розвитку регіонів"; по-друге, частина регіональних керівників вважає принизливим для себе визнати свою територію депресивною; по-третє, спрацьовує усталений стереотип мислення, чітке ототожнення сільських територій та аграрного сектора; зрештою, по-четверте, стратегії регіонального розвитку є деталізацією державної стратегії регіонального розвитку, а тому фактично дублюють основні її розділи. У "Державній стратегії регіонального розвитку на період до 2015 р." визначені пріоритети для кожного із регіонів, а відтак зміст регіональних стратегій фактично зводиться до того, щоб відобразити те, що держава вважає ключовим для себе на даній території. При цьому наведені у додатку до "Державної стратегії..." пріоритетні напрямки розвитку регіонів України здебільшого декларативні, практично ідентичні і мало враховують особливості окремих регіонів. Крім того, стратегії розвитку регіонів сформовані за традиційним галузевим підходом і за своєю суттю є екстериторіальними. Така практика безперечно не може сприяти ефективному розв'язанню проблем сільських депресивних територій.

Аналіз нормативно-законодавчої бази свідчить про те, що в Україні формування інституційного механізму державного регулювання розвитку регіонів поки що не завершено, він є фрагментарним, недостатньо структурованим і загалом не сприяє становленню сучасної ефективної регіональної політики.

Поряд із вадами та недосконалістю нормативно-законодавчої бази, недоліки містять і управлінські аспекти регіональної політики. На сьогодні управління процесами регіонального розвитку розпорошене між кількома державними інституціями. Головним органом, відповідальним за реалізацію державної регіональної політики, є відносно недавно створене Міністерство регіонального розвитку та будівництва. У його структурі щонайменше три департаменти мають пряме відношення до регулювання процесів регіонального розвитку: 1) департамент регіональної політики; 2) департамент місцевого самоврядування та адміністративно-територіальної реформи; 3) департамент міжнародного співробітництва, інвестиційного розвитку та з питань європейської інтеграції.

Крім цього, питання регіонального розвитку входять до сфери компетенції Міністерства економіки України, у складі якого функціонує департамент регіонального розвитку, котрий нараховує п'ять відділів (відділ середньо-та довгострокового планування регіонального розвитку, стимулювання розвитку регіонів, відділ моніторингу розвитку регіонів, координації регіональних економічних служб, транскордонного співробітництва). Окремі аспекти управління регіональним розвитком є завданнями діяльності департаменту стратегічного планування розвитку економіки (відділи стратегічного планування, державних цільових програм) цього ж міністерства. Варто зазначити, що саме Міністерство регіонального розвитку було ініціатором розробки Закону України "Про стимулювання розвитку регіонів" та кількох методик визначення рівнів соціально-економічного розвитку регіонів та стану їх депресивності.

Якщо Міністерства регіонального розвитку та економіки є відповідальними за загальні механізми реалізації державної регіональної політики, то питання розвитку сільських територій належать наразі до сфери компетенції Міністерства аграрної політики України. Саме воно виступало замовником розробки "Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 р.", необхідність реалізації якої обумовила організацію у Міністерстві аграрної політики департаменту розвитку сільських територій у складі п'яти відділів та одного сектору: 1) відділ особистих селянських і фермерських господарств, кооперації та підприємництва; 2) відділ соціального розвитку села; 3) відділ врегулювання земельних і майнових відносин; 4) відділ зайнятості сільського населення; 5) відділ координації "Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 р."; 6) сектор інвестиційної політики. Сам факт того, що розвитком сільських територій займається Міністерство аграрної політики свідчить про те, що: а) існуюча у попередні роки практика ототожнення сільських територій та аграрного сектору має місце й надалі; б) сільські території не стали загально-визнаним об'єктом державної регіональної політики.

Таким чином на сьогодні загальні питання регіональної політики, стимулювання розвитку депресивних регіонів, стратегічні аспекти розвитку сільських територій входять до компетенції кількох структур державного управління, що ускладнює їх реалізацію.

З метою узгодження позицій різних державних інституцій при виконанні заходів "Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 р.", при Кабінеті Міністрів України створено міжвідомчу координаційну раду з питань розвитку сільських територій, яку очолює Міністр аграрної політики. За результатами Всеукраїнської наради з питань соціально-економічного розвитку сільських населених пунктів (23.05.2009 р.) створено асоціацію голів сільських та селищних рад, яка має займатися розробкою стратегії розвитку сільських територій, підготовкою пропозицій до законів тощо. Такі кроки очевидно є позитивним явищем, проте, на думку автора, доцільним є передача всіх повноважень, які стосуються проблем регіонального розвитку, депресивності регіонів, у компетенцію єдиної державної інституції. Нею має стати Міністерство регіонального розвитку та будівництва.

Викладені вище загальні підходи та управлінські аспекти розвитку депресивних регіонів є важливим підґрунтям для розробки системи заходів стимулювання сільських проблемних територій. Нагальна потреба у розробці таких заходів є загально-визнаною, оскільки попри численні публікації із проблем розвитку села, сільських територій, сільської місцевості, аграрного сектору села, ситуація у сільських регіонах залишається складною. В узагальненому вигляді об'єктивна необхідність розробки системи заходів активізації розвитку сільських територій чи подолання стану їх депресивності визначається такими причинами: 1) тривалою упродовж багатьох років деградацією сільських територій, поселенської мережі та всього сільського соціуму; 2) зміною уявлень про значущість та особливості розвитку сільських територій та аграрного сектору у постіндустріальному суспільстві; 3) запровадженням нових концептуальних підходів до розвитку сільських територій, зокрема відхід від їх ототожнення із аграрним сектором; 4) загостренням проблеми продовольчої безпеки країни; 5) розширенням функцій сільських територій; 6) загрозою втрати соціального контролю над територією, культурної спадщини, моралі та традиційного сільського способу життя.

Ситуація, яка склалася в розвитку сільських територій, особливо депресивних, потребує пошуку неординарних, нетрадиційних шляхів їх відродження.

Важливу, якщо не визначальну роль, у розробці ефективних механізмів стимулювання розвитку сільських територій, їх подальшої долі взагалі матиме те, які базові постулати, підходи та концепції будуть покладені в основу сільського розвитку.

Практика існування в умовах радянської та пострадянської аграрної політики показала, що "аграрно-галузева парадигма" [8, с.34], коли село, селянство, сільські території фактично ототожнювалися із сільськогосподарським виробництвом, не є ефективною і потребує заміни. Численні програми реформування аграрного сектору, які були розроблені у колишньому СРСР, не досягли бажаного результату, оскільки у них неправильно була визначена головна ланка подальшого розвитку – сільське господарство, а не сільські території. Свідченням домінування галузево-відомчого підходу є нестабільний розвиток аграрного сектору, перебування значної частини сільських територій у стані повної деградації.

Наразі у науковців є чітке розуміння та реальне підтвердження того, що пануюча у попередні роки практика ототожнення села та сільського господарства потребує оновлення. Що має прийти на зміну попередньої практики? В останні роки в Україні, як і в багатьох інших розвинених країнах та країнах пострадянського простору, все більшого визнання набуває концепція багатофункціональності села та сільських територій, яка відповідає їх системній та синергетичній сутності. Не вдаючись у детальну характеристику концепції багатофункціональності села, варто зауважити, що головною метою її запровадження є відновлення села в найширшому розумінні цього слова, тобто сталий розвиток виробничої бази, підвищення життєвих стандартів, якості життя населення, збереження його суспільних цінностей, пристосування сільського стилю життя до вимог часу. Наслідком запровадження концепції багатофункціональності села має стати якісний прорив у розвитку сільського соціуму та аграрного сектору, підвищення рівня життя сільського населення і стійкого розвитку сільських територій.

Поряд із концепцією багатофункціональності села все більше уваги приділяється обґрунтуванню нової парадигми – парадигми сільського розвитку. Фактично вона є своєрідним продовженням, на вищому рівні узагальнення, попередньої концепції. В. Юрчишиним та О. Онищенко сільський розвиток трактується як "... категорія, в якій уособлюється системне, чітко спрямоване і реально досяжне стратегічне майбутнє сільського господарства, села і селянства в інтересах кожного з них, усіх разом і країни в цілому" [7, с.11]. Сільський розвиток складається із двох взаємозв'язаних підсистем: а) села, селянства та іншого сільського соціуму; б) сільськогосподарського виробництва. Принципова відмінність базових засад концепції сільського розвитку від попереднього галузевого підходу полягає у тому, що їх основою є підхід, при якому визначальна роль у розвитку сільських територій відводиться саме селу, сільському соціуму, а не аграрному сектору. Ідеологією і методологією сільського розвитку має стати спасіння села та селянства в ім'я спасіння країни або іншими словами селяноцентриський або людиноцентриський підхід [9, с. 40]. При такому підході розвиток села більше не розглядається як "додаток" до потреб аграрного сектору, а навпаки, виступає важливою передумовою його успішного функціонування. Не менше значення має принципове усвідомлення того, що майбутнє українського села вирішуватиметься очевидно за межами сільського господарства, а твердження про те, що за

інших умов "прогресивний розвиток села неможливий" [2] хоч і є дискусійним, проте не позбавлене логіки.

На жаль, нові концептуальні підходи до розвитку сільських територій не набули адекватного відображення у законодавчо-нормативних документах, хоча "Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 р." та Закон України "Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 р.", порівняно із попередніми аналогічними програмами, є суттєвим кроком уперед. В обох зазначених документах наголошується на важливості комплексного підходу до розвитку сільських територій, їх пріоритетності, проте багато заходів, що містяться у них, регламентують різні аспекти розвитку аграрного сектора. Свідченням залишкового підходу до розвитку села є той факт, що частка витрат, передбачених "Державною цільовою програмою розвитку українського села на період до 2015 р.", на розвиток соціальної сфери села та сільських територій (включаючи заходи з подолання стану депресивності) становить лише 16,4 % від загального обсягу її фінансування.

Аналіз наукових досліджень із проблематики подолання стану депресивності сільських територій свідчить про відсутність єдиних підходів до вирішення даного питання. Діапазон запропонованих науковцями та практиками підходів до розробки системи заходів стимулювання розвитку сільських проблемних територій є дуже широким – від повного самоусунення від підтримки сільських територій за принципом "хай все йде природним чином" до максимальної участі держави у регулювання процесів сільського розвитку. На нашу думку, вона має базуватися на таких вихідних положеннях (підходах): 1) система заходів стимулювання розвитку сільських депресивних територій має носити комплексний характер, тобто охоплювати всі основні підсистеми сільських територій – сільський соціум, аграрні та позааграрні види діяльності, заклади соціальної інфраструктури тощо; 2) пріоритетними суб'єктами підтримки мають стати сільський соціум, соціальні функції села (історико-культурна, соціального контролю над територією, рекреаційна), як основа для відродження сільських територій, загалом сільські території як суспільно-територіальна підсистема, а не аграрний сектор чи об'єкти господарювання; 3) заходи стимулювання розвитку сільських територій мають бути селективними, тобто охоплювати в першу чергу ті складові сільських територій, які, з одного боку, характеризуються найгіршими параметрами розвитку, а з іншого, – можуть забезпечити найбільш швидкий позитивний результат; 4) напрямки, шляхи та заходи стимулювання розвитку депресивних територій мають визначатися залежно від рівня гостроти та причин їх утворення; 5) головні зусилля у плані подолання депресивності сільських територій чи розробки заходів стимулювання їх розвитку мають бути спрямовані як на боротьбу з наслідками депресивності, так і на усунення причин формування негативних тенденцій; 6) при визначенні фінансових механізмів стимулювання розвитку сільських депресивних територій необхідно чітко виокремити з-поміж різних джерел ті засоби, які будуть направлятися на розв'язання проблем саме сільських територій; 7) засоби активізації розвитку сільських територій мають спиратися на природні, еволюційні закономірності, включати просторову, галузеву та секторальну фільтрацію нововведень, стадій та циклів регіонального розвитку, а також відповідати суспільним настроям, рівню кваліфікації та готовності населення до відповідних змін.

Зрештою, удосконалення потребують принципи стимулювання розвитку депресивних регіонів. Частина із них уже викладена в Законі України "Про стимулювання розвитку регіонів" (стаття 8). Доцільним та обґрунтова-

ним є також використання загальних принципів регіональної політики та європейських підходів до даного питання. З урахуванням вищезазначеного до основних принципів стимулювання розвитку регіонів та подолання стану їх депресивності слід віднести такі з них.

✓ Принцип об'єктивності та відкритості. Він має декілька аспектів застосування, зокрема його необхідно враховувати: а) при визначенні переліку депресивних територій; б) при наданні територіям статусу депресивної; в) при розподілі фінансових ресурсів на стимулювання розвитку чи подолання стану депресивності території.

✓ Принцип концентрації ресурсів. У зв'язку зі складною фінансовою ситуацією в країні основна частина ресурсів, призначених для подолання депресивності, має бути спрямована у відносно невелику кількість найбільш проблемних регіонів (райони, міста тощо). Цей принцип буде актуальним не лише за умови економічної кризи, а й у відносно сприятливі періоди економічного розвитку, оскільки основна частина фінансових ресурсів на розвиток депресивних територій виділяється із державного бюджету, який майже завжди характеризується певним дефіцитом вільних коштів.

✓ Принцип партнерства. Як у розробці програм подолання стану депресивності території, так і у фінансуванні зазначених програм обов'язково мають брати участь органи місцевої влади. Така практика є поширеною у більшості розвинених держав світу. Запровадження принципу партнерства передбачає, що центральні органи влади враховують побажання місцевих адміністрацій, визнають пріоритетність цілей, які найкраще можна сформувати на низовому рівні, а головне несуть спільну відповідальність за виконання програми стану подолання депресивності конкретної території. Якою саме має бути рольова участь місцевих органів влади, визначається у кожному конкретному випадку окремо, проте досвід деяких країн світу свідчить, що вона має становити близько 20 % від загального обсягу фінансування програми подолання стану депресивності.

✓ Принцип субсидіарності. Він належить до числа визначальних принципів регіональної політики, сутність якого зводиться до розмежування повноважень та відповідальності між різними рівнями влади. У широкому розумінні цей принцип передбачає децентралізацію влади та фінансових ресурсів, перенесення частини відповідальності за проблеми подолання депресивності території на низовий рівень, що спостерігається у провідних державах світу. Надмірна централізація, з одного боку, породжує утриманські настрої місцевих органів влади, з другого, – усуває їх від відповідальності за ефективність виконання програм подолання стану депресивності території. За умови, коли значення зовнішнього управління завищується, а значення внутрішніх механізмів саморозвитку недооцінюються, окремі аспекти управління із корисних перетворюються у шкідливі чи навіть небезпечні.

✓ Принцип селективності. Зазначений принцип має певні точки дотику із принципом концентрації ресурсів. Селективність передбачає, з одного боку, вибір найбільш проблемних територій, з іншого, – розробку не універсальних, а спеціальних програм подолання стану депресивності окремих територій. Останній підхід базується на розумінні того, що виведення кожної території із депресивного стану – процес унікальний, "поштучний", такий, що потребує спеціально розробленої програми і врахування багатьох суперечливих умов, чинників, обмежень, причому інколи таких, яким на перший погляд не мала б приділятися належна увага.

✓ Принцип активізації внутрішніх ресурсів регіонів. Вище вже були описані особливості трансформації форм та механізмів стимулювання розвитку проблем-

них територій у європейських країнах. Він переконливо свідчить, і це необхідно враховувати в Україні, що головним завданням різноманітних програм підтримки депресивних територій є не стільки їх фінансова допомога, скільки активізація внутрішніх ресурсів розвитку, пошук резервів такої активізації. Світова практика свідчить, що інколи не фінансові ресурси, а активність місцевих жителів визначає успішність реалізації конкретних програм подолання стану депресивності території.

✓ Принцип недопустимості використання коштів програм на вирішення поточних проблем. Програми подолання стану депресивності території повинні мати своє фінансове забезпечення. Згідно чинного законодавства фінансові ресурси, призначені на подолання стану депресивності території, не враховуються при прийнятті рішення про надання певним територіям традиційних субвенцій та трансфертів. При цьому зазначені ресурси не можуть використовуватися для вирішення поточних проблем регіону, наприклад у житлово-комунальній сфері, а лише на фінансування тих заходів, які передбачені програмою подолання стану депресивності території.

✓ Принцип конкурентності. Європейська практика застосування різних механізмів стимулювання розвитку депресивних територій свідчить про те, що найбільш ефективними є ті з них, які не здійснюються на засадах доброчинності. Остання породжує споживчі настрої і не стимулює внутрішніх ресурсів територій. Відтак переваги в отриманні фінансових ресурсів мають отримувати насамперед ті території (райони, міста), місцеві органи влади, які мають чітку програму подолання стану депресивності й отримують допомогу на конкурсних засадах.

✓ Принцип узгодженості. Існуюча нормативно-правова база та практика регіонального розвитку передбачають розробку та реалізацію в Україні низки різноманітних галузевих, регіональних, секторальних програм, які реалізуються на різних ієрархічних рівнях. На жаль, при розробці таких програм вони не узгоджуються з іншими подібними програмами, які діють у суміжній сфері і мають спільні проблеми. За таких умов розпорошуються фінансові ресурси, втрачається ефективність реалізації окремих заходів. Крім того, деякі програми підтримки проблемних територій розробляються центральними органами влади без залучення місцевих адміністрацій. За таких умов може виникнути ситуація, що цілі та пріоритети центральних і регіональних органів влади можуть не співпадати, що або суттєво знижує ефективність реалізації програм, або взагалі унеможливує їх виконання.

✓ Принцип міжрегіонального співробітництва. Проведений аналіз депресивності сільських територій України показав, що більшість проблемних районів зосереджені по обидва боки адміністративних кордонів областей. Бар'єр на функція адміністративних кордонів обумовлює низьку взаємодію між суміжними районами регіонів. Через це

програми подолання стану депресивності території окремих областей мають узгоджуватися між собою.

✓ Принцип інерційності. Виведення території із стану депресії є складним, багатофункціональним завданням, яке потребує розробки спеціальних програм. При цьому необхідно зазначити, що рівень глибини депресії сільських територій України є настільки значним, що процес їх оздоровлення не може бути миттєвим і скоріше за все займе тривалий час. Ставити завдання, які розраховані на швидке вирішення проблем депресивності, нереально, оскільки накопичена інерція цих процесів надто велика. На початковому етапі необхідно добитися поступового призупинення негативних тенденцій. Саме на це мають бути спрямовані заходи програми подолання стану депресивності сільських територій.

✓ Принцип програмування. Існуючими нормативно-законодавчими документами визначено, що основними формами стимулювання проблемних регіонів є розробка відповідних програм подолання депресивності, цільових програм розвитку окремих секторів економіки тощо. Принцип передбачає також розробку щорічних програм розвитку окремих територій, у т.ч. й депресивних, що є запорукою їх успішного виконання.

Висновки. Проведений аналіз нормативно-законодавчої бази, управлінських рішень, які торкаються проблематики регіонального розвитку, свідчать про відсутність чіткого бачення механізмів подолання стану депресивності сільських територій. Попри надзвичайну гостроту проблем у сільських регіонах України, вони не набули на сьогодні загальнодержавного визнання. Сформульовані у дослідженні загальні підходи та принципи стимулювання розвитку сільських депресивних територій мають стати основою для розробки програм їх санації.

1. Безсмертний Р.П. Адміністративно-територіальна реформа як важливий фактор активізації регіональної політики в Україні // Регіональна політика в Україні: методи реалізації. – Соціально-економічні дослідження в перехідний період. – Львів, 2005. – Вип. 2. – С. 3-8. 2. Гнатюшин Й. Комплексний розвиток сільських територій і модельні параметри доходів сільського населення Львівської області // Вісник Львівського державного аграрного університету. – Серія: Економіка АПК. – 2004. – №11 (1). – С. 217-222. 3. Горжеляк Г. Конкурентоздатні регіони у глобалізованій економіці // Презентація виступу на IV щорічному форумі "Стратегії конкурентоздатності регіонів в умовах глобалізації: український та закордонний досвід" (Київ, 12 листопада 2008 р.) // www.rgd.org.ua. 4. Грицай О.В., Иоффе Г.В., Трейвиш А.И. Центр и периферия в региональном развитии. – М., 1991. 5. Долишній М.І. Регіональна політика на рубежі ХХ-ХХІ ст.: нові пріоритети. – К., 2006. 6. Клисторин В.И. Новый этап дискуссии о федерализме в России // Регион: экономика и социология. – 2008. – №3. – С. 33-45. 7. Онищенко О., Юрчишин В. Сільський розвиток: основи методології та організації // Економіка України. – 2006. – №10. – С. 4-13. 8. Павлов О.І. Сільські території України: історична трансформація парадигми управління: Монографія. – Одеса, 2006. 9. Прокопа І.В. Перехід до політики сільського розвитку як головна передумова подолання занепаду села // Науковий вісник НАУ. – 2008. – Вип. 124. – С. 40-45. 10. Семиноженко В.П., Данилишин Б.М. Новий регіоналізм. – К., 2005.

Надійшла до редколегії 08.09.2009

УДК 911.3

О. Гладкий, канд. геогр. наук

МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ОЦІНКИ ЕКОНОМІЧНОЇ ЕФЕКТИВНОСТІ РОЗМІЩЕННЯ ПРОМИСЛОВОГО ВИРОБНИЦТВА ТЕРИТОРІЇ

Розглянуто основні методичні підходи до визначення економічної ефективності розміщення промислового виробництва. Проаналізовано основні показники ефективності функціонування промислових підприємств. Запропоновано методичку оцінки економічної ефективності розміщення промислового виробництва території з використанням ринкового підходу.

The main methodical approaches to definition of economic efficiency of industrial production's territorial location are disclosed. The general indices of industrial enterprises functional efficiency are analyzed. The market-based methodic of economic efficiency estimation of industrial production's territorial location is proposed.

Вступ. Актуальність теми. Розміщення промислових підприємств, груп виробництв і галузей на території

країни завжди вимагає наукового обґрунтування. Для цього існують спеціальні методи за допомогою яких

вибираються варіанти розміщення, оцінюється ефективність виробництва і територіальної організації промисловості. Досягнення найвищої ефективності виробництва – це головне завдання науки і практики. В радянські часи, критерієм ефективності розміщення і територіальної організації промисловості завжди вважалися затрати, або мінімізація сумарних затрат при досягненні заданих обсягів виробництва по країні. Однак, в ринкових умовах, економічна ефективність виробництва має оцінюватися не лише за затратним принципом, але й за рівнем його прибутковості, в основі якої лежать показники рентабельності, продуктивності праці, фондоозброєності та фондівіддачі, тощо. Ці показники істотно різняться в залежності від місця розташування підприємства, тому розробка методики оцінки прибутковості місцеположення виступає однією з найбільш актуальних завдань сучасної суспільної географії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Оцінці прибутковості місцеположення промислових підприємств присвячені праці багатьох учених. Так, дослідження ефективності розміщення промисловості за умов планової економіки наводяться в працях В. Давидовича, Г. Лаппо, Л. Лімонова, А. Пробста, А. Хрущова, М. Шаригіна, Л. Корецького, М. Паламарчука та ін. Ринкові механізми формування прибутковості місцеположення промислових підприємств розкриті в працях С. Іщука, В. Захарченка, Ю. Палехи, Г. Підгрушного, А. Степаненка, Д. Стеченка, І. Пилипенка, а також в працях зарубіжних учених (С. Джонс, М. Енрайт, Н. Калдор, Г. Кларк, А. Маршалл, К. Матсіама, Е. Міль, М. Портер, Д. Старрет, Ж.-Ф. Тісс, М. Фельдмен, М. Фуджита, Р. Холл.). Однак, комплексна суспільно-географічна методика дослідження економічної ефективності розміщення промислового виробництва території ще детально не розроблялась.

Формулювання цілей статті. Постановка завдання. Саме тому, об'єктом даного дослідження є економічна ефективність розміщення промислового виробництва території, а предметом – методика її суспільно-географічної оцінки. Метою дослідження є розробка методики суспільно-географічної оцінки економічної ефективності розміщення промислових підприємств на території, а завданнями – аналіз різних наукових підходів до визначення поняття ефективності промислового виробництва, дослідження окремих показників оцінки економічної ефективності та розробка інтегральної методики визначення ефективності місцеположення промислового підприємства певної території.

Виклад основного матеріалу. Ефективність промислового виробництва визначається двома складовими: ефектом виробничої діяльності підприємств і затратами на його досягнення. За умов планової економіки вважалося, що головною умовою ефективності промислового виробництва виступає максимум ефекту при мінімумі затрат сировини, енергії та матеріалів. При цьому розрізняли загальну (абсолютну) і порівняльну ефективність. Загальна ефективність визначається методом співставлення одержаного приросту новоствореної вартості (національного доходу) з зазначеними капіталовкладеннями. Порівняльна ефективність розраховується при виборі найвигіднішого варіанту розміщення об'єкту серед всіх інших наявних об'єктів [2].

При розрахунках останньої було прийнято використовувати нормативний показник ефективності. Величина цього показника для державного сектора економіки України була встановлена в 0,15, тобто нормативний коефіцієнт ефективності капіталовкладень E означає нижню допустиму межу ефективності. Він є зворотною величиною строку окупності і означає деяку частину капіталовкладень, що окупаються протягом року.

Для вирахування порівняльної економічної ефективності при виборі декількох варіантів розміщення промислових об'єктів використовувалася формула приведених затрат, як сума всіх поточних затрат на виробництво одиниці продукції (собівартість) C та добуток питомих капітальних затрат K і нормативного коефіцієнта їх ефективності E , тобто $\Pi = C + KE$. Множення цієї величини на кількість продукції, що визначається балансовими розрахунками, являє собою повні приведені затрати. Вибір оптимального варіанту розміщення підприємства, таким чином, проводиться по мінімуму приведених затрат:

$$C + KE \rightarrow \min.$$

Радянська школа економічної і соціальної географії, з огляду на особливості господарської моделі соціалізму (її замкненості на адміністративно-структурних, неринкових методах отримання прибутку), визначала ефективність промислового виробництва, як показано вище, лише на основі показників приведених затрат. Так, в роботах Е.Б. Алаєва, А.Т. Хрущова, М.Д. Шаригіна, М.М. Паламарчука, В.О. Воротилова додатковий економічний ефект розвитку промислового виробництва обґрунтовувався через вигідність компактного розташування підприємств та широкий розвиток взаємозв'язків між ними, що призводило до суттєвої економії затрат на інженерне та інфраструктурне облаштування, утилізацію і переробку промислових відходів, наладження замкнених енерговиробничих циклів, усунення нерациональних транспортних зв'язків тощо.

З цієї метою використовувалась формула, запропонована Е.Б. Алаєвим і доповнена А.Т. Хрущовим:

$$E_k = \frac{K_k \cdot \Pi_k \cdot 3_{\Pi k}}{100} - \frac{K_i \cdot \Pi_i \cdot 3_{\Pi i}}{100}$$

де E_k – ефективність компактного розміщення підприємств; K_k – коефіцієнт ефективності при компактному розміщенні в розрахунку на одне підприємство, який за проектними даними складає 2,5 %; Π_k – число компактно розміщених підприємств; Π_i – число ізолювано розміщених підприємств; K_i – коефіцієнт ефективності при ізолюваному розміщенні підприємств; $3_{\Pi k}$ – приведені затрати при компактному розміщенні підприємств; $3_{\Pi i}$ – приведені затрати при ізолюваному розміщенні підприємств.

За даною формулою економічна ефективність визначається як різниця двох величин, що характеризують приведені затрати на виробництво продукції в умовах сумісного і ізолюваного розміщення підприємств [2].

Компактне розміщення підприємств, на думку попередньо згаданих авторів, формує додатковий економічний ефект завдяки блокуванню підприємств, комбінуванию і кооперуванню виробництв, створенню єдиної будівельної бази, системи енерго- і водопостачання, транспортного і складського господарства, допоміжних цехів і виробництв, централізації науково-дослідної і проектно-конструкторської бази, поєднання виробництв, що раціонально використовують трудові ресурси, а також завдяки комплексному нормативно-плановому підходу до вирішення питань комунально-побутового і інших видів обслуговування промислово-виробничого персоналу.

В.О. Воротилов запропонував свою формулу оцінки загальної економічної ефективності виробництва:

$$O_{abs} = \frac{\sum_{i=1}^n C_{ni} - C_k}{K_k},$$

де C_{ni} – річні планові експлуатаційні витрати i -го промислового підприємства території, C_k – річні експлуатаційні витрати всіх промислових підприємств території, K_k – капітальні вкладення на будівництво промислового

підприємства території, n – кількість промислових підприємств території.

Зазначені вище моделі економічної ефективності промислових комплексів мали істотні недоліки, обумовлені як самою системою господарювання при соціалізмі так і обмеженостями математичного апарату. В них не враховувались ринкові важелі формування прибутків підприємств, діяльність кредитно-фінансової, інвестиційної та комерційної сфери, розвиток підприємницьких ініціатив та конкуренції. Саме ці фактори набувають все більшого значення при оцінці прибутковості промислового виробництва в сучасних умовах.

Зарубіжні учені визначали ефективність промислового виробництва за допомогою стандартних показників економічного ефекту функціонування промисловості (ми розглянемо їх нижче), що представлені у класичних роботах з економічної теорії та регіональної економіки. Це знайшло відображення у працях ряду зарубіжних дослідників: У. Ізарда (Izard, W.), А. Маршалла, (Marshall, A.), М. Фуджіти та Ж.-Ф. Тісса (Fujita, M., Thisse, J.-F.) [5; 6; 7].

В наш час вітчизняні та зарубіжні учені сходяться на думку, що ефективність промислового виробництва зводиться до мінімізації затрат капіталу, живої і уречевленої праці при максимізації прибутків, отже може бути розкрита за допомогою класичної системи економічних показників: продуктивності праці, рентабельності, фондоозброєності, фондовіддачі тощо.

Одним з таких показників є рентабельність промислового виробництва. Вона визначається як процентне співвідношення чистого прибутку підприємства та суми його видатків. З огляду на те, що показники чистого прибутку підприємства не реєструються вітчизняною статистикою, в наукових дослідженнях доцільно використовувати показники чистого доходу. Вони відрізняються від показників прибутку підприємства на суму його видатків, однак для порівняльного аналізу ефективності функціонування промислових підприємств території є доволі репрезентативними. На думку ряду учених-економістів, показники рентабельності підприємства, розраховані на основі чистого доходу, а не прибутку, слід називати доходністю. Однак, чіткої думки з цього приводу поки що не розроблено. Формула, за якою проводять розрахунки рентабельності (доходності) промислового виробництва має наступний вигляд:

$$R = \frac{P}{S} \times 100 \%,$$

де R – рентабельність (доходність) промислового виробництва, P – чистий дохід від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг), S – собівартість реалізованої продукції (товарів, робіт, послуг), яка визначається за формулою:

$$S = MC + LC + SC + AC + OC + IC + UC + TC,$$

де MC – матеріальні затрати, LC – витрати на оплату праці, SC – відрахування на соціальні заходи, AC – амортизація, OC – операційні витрати, IC – інші звичайні витрати, UC – надзвичайні витрати, TC – податки на прибуток.

Чистий дохід від реалізації продукції можна описати такими показниками:

$$P = G + OG + IG + UG - UT,$$

де G – дохід (виручка) від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг), OG – інші операційні доходи, IG – інші звичайні доходи, UG – незвичайні доходи, UT – непрямі податки та інші вирахування з доходу. Якщо рентабельність (доходність) підприємства перевищує 100 %, воно працює економічно ефективно.

Інколи, замість чистого доходу використовують інші показники економічної діяльності виробництва, зокрема обсяги реалізованої продукції, валову додану вартість тощо. Однак, першій не повною мірою відтворює особ-

ливості формування економічної ефективності підприємства, а другий не розраховується державною статистикою на локальному рівні у розрізі окремих видів економічної діяльності.

Із економічною ефективністю виробництва тісно пов'язаний показник продуктивності праці, в основі якого лежить співвідношення обсягів виробленої (реалізованої) продукції та затрат робочої сили. Вимірюється продуктивність праці кількістю продукції чи послуг, вироблених працівником за одиницю часу:

$$LP = \frac{V}{L},$$

де LP – продуктивність праці, V – обсяги реалізованої продукції (товарів, робіт, послуг), L – чисельність промислово-виробничого персоналу. Для розрахунків цього показника використовуються матеріали КВЕД, що включають в себе загальну звітність підприємств. При чому, чисельність промислово-виробничого персоналу розраховується лише за кількістю штатних працівників, оскільки в офіційній статистиці відтворено лише цей показник. Показник продуктивності праці свідчить про ефективність використання робочої сили на підприємстві, зниження працеемності та розвиток уніфікації, автоматизації, роботизації, інформатизації тощо.

Важливе значення для визначення економічної ефективності виробництва мають показники фондоозброєності та фондовіддачі. Фондоозброєність, або озброєність основними засобами являє собою обсяг основних засобів підприємства у вартісному вираженні, що припадає на одного робітника (промислово-виробничого персоналу). Розраховується діленням середньорічної балансової вартості діючих основних засобів на середньорічну кількість працівників:

$$F_a = \frac{\bar{F}}{L},$$

де F_a – фондоозброєність праці, $\bar{F}$ – середньорічна балансова вартість діючих основних засобів, L – середньорічна кількість працівників (промислово-виробничого персоналу). Показник використовується для економічного аналізу забезпеченості виробництва основними засобами як основи зростання продуктивності праці, виявлення резервів, розроблення заходів щодо підвищення ефективності виробництва тощо.

Фондовіддача, або віддача основних засобів виражає виробничі відносини щодо економічної ефективності використання засобів виробництва. Якісний аспект цих відносин відображає критерій економічної ефективності – отримання максимального ефекту за наявних або менших ресурсів. Кількісне вираження фондовіддачі зводиться до співвідношення обсягів реалізованої продукції (товарів, робіт, послуг) до обсягу використаних для їх отримання виробничих засобів:

$$F_r = \frac{V}{F},$$

де F_r – фондовіддача виробництва, V – обсяги реалізованої продукції (товарів, робіт, послуг) за певний проміжок часу, F – вартість основних засобів виробництва, використаних для отримання продукції за певний проміжок часу.

Застосування наведених вище показників для оцінки економічної ефективності промислового виробництва, на думку багатьох учених, найбільш комплексно висвітлює механізми формування прибутку та повноцінно враховує всі аспекти виробничої діяльності. Їх використання при проведенні суспільно-географічних досліджень промислових комплексів є науково-обґрунтованим та методично доцільним.

Аналізуючи попередньо накопичений досвід, ми дійшли до висновку, що найбільш ефективною методи-

кою оцінки економічної ефективності промислового виробництва є аналіз просторового розподілу зазначених вище показників рентабельності, продуктивності праці, фондоозброєності, фондовіддачі тощо, промодульованих на основі матриці конфігурації території дослідження та кластеризованих сучасними комп'ютерними методами (наприклад методом нейромереж Кохоннена). Ця ідея ґрунтується на розробках ряду вітчизняних і зарубіжних авторів (М. Агафонов, С. Ішук, В. Захарченко) і зарубіжних вчених (М. Портер та М. Енрайт, Д. О'Доннелю, Б. Глейв, Масахита Фуджита та Жан-Франсуа Тісс (Fujita M., Thisse J.-F.)) [2;6;7] та запатентована нами у вигляді патенту на корисну модель [4].

Отже, процес визначення економічної ефективності розміщення промислових підприємств доцільно поділити на декілька суттєвих етапів. Першим етапом оцінки економічної ефективності розміщення промислових підприємств певної території (адміністративної області, краю, автономної республіки або країни в цілому) є збирання та обробка необхідної статистичної інформації з розвитку промислового виробництва в розрізі окремих локальних адміністративних районів, міст, містечок (якщо такі матеріали є в наявності). Джерелом інформації можуть слугувати матеріали КВЕД, а також матеріали обласних і міських статистичних щорічників та дані статистичних управлінь на місцях. Такими даними, на нашу думку, можуть слугувати абсолютні показники розвитку промислового виробництва (обсяги реалізованої продукції, чисельність промислово-виробничого персоналу, вартість основних засобів виробництва, чистий дохід від реалізації продукції, собівартість реалізованої продукції тощо), які потім стануть основою для розрахунків якісних характеристик ефективності виробництва.

На основі первинних статистичних даних розраховуються показники ефективності промислового виробництва: продуктивність праці (як частка обсягів реалізованої продукції та чисельності промислово-виробничого персоналу), загальна рентабельність (частка чистого доходу у собівартості реалізованої продукції у відсотковому вимірі), фондоозброєність (частка вартості основних засобів та чисельності ПВП) і фондовіддача (частка обсягів реалізованої продукції і вартості основних засобів).

На другому етапі дослідження кожен показник економічної ефективності в розрізі окремих районів та/або населених пунктів території має бути промодульований за допомогою матриці найкоротших відстаней між ними. Скористуємось для цього формулою гравітаційної моделі, що була вперше запропонована Джоном Стюартом (Stuart John), 1958 р. та доповнена і розвинена в працях вітчизняних науковців (Ю.В. Медведкова, О.А. Євтеєєва, С.О. Ковальова):

$$H_i = V_i + \sum_{j=1}^n \frac{V_j}{R_{ij}},$$

де H_i – гравітаційний модулятор i -го району (міста) території, n – загальна кількість районів (міст) дослідження, V_i – якісна ознака розвитку промислового виробництва району (міста) i , V_j – якісна ознака розвитку промислового виробництва інших районів (міст), що включені в дослідження, R_{ij} – відстань від i -го району (міста) до інших районів (міст). Для розрахунків за цією формулою нами була створена комп'ютерна програма на основі мови програмування Delphi.

Як показали проведені дослідження [1], саме цей метод найбільш адекватно відображає рівень сформованості економічної ефективності промислового виробництва у розрізі локальних адміністративних районів (в якості опорних точок для розрахунку відстаней доцільно взяти адміністративні центри районів та неадміністра-

тивні міста (міські ради), що розвиваються в їх межах). На основі цього методу можна виділити території високого рівня економічної ефективності виробництва, що сформувались саме завдяки факторам розміщення та вигідного місцеположення підприємства.

Наступним етапом дослідження є виділення на основі промодульованих даних окремих кластерів територій різного рівня економічної ефективності. Як показали проведені нами дослідження, використання класичного кластерного аналізу, який входить до стандартизованого набору статистичних функцій (наприклад, до пакету комп'ютерних програм обробки статистичного матеріалу Statistica 6.0 (© StatSoft, Inc., 1984-2001) має низьку ефективність застосування, оскільки в ньому не враховуються можливості існування нелінійних залежностей між вхідними даними та емерджентності промислових систем.

Більш ефективним методом кластеризації, на нашу думку, має бути побудова так званих "карт самоорганізації" Кохоннена, заснована на групуванні певного масиву даних за допомогою нейромереж. Цей метод здійснює групування показників на основі вивчення їх взаємозв'язаності не за рахунок механічного співставлення даних, а через встановлення складних нелінійних залежностей між вхідними та вихідними параметрами. Побудова кластерів "карт самоорганізації" Кохоннена є ефективним інструментарієм для аналізу процесів просторової взаємодії і взаємозв'язаності різних процесів і явищ певної території, особливо в умовах їх емерджентності та розвитку синергетичних властивостей [3].

Нейронна мережа (Neural network) являє собою сукупність нейронів, що певним чином взаємодіють між собою. Кожний нейрон має відростки нервових волокон (дендрити) двох типів: кілька дендритів, через які приймаються імпульси (вхід, x) та один, через який передаються імпульси – аксон (вихід, y). Останній контактує з дендритами інших нейронів через спеціальні утворення – синапси, які впливають на силу імпульсу. При проходженні синапсу імпульс змінюється у певну кількість разів (ваговий коефіцієнт, w). Імпульси, що поступають до нейрона одночасно через декілька дендритів, сумуються. Якщо сумарний імпульс перевищує певне порогове значення, то нейрон збуджується, формує власний імпульс і передає його далі через аксон. За цим же принципом діють і штучні нейромережі, які дозволяють обрахувати вихідний сигнал за сукупністю вхідних з урахуванням вагових коефіцієнтів [3]. Метод Кохоннена дозволяє здійснювати багатовимірну кластеризацію регіонів за подібністю показників, які характеризують їх розвиток. Побудова таких карт передбачає упорядкування структури нейронів зазвичай у двовимірну мережу з шестикутними або прямокутними комірками. Кожний нейрон являє собою n -вимірний вектор, розмір якого визначається розмірністю вхідних векторів. На кожному кроці навчання нейромережі з вхідного набору даних обирається один з векторів, а потім здійснюється пошук найбільш схожого на нього вектора коефіцієнтів нейронів. При цьому визначається нейрон-переможець, який найбільш схожий на вектор вхідних і ідентифікує, до якого класу належить приклад. Схожість при цьому визначається як евклідова відстань між векторами. До одного кластеру включаються вектори, відстані між якими у межах групи менші, ніж до сусідніх груп. Комп'ютерне забезпечення цього процесу розроблено компанією BaseGroup Labs і представлене пакетом програм Deductor Studio 5.5.

Обробка промодульованих даних економічної ефективності виробництва (у розрізі окремих адміністративних районів та міськрад) за методом нейромереж Кохоннена дає змогу виділити декілька груп кластерів, що ха-

рактизуються різним рівнем економічної ефективності виробництва. При чому, як показали проведені дослідження, в межах високорозвинених індустріальних територій ефективно виділяється п'ять кластерів: високоприбуткових, середньоприбуткових, недостатньо прибуткових, низькоприбуткових та неприбуткових територій.

Для уточнення рівня економічної ефективності промислового виробництва, на досліджуваних територіях доцільно провести додаткову оцінку зазначених показників у розрізі окремих міст, індустріальних поселень тощо. Методика проведення такого дослідження повністю збігається із попередньою. На її основі виділяються групи міських поселень за попередньо охарактеризованими рівнями прибутковості (5 кластерів), що суттєво доповнює попередні дослідження. Подібний аналіз можна застосовувати також й на рівні окремих промислових підприємств.

Дещо інша інтерпретація даних кластеризації за методом нейромереж Кохоннена характерна для старопромислових районів та районів з невисоким рівнем індустріального освоєння. По-перше, як показали проведені дослідження, в межах подібних районів виділяються чотири кластери: високоприбуткових, середньоприбуткових, низькоприбуткових та неприбуткових територій. Це пояснюється формуванням значно меншого рівня поширення економічної ефективності виробництва, обумовленого застарілими технологіями, недостатнім забезпеченням сировинними, трудовими, енергетичними ресурсами, а також ринковими та комерційними механізмами функціонування.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Запропонована нами методика оцінки економічної ефективності розміщення промислових підприємств базу-

ється на передовому досвіді вітчизняної і зарубіжної школи економічної і соціальної географії та теорії регіональної економіки. Її апробація на прикладі промислових агломерацій України дала позитивні результати та підтвердила пізнавальну цінність запропонованих підходів [1]. Застосування даної методики для оцінки економічної ефективності розміщення промислових та непромислових видів діяльності може стати ефективним засобом оцінки прибутковості розміщення різних підприємств та господарюючих суб'єктів та слугуватиме підвищенню ефективності функціонування промислових підприємств на основі оптимального використання переваг місцезнаходження на території.

1. Гладкий О.В. Наукові основи суспільно-географічних досліджень промислових агломерацій: Монографія / Гладкий О.В. ; [за ред. С.І. Іщука] ; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К.: ВГЛ "Обрії", 2008. – 360 с. 2. Ішук С.І. Територіально-виробничі комплекси і економічне районування / С.І. Ішук. – К.: Українсько-Фінський інститут менеджменту і бізнесу, 1996. – 244 с. 3. Мезенцев К.В. Суспільно-географічне прогнозування регіонального розвитку: Монографія / Мезенцев К.В. – К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2005. – 253 с. 4. Пат. 41038 Україна, МПК (2009) G 06 F 17/00. Спосіб використання інформаційного середовища під час розроблення проектно-конструкторської документації для будівництва промислового підприємства в умовах промислової агломерації / Гладкий О.В.; винахідник і власник Гладкий Олександр Віталійович. – № u 2009 00579; заявл. 26.01.2009; опубл. 27.04.2009, Бюл. № 8. 5. Пилипенко І.В. Принципиальное различие в концепциях промышленных кластеров и территориально-производственных комплексов / Пилипенко И.В. // Вестник Московского университета. Серия 5. География. – 2004. – № 5. – С. 3-9. 6. Портер М. Конкуренция: Учебн. пособие. / Портер М. – СПб., Вильямс, 2000. – 495 с. 7. Fujita M. Economics of Agglomeration: cities, industrial location and regional growth. / Fujita M., Thisse J.-F. – Cambridge, Cambridge University Press, 2004. – 466 p.

Надійшла до редколегії 10.09.2009

УДК 911.3:711.1.25

Д. Мальчикова, канд. геогр. наук

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ ГЕОПЛАНУВАННЯ СІЛЬСЬКОГО РЕГІОНУ

Запропоновано концептуальну схему геопланування сільського регіону. Визначено специфічні риси сільської місцевості, які зумовлюють особливості геопланування сільської місцевості. Виділено найбільш важливі моменти, які потребують обов'язкового врахування під час геопланування сільського регіону. Показано, що багатofункціональність сільської місцевості є базисом для створення механізмів оптимізації її територіальної структури і підвищення рівня життя сільських жителів шляхом науково обґрунтованого геопланування.

The conceptual scheme of geoplanning of rural region is presented. The specific features of rural areas that cause particular of geoplanning of rural areas are determined. The most important points that require mandatory account during of geoplanning of rural areas are highlighted. Shown, that multifunction of rural areas is the basis for the establishment of mechanisms to optimize its territorial structures and raise the living standards of rural population by evidence of geoplanning.

Постановка проблеми. Відновлення на загальнодержавному рівні довгострокових програм господарського та територіального розвитку спричинило відродження територіального планування як особливого засобу підвищення ефективності регіональної політики в державі. Визначальну роль при цьому відіграло прийняття ряду законодавчих актів, зокрема Закону України "Про планування та забудову територій", Закону України "Про Генеральну схему планування території України", Закону України "Про розвиток Національної екологічної мережі" та інших. Ці документи визначають територіальне планування як важливий інструмент забезпечення комплексного, збалансованого й цілісного розвитку держави, її регіонів, ефективного використання економічних, природних та інших ресурсів з урахуванням їх територіальних особливостей, усього різноманіття сучасних та перспективних потреб суспільства в контексті підвищення якості життя населення. Територіальне планування є незамінним для узгодження секторальних політик, загальнодержавних, регіональних та місцевих інтересів, подальшої інтеграції України до єдиного Європейського простору, інтенсифікації транскордонного співробітництва тощо.

Відзначимо, що швидкий (у історичному вимірі) перехід України від планової системи господарювання до ринкових відносин змінює фундамент, на якому існує теорія та методологія територіального планування. Тому виникає необхідність реформування теоретичних, концептуальних та методологічних засад, методичного інструментарію планування територій. Планування територій має міждисциплінарний характер і використовує розробки різних галузей науки і сфер людської діяльності – містобудування і районного планування, регіоналістики, урбаністики, ландшафтно-архітектури тощо. Разом з тим, планування територій різних типів, різного функціонального призначення зумовлює нерівнозначну участь спеціалістів різного профілю під час вирішення планувальних завдань.

Зважаючи на багатогранність форм і функцій, специфічні риси і фактори розвитку сільської місцевості (СМ), проаналізовані у [4, 5], її територіальне планування потребує особливої уваги саме географів, які можуть комплексно обґрунтувати планувальні рішення цього складного і одночасно ключового геопросторового об'єкту в межах України на якісно новому рівні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні та практичні надбання, отримані за період розробки регіональних проектів у період 1950 – 1980-х рр., становлять важливий фундамент для здійснення сучасного планування. Серед тих, хто формував концептуальні засади територіального планування ще у середині ХХ ст. М. Колосовський, М. Баранський, Є. Перчик, Ф. Лістенгурт, Г. Лаппо, Д. Богорад, В. Давидович, А. Ізраїлевич, В. Нудельман та багато інших фахівців-географів. Значний внесок у розвиток теорії та практики регіонального планування здійснили архітектори-урбаністи В. Владіміров, І. Фомін, Ю. Білоконь тощо. Більшість сучасних дослідників питань територіального планування, територіального менеджменту [1, 2, 6, 8] акцентують необхідність переходу до територіальних моделей вирішення геоecологічних проблем і завдань, пов'язаних зі збереженням еколого-соціально-економічної рівноваги. Дослідження в галузі районної планівки та комплексного геопланування СМ набули актуальності в основному протягом останніх двох десятиріч з огляду на панування протягом тривалого часу специфічної адміністративно-командної системи управління, яка відрізнялась обмеженими ідеологічними установками і жорсткими рамками щодо варіативності планувальних схем. Разом з тим, в працях Белоусова В., Маркова Є., Бутузової В., Таратинова В., Мусатова В., Сохнич А., Шищенко П. знаходимо дослідження окремих питань в галузі планування систем сільського розселення і регіонального проектування СМ і перші доробки в сфері комплексного територіального планування СМ (Нудельман В., Толпчєв О.).

Мета і завдання дослідження. Метою даної роботи є розробка концептуальної схеми геопланування сільського регіону в контексті визначених специфічних позиційних, ресурсних, соціально-економічних, екологічних та ментальних характеристик СМ.

Виклад основного матеріалу дослідження. Географами накопичено багатий досвід, розроблено методологію та теоретичні основи територіального планування на макро-, мезо- та макрорівнях. На жаль, за сукупною дією факторів суб'єктивного та об'єктивного характерів, на сьогоднішній день це наукове надбання, в більшості випадків, є вченням для вузького кола географів-професіоналів, залишаючись, скоріше результатом "гри розуму", ніж суспільно-корисним конструктивним вмінням.

Перші розробки з територіального планування були присвячені (звичайно ж, згідно бачення планової економіки) раціональній територіальній організації промислових районів в контексті "прив'язки" до конкретних територій рішень центральних планових органів. Надалі системою територіального планування було охоплено всі без виключення території. Цей напрямок науково-практичної діяльності отримав назву районної планівки (планування). Головне завдання територіального планування в узагальненому вигляді в ті часи було сформульоване [7, с. 28] як "... планомірне використання переваг, об'єктивно закладених у територіальному поділі праці та регіональній інтеграції взаємопов'язаних елементів народного господарства, при врахуванні особливостей територіальної диференціації та поєднання природних, економічних та соціальних умов для вирішення головного соціально-економічного завдання кожного планового періоду". Сьогодні, коли територіальний підхід в Україні відіграє провідну, інтегративну роль у всій проблематиці народногосподарського розвитку, особливо актуальними є ідеї щодо необхідності переходу в регіональному плануванні від галузевого до комплексного територіального підходу. Такий підхід до територіального планування започатковано ще Д. Бого-

радом у 60-ті рр. минулого сторіччя. Саме він вперше ввів термін "конструктивна географія району", що відбиває глибину сутності цього специфічного виду науково-проектної діяльності, що спрямована на управління певними процесами регіонального розвитку і не втрачає своєї актуальності. Адже тепер територіальне планування в світі ототожнюється з управлінням зміною (перетворенням) середовища, тобто із суто географічним за змістом завданням зі створення раціонального культурного ландшафту.

Сучасне територіальне планування регіонів (ми пропонуємо називати його геоплануванням) спрямоване на просторову організацію соціально-економічних процесів, відношень і зв'язків, які у своїй сукупності визначають якість життєдіяльності суспільства в межах конкретної території. Зауважимо, що на початковому етапі реформ в Україні соціально-економічні, політичні й ідеологічні фактори зумовили не перебудову існуючої системи територіального планування, а її повне руйнування. Тим часом досвід економічно розвинутих країн переконливо свідчить, що поєднання методів планового регулювання й ринкових механізмів не тільки можливе, але і необхідне для того, щоб розвиток регіону відбувався згідно принципів еколого-соціально-економічної рівноваги.

З цих позицій можна представити нове бачення загальної концептуальної схеми геопланування сільського регіону в контексті відзначених специфічних рис сільської місцевості (рис.1).

Підкреслимо, що планування міст, урбанізованих зон та СМ мають специфічні цільові настанови і відмінності у підходах щодо організації території. Сільський регіон як об'єкт геопланування і сільське населення мають специфічні запити, потреби, що пояснюються такими рисами і факторами розвитку СМ:

- ✓ мала кількість регіональних центрів II-го рангу і посилені функції центральних місць 3-4 рангів;
- ✓ відносно низький рівень господарського навантаження;
- ✓ домінування руральних та напівруральних галузей;
- ✓ вирішальний вплив на територіальну організацію природного середовища;
- ✓ висока ролі природних ресурсів;
- ✓ консервація впливу історико-географічного чинника;
- ✓ специфіка еколого-географічної ситуації;
- ✓ своєрідність геодемографічної ситуації;
- ✓ характерний геопросторовий масштаб планування;
- ✓ невисока просторова диференціація рівнів антропогенно-техногенних навантажень.

Зауважимо також, що на різних рівнях територіальної організації – місцевому, регіональному, національному – окремі специфічні риси, які зумовлюють особливості геопланування СМ, проявляються і акцентуються по-різному.

Згадаємо, що комплексний розвиток сільських територій та розв'язання соціальних проблем на селі визначено однією зі стратегічних цілей державної аграрної політики [3], а розвиток української державності в будь-яких аспектах пов'язують саме з відродженням українського села. На наш погляд, вирішення цього ключового завдання неможливе без впровадження в практику планування сільських регіонів сучасних теорій та концепцій територіальної організації суспільства, природних каркасів екологічної безпеки територій, систем розселення, територіальних систем виробничої та соціальної інфраструктури, територіальних систем виробництва та обслуговування, територіальних рекреаційних систем, якості життя населення. Зміна уявлень про пріоритети територіального розвитку відобразилась активізацією екологічних досліджень і встановленням пріоритетів еколого-соціально-економічної рівноваги у

географії, регіональній економіці, містобудівній науці тощо. Сучасне суспільно-географічне бачення СМ дозволяє окреслювати її як багатофункціональні суспільні ландшафтні комплекси, утворені на основі взаємодії природної, соціальної та економічної складових, що характеризуються розташуванням за межами урбанізо-

ваних територій і наявністю специфічних ознак (чисельність, густота населення, види економічної діяльності). Геопланування сільських регіонів потребує розробки окремих методичних підходів, а покомпонентне планування такого складного суспільно-географічного об'єкту вже не задовольняє суспільні запити.

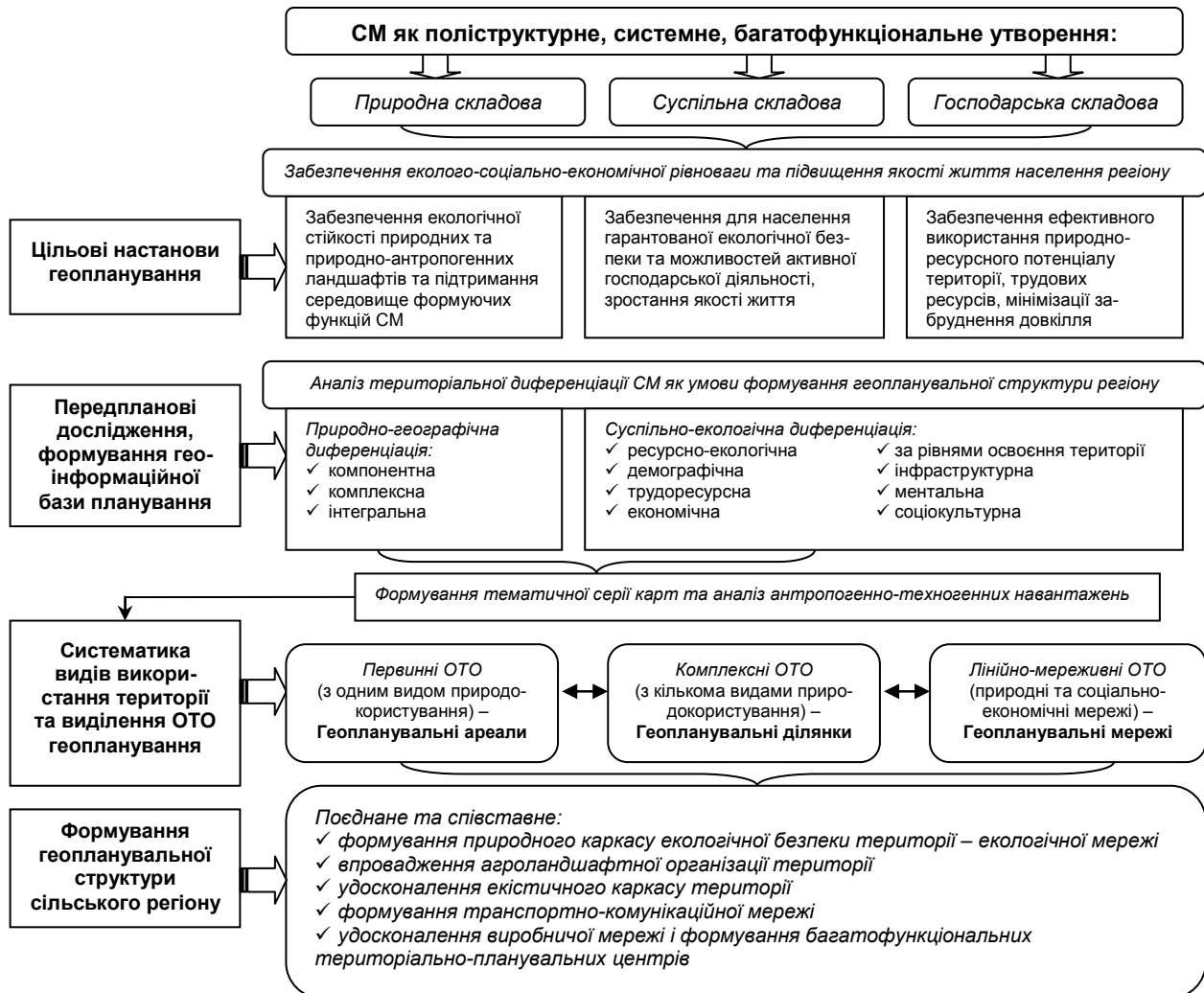

Рис.1. Концептуальна схема геопланування сільського регіону (розроблено автором)

Зрозуміло, що запропонована схема має певною мірою постановочний характер, разом з тим вона фіксує найбільш важливі моменти, які, на наш погляд, потребують обов'язкового врахування під час геопланування сільського регіону. Зокрема:

✓ Суспільно-географічні підходи геопланування акцентують органічне і раціональне поєднання природної та суспільної складових під час геопланування – наприклад, не можна планувати природний каркас екологічної безпеки без врахування наявного та перспективного каркасу техногенних навантажень.

✓ Формування регіональної екомережі – природного каркасу екологічної безпеки території – потрібно поєднувати з впровадженням у практику землекористування (перш за все сільськогосподарського) принципів агроландшафтної організації території. Сільськогосподарські землі складають близько 70 % території України, а разом з землями лісового фонду, сільською забудовою формують майже континуальну сільську місцевість країни. Це дозволяє акцентувати, що створення екологічних мереж (за такої специфіки землекористу-

вання) "в одиночку" не вирішить проблем екологічної безпеки території України – потрібна поєднана розбудова регіональної екомережі паралельно з агроландшафтною організацією сільської місцевості.

✓ Пріоритетність багатофункціонального розвитку сільської місцевості ставить перед геоплануванням окреме завдання – якнайповніше використовувати позиційні, природно-ресурсні, соціально-економічні, інфраструктурні та інші переваги окремих частин СМ і, відповідно, раціоналізувати територіальну структуру сільської місцевості на різних геопросторових рівнях – від локального до національного. З огляду на зацікавленість суспільства в якомого повнішому використанні просторового і природоресурсного потенціалу СМ, додамо, що саме її багатофункціональність є базисом для створення механізмів оптимізації територіальної структури сільської місцевості і підвищення рівня життя сільських жителів шляхом науково обґрунтованого геопланування.

Під час геопланування сільських регіонів необхідно також враховувати, що у просторово-часовому вимірі процес функціональної трансформації сільських посе-

лень, характерний для сучасного етапу сільського розвитку, відзначається розширенням частки різнофункціональних сіл (змішаного профілю) та несільськогосподарського профілю. Відповідно, традиційне сприйняття села як населеного пункту, що пов'язаний виключно з сільським господарством, все більше відходить від дійсності. Зростаюча частина сільського населення опиняється поза зоною сфери традиційного сільськогосподарського виробництва, а сільські населені пункти в соціально-економічному відношенні стають однією з форм найбільш ефективного комплексного освоєння ресурсів території. Показово, що цей процес не завжди корелюється зі зростанням розмірів сільських населених пунктів, а перспективними можуть ставати навіть села невеликого розміру.

Висновки і перспективи подальших розробок. Усвідомлення суспільними географами СМ як єдиного цілого, у всій багатогранності просторових форм і функцій дає можливість вивчення, типології, комплексного районування і геопланування цього складного і, одночасно, ключового геопросторового об'єкта в межах України на якісно новому рівні. Запропонована концептуальна схема геопланування сільського регіону акцентує перш за все органічне і раціональне поєднання природної та суспільної складових під час геоплану-

вання, засноване на ідеях еколог-соціально-економічної рівноваги. Ця схема має постановочний і пошуковий характер і потребує подальшої розробки, зокрема в частині систематики видів використання території, принципів і методів їх представлення як об'єктів картографування, підходів поєднання і співставлення елементів геопланувальної структури.

1. Білоконь Ю. М. Регіональне планування: теорія і практика / Ю. М. Білоконь – К.: Логос. 2003. – 246 с. 2. Боков В. А. Пространственно-временной анализ в территориальном менеджменте. Часть 1. Учеб. пособие / [Боков В. А., Тимченко И. Е., Черванев И. Г., Рудык А. Н.]. – Симферополь: СПД Барановский А. Э., 2005. – 184 с. 3. Закон України "Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року" №2982-IV від 18 жовтня 2005 року. 4. Мальчикова Д. С. Геопланування сільської місцевості: особливості, проблеми, обмеження / Д. С. Мальчикова // Наук. зап. Вінниць. держ. пед. ун-ту імені М. Коцюбинського. Серія : Географія. – Вінниця, 2009. – Вип. 19. – С. 153-159. 5. Мальчикова Д. С. Суспільно-географічний аналіз функцій сільської місцевості / Д. С. Мальчикова // Часопис соціально-економічної географії. – 2009. – Вип. 6 (1). – С. 49-54. 6. Перцик Е. Н. Районная планировка (территориальное планирование): учеб. пособие для студ. вузов / Евгений Перцик. – М.: Гардарики, 2006. – 398 с. 7. Поповкин В. А. География и территориальное планирование / В. А. Поповкин // Современные проблемы географии: География и практика. – Л.: Наука, 1988. – С. 25-48. 8. Толпчиев О. Г. Планирование территории – сучасний напрям конструктивної географії / О. Г. Толпчиев // Український географічний журнал. – 2008. – №1. – С. 54-57.

Надійшла до редколегії 10.09.2009

ПРИКЛАДНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 911.3.

В. Білявська, студ., І. Запотоцька, канд. геогр. наук, С. Запотоцький, канд. геогр. наук

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РИНКУ ЗЕРНА В УКРАЇНІ

Розглянуто регіональні особливості розвитку зернового ринку в Україні. Проаналізовано основні показники ефективності функціонування сировинної ланки та кон'юнктури ринку зерна. Запропоновано головні аспекти реформування зернопродуктового ринку.

The regional features of corn market development are considered in Ukraine. The basic indexes of efficiency of functioning of raw material link and state of affairs of market of corn are analysed. The basic aspects of reformation of zernoproductovogo market are offered.

Актуальність теми. Розвиток зернового господарства в Україні має надзвичайно важливе соціально-економічне та політичне значення для піднесення національної економіки, забезпечення продовольчої безпеки країни. Українське зерно завжди належало до конкурентоспроможних продуктів на світовому ринку.

Трансформація аграрного сектора економіки України зумовлює необхідність проведення комплексних наукових досліджень, спрямованих на вивчення суспільно-географічних особливостей формування ринку зерна в контексті ринкових умов. Саме необхідність вирішення проблем формування та ефективного функціонування ринку зерна, покращання його кон'юнктури, поглиблення експортної орієнтації галузі, забезпечення продовольчої безпеки визначає актуальність даного дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомий внесок у розробку теоретико-методологічних засад формування та розвитку ринку зерна зробили відомі вітчизняні вчені-економісти та суспільні географи: Г. Балабанов, В. Бойко, В. Власов, Т. Гайдук, П. Гайдуцький, М. Гладій, Б. Губський, С. Кваша, Ю. Кирилов, В. Ключан, М. Кучер, Н. Мезенцева, Я. Олійник, Б. Пасхавер, П. Саблук, В. Ситник, Л. Худолій, А. Фесина, О. Шпичак, В. Юрчишин та ін. Незважаючи на значну кількість та різноплановість досліджень, недостатньо вивченими залишаються питання формування та функціонування ринку зерна на регіональному рівні, основні тенденції розвитку.

Виклад основного матеріалу. Базовою ланкою функціонування зернового ринку України є сировинна, тобто виробництво різних видів зернових, що надходять на промислову переробку. Україна за останні 30 років отримувала понад 40 млн т зерна 14 разів, тобто в середньому через кожен рік, в 1989 і 1990 р. – 51,2 млн т., в 2008 рекордні 53,3 млн т. В 2009 році валовий збір зерна за попередніми підрахунками Держкомстату склав 46 млн тонн, що на 13,7 % менше, ніж в 2008 році.

Статистичні дані засвідчують, що валові збори зернових за 1990-2008 роки були нестабільними й їхня динаміка прямо залежить від природно-кліматичних та погодних умов. Це підтверджується значними коливаннями врожайів: 1990 рік – 51,0 млн т, 1995 – 33,9; 2000 – 24,5; 2007 – 29,3, 2008 – 53,0 млн т. Підтвердженням впливу природного фактора є те, що у 2007 році валовий збір зернових становив 29,3 млн т, а в 2008-му зерна одержали 53,0 млн т, або в 1,8 раза більше, проте ніяких технологічних якісних змін не відбулося. Так, якщо в 1990 р. на 1 га посіву зернових вносилося 132 кг мінеральних добрив у діючій речовині, то в 1995 р. – всього 22 кг, в 2000 р. – 15, в 2007 – 50, в 2008 – 61 кг. Отже, валовий збір зернових у 2008 році порівняно з 1990-м був на 4,0 % більше, тоді як внесення мінеральних добрив на 1 га посіву зернових зменшилося у 2,6 рази, а органічних добрив – з 6,5 т до 0,5 т, або у 13 разів.

Такі коливання досить суттєві, що негативно впливає на розвиток усього аграрного ринку. Лише за період

1990-2000 років валовий збір зерна в Україні зменшився більше як у два рази, знизилась ефективність галузі. Така ситуація лише підтверджує, що український зерновий ринок спроможний забезпечити високі валові збори зернових за рахунок підвищення врожайності на базі нових технологій вирощування, селекції, збільшення внесення якісних мінеральних та органічних добрив.

За валовими зборами врожаю регіони України можна розділити на чотири групи. Лідерами з вирощування зернових традиційно залишаються області лісостепу та степу, в яких частка валових зборів в загальноукраїнському показнику становить 6-8 % (Полтавська, Харківська, Дніпропетровська, Одеська та Вінницька області. До другої групи (5-6 %) належать Кіровоградська, Черкаська, Запорізька, Київська, Миколаївська, Сумська, Доне-

цька, Херсонська та Чернігівська області. До третьої групи (3-4 %) належать Хмельницька, Луганська, Тернопільська, Житомирська області та А.Р.Крим. Найменшими виробниками зерна (2 % і менше) є Львівська, Рівненська, Волинська, Чернівецька, Івано-Франківська та Закарпатська області (рис.1). Виробництво зернових та зернобобових культур на одну особу в 2008 році порівняно з 1990 роком зросло на 17 %, в тому числі й через скорочення чисельності населення. Найвище (приблизно в 1,5 рази) зросли валові збори на 1 особу в Одеській, Полтавській, Сумській, Черкаській та Чернігівській областях. В той же час суттєве скорочення даного показника відбулося в Волинській, Івано-Франківській та Чернівецькій областях

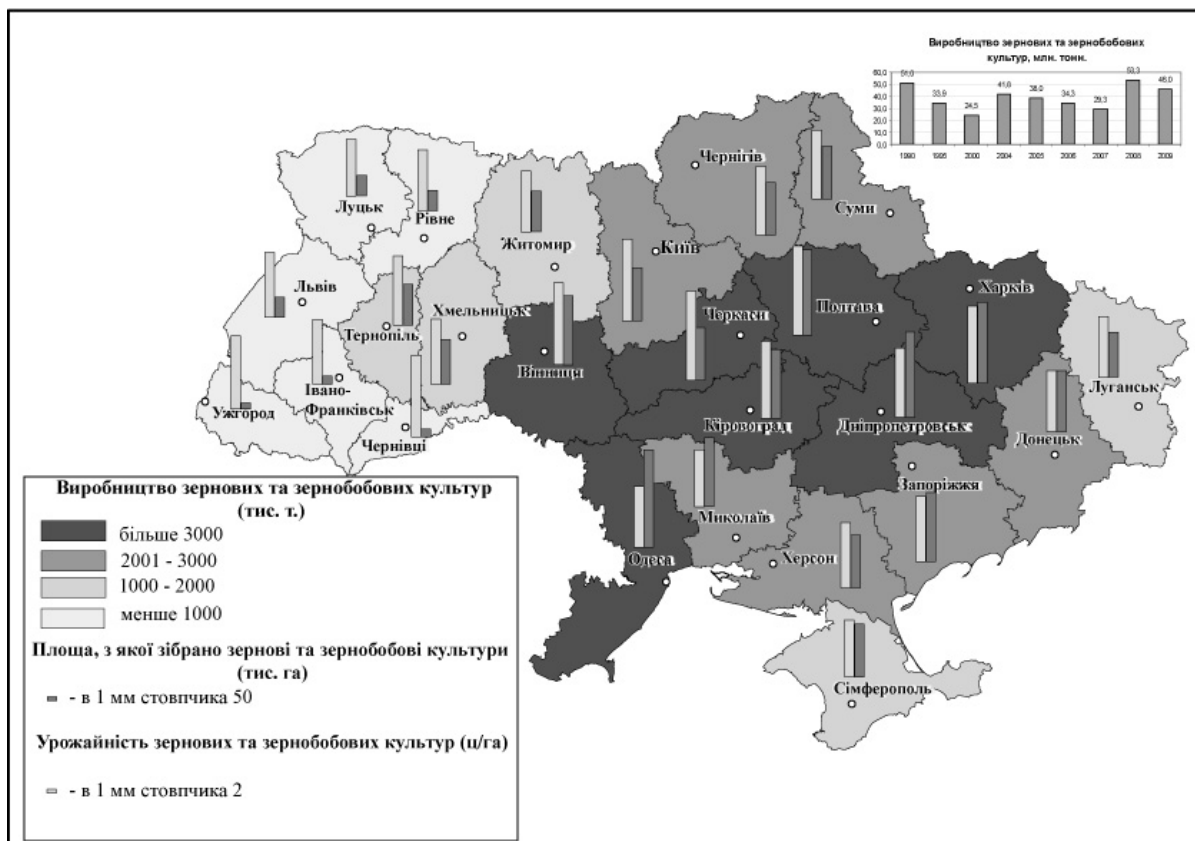

Рис. 1. Зернове господарство України

Урожайність зернових звичайно має пряму залежність з валовими зборами. Так, при найвищих зборах в 1990 та 2008 роках урожайність відповідно склала 35,1 та 34,6 ц/га. Області з найбільшою урожайністю зернових культур: Закарпатська (36,0 ц/га), Київська – (28,8 ц/га), Полтавська – (29,1 ц/га), Черкаська – (28,7 ц/га), Чернівецька – (36,3 ц/га), Чернігівська (28,9 ц/га). З середньою урожайністю області: Вінницька (23,7 ц/га), АРК (22,6 ц/га), Волинська (22,7 ц/га), Житомирська (23,1 ц/га), Івано-Франківська (27,3 ц/га), Львівська (25,5 ц/га), Рівненська (24,2 ц/га), Сумська (24,2 ц/га), Тернопільська (26,2 ц/га), Харківська (24,0 ц/га), Хмельницька (25,7 ц/га). З малою урожайністю: Донецька (17,1 ц/га), Запорізька (15,8 ц/га), Кіровоградська (15,7 ц/га), Луганська (17,4 ц/га), Миколаївська (12,3 ц/га), Одеська (15,0 ц/га), Херсонська (16,0 ц/га).

Площа, з якої зібрано врожай зернових за останні роки суттєво не змінилась, тоді як площі під кормовими культурами за цей період скоротилися у 4 рази, а їхня питома вага в усіх посівних площах знизилася з 37,0 до 11,6 %.

Структура зернового балансу України, сформована в процесі тривалої практики, коли на перше місце ставилась вимога одержання якомога більшої кількості зерна незалежно від задоволення господарських потреб, характеризувалась високою питомою вагою найбільш урожайної культури – пшениці (рис. 2.).

В середньому за 1986-1990 рр. її частка у валовому зборі зерна України становила майже 50 %, а в найбільш урожайні 1990 та 2008 рр. – відповідно 59,5 і 48,6 %. На основні фуражні культури (кукурудзу, ячмінь, овес) припадало близько третини валових зборів. Навіть у наступні роки при значному зменшенні валових зборів питома вага пшениці сягала майже половини. В той же час зросла частка ячменю та кукурудзи на зерно відповідно з 18,0 % до 23,7 % та з 9,3 % до 21,5 %.

Виробництво зерна в Україні, як свідчить аналіз, завжди було високоефективною галуззю. Його рентабельність (відношення прибутку до собівартості реалізованої продукції) в 1980 році становила 64,8 %; 1985 – 91,4; 1990 – 275,1 %, в 2007 році – 28,7 %, а в 2008 р. –

лише 16,4. Водночас за цей період рентабельність со-
няшнику теж суттєво знизилася, проте становила у
2008 році 18,4 % проти 236,5 % у 1990 році. Це зумови-
ло таку ситуацію, за якої за мінімального валового збору
врожаю рентабельність найвища і навпаки. Коли було

зібрано найменше зерна (20-24 млн тонн) рентабель-
ність була найвища – 65-46 %, а за валових зборів у
два рази більше рентабельність була в 3-10 разів мен-
шою, у 2008 р. за рекордного врожаю 53,3 млн тонн
рентабельність становила лише 16,4 %.

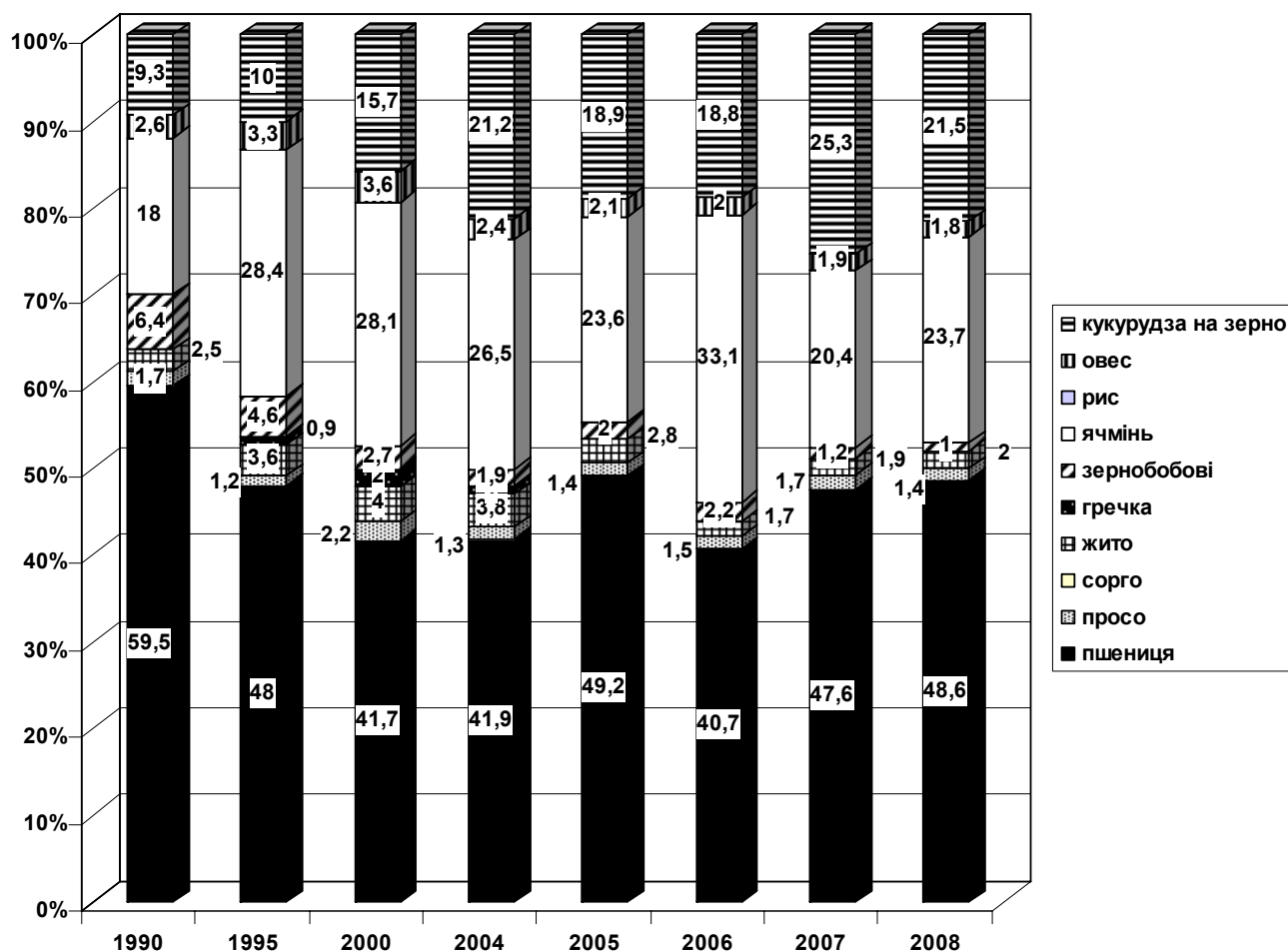

Рис.2 Структура виробництва зернових і зернобобових культур

Рівень рентабельності зернових за 1990-2008 роки
вплинув на зниження рентабельності рослинництва з
98,3 до 19,6 %, а всього сільськогосподарського вироб-
ництва – з 42,6 до 13,4 %. Така залежність свідчить, що
зернове господарство відіграє провідну роль у збере-
женні позитивної динаміки аграрного господарства і
всього агропромислового комплексу.

Кон'юнктура зернового ринку в Україні в 1990 –
2008 рр. характеризувалась значними змінами своїх па-
раметрів. Загалом, внутрішня пропозиція зерна в останні
роки повністю забезпечувала внутрішній попит. При цьо-
му найбільш істотний вплив на ціну спричинили 3 факто-
ри: ціни на світовому ринку, організованість роботи зер-
нотрейдерів, сезонність продажів. Більшість товаровиро-
бників зазвичай прагне реалізувати зерно в короткі стро-
ки після збирання врожаю, що неодмінно призводить до
зниження цін на внутрішньому ринку. Зерновий ринок
має чітко виражений циклічний та сезонний характер:
перший період – посівної кампанії, другий – період зби-
рання врожаю. Позитивним є те, що торгівля зерном
здійснюється протягом усього маркетингового періоду,
що дозволяє керувати грошовими потоками від реаліза-
ції зерна протягом господарського циклу.

Визначення цін при функціонуванні ринку виступає ва-
жливим засобом регулювання попиту і пропозиції. Ціни є
одним із основних елементів маркетингової системи, яка

спрямовується на задоволення потреб споживачів, на під-
вищення їхніх інтересів до потреб, що в свою чергу ставить
перед товаровиробниками завдання щодо виробництва
продукції з новими якісними показниками. Тут особливого
значення набуває застосування нових методів вивчення
цих потреб, організації виробництва зерна поліпшеної якіс-
ті залежно від цілей його використання. Якщо йдеться про
виробництво харчового зерна, то основним завданням по-
ліпшення його якості є підвищення вмісту білка, клейковини,
мінеральних елементів та інших речовин. Висока якість
кормового зерна характеризується насамперед наявністю
сирого протеїну, кормових та енергетичних цінностей. На-
сіннєве зерно має бути з високими генетичними якостями,
високими показниками енергії проростання та схожості, при
відсутності будь-якого біологічного й механічного засмічен-
ня. Певними вимогами характеризуються види зерна, при-
значеного для технічної переробки. Так, ячмінь, вирощений
для виготовлення пива, повинен мати понижений вміст
білка. Його якість характеризується мінімальним вмістом
азоту альбуміну та небілкового азоту.

Маркетингові дослідження у формуванні й розвитку
ринку зерна останніми роками виявили значні коливан-
ня цін на всі види зернових культур, що створює склад-
ну фінансову ситуацію у товаровиробників зерна. Якщо
індекси цін на зернові за 2004-2005 роки щорічно в се-
редньому знижувалися на 7-8 %, то за 2006-2007 роки

намітилася тенденція до підвищення цін у середньому за рік на 40-42 %. У свою чергу, такі коливання у розмірах пропозиції на внутрішньому ринку зерна об'єктивно зробили недовірливими загальновідомі економічні інструменти регулювання на ринку зерна. Це: заставні операції, інтервенційні фонди та інтервенційні ресурси, квоти тощо. Такі коливання вийшли за межі можливого регулювання їх ринковими методами.

Наприклад, в умовах, що склалися, застосування заставних цін не завжди стимулює до нарощування виробництва зерна. Нерідко в заставу надходить дуже мало зерна, оскільки товаровиробники не впевнені у твердих цінах і вони обмежено користуються біржовим ринком. У 2007 році укладено угод на біржах на 20 % менше проти попереднього року і це через відсутність впевненості в цінах. Аналіз показав, що в Україні у 2008 році виробництво зерна зросло і становило 53,3 млн т, з яких зерна продовольчих культур 27,5 млн т, що дає можливість при повному задоволенні внутрішніх потреб країни в зерні та його продуктах виділити значну частину на експорт.

На сьогодні поширена думка, що Україна стає і повинна бути однією з найбільших експортерів зерна на світовому ринку. Така думка підтверджується фактичними даними. Експорт зерна в 2008 р. (з урахуванням імпортованих операцій) проти 1990 р. збільшився в 27 разів і становив 16,5 млн тонн. Таке явище можна було б оцінювати повністю позитивно, якби воно не супроводжувалося значними негараздами. Перш за все це стрімке скорочення поголів'я та виробництва тваринницької продукції. В Україні вперше виробництво м'яса на душу населення стало нижчим за середнє у світі. Крім того, катастрофічно зменшується внесення органічних добрив в землю. На сьогодні існує дуже різка різниця між раціональними та фактичними нормами споживання – фактичне споживання м'яса навіть у 2008 р. становило лише 61 %, молока – 62 % до раціонального (51 кг – 83; 213 – 341). В той же час імпорт м'яса та м'ясопродуктів у 2008 р. лише за офіційними даними становить близько 560 тис. тонн. При цьому характерно, що з 560 тис. тонн імпортованого м'яса припадає на свинину 255 тис. тонн та на птицю – 265 тис. тонн (всього 520 тис. тонн), або майже 93 % на м'ясо, у той час як головна складова кормів (80-90 %) це – кормове зерно, що Україна експортує. При цьому м'ясна продукція імпортується часто неналежної якості, але у зв'язку з тим, що вона майже на третину дешевше вітчизняної, через низьку купівельну спроможність нашого населення, на жаль, знаходить споживача. Звичайно, це значно погіршує конкурентоспроможність українського товаровиробника більш якісної тваринницької продукції.

Характерно, що імпорт м'ясної продукції в 2009 р. тільки нарощувався. Так, якби станом на 1 квартал 2008 р. в Україну було завезено лише 17,1 тис. тонн м'яса, то на перший квартал 2009 р. уже в 5,8 рази більше. В цей же час відбувається нарощування експорту зерна. Так, лише за 1 квартал 2009 р. експортовано 6 млн тонн, що в 5 разів більше, ніж на відповідну дату 2008 р. Тобто, складається ситуація, за якої за межі України пливають кораблі, що вивозять зерно (здебільшого фуражне), а назустріч – кораблі з м'ясом, де близько 90 % складає птиця та свинина, на виробництво якої у кормах закладено більше 80 % зернофуражу. При цьому значна частина м'ясопродуктів завозиться за тисячі кілометрів (із США та Бразилії) і продається за ціною на 25-30 % нижче вітчизняної. Виникає запитання, наскільки ж ця продукція за своїми властивостями високотоварна, щоб її за таких транспортних витрат було доцільно везти в Україну.

В той же час власні підприємства та домогосподарства, маючи своє фуражне зерно та досвідчені трудові

ресурси, мінімальні транспортні витрати, не забезпечують себе власною якісною продукцією тваринництва.

Звичайно, що все це стосується стратегії ринку зерна, а наразі за відсутності достатньої кількості поголів'я тварин та низької купівельної спроможності населення – експорт зернових доцільний і економічно необхідний за менших обсягів виробництва. Тобто, можна стверджувати, що на зовнішньому ринку слід торгувати продовольчим зерном, а кормове – ефективніше використовувати всередині країни для виробництва кормів і їхньої переробки на продукти тваринництва. В 2008 році одержано 27,5 млн т продовольчого зерна, з якого можна реалізувати на зовнішньому ринку більш як половину. Проте низька ефективність зерновиробництва внаслідок дії факторів, викладених вище, не дає можливості використати наявні резерви зростання валових зборів зерна.

Тому проведені дослідження та їхні результати свідчать, що тільки нові технології, підвищення врожайності й інвестиції, збільшення внесення мінеральних та органічних добрив можуть внести суттєві зміни у зростання ефективності виробництва зернових, виходу його на внутрішній і зовнішній ринки та на цій основі підвищити ефективність аграрного виробництва.

Отже, для стійкого розвитку зернопродуктового ринку необхідне здійснення цілого ряду заходів. До них належить перш за все державне стимулювання виробництва продукції. З народногосподарських позицій і в теоретичному плані прийнятними є дотації. Так, у США на кожний долар, який заробляє фермер, 50 центів складають субсидії. Фермери Європейської спільноти за рахунок субсидій подвоюють доходи, а в Японії вони удвічі перевищують виручку від реалізації продукції. При цьому ціновий протекціонізм будується без порушення цінового конкурентного середовища. В Україні дотаційним на сьогодні є лише птахівництво.

Одним з можливих методів державної підтримки може бути гарантоване державою впровадження системи цін підтримки та еквівалентних цін на зерно. Суть цього методу полягає у тому, що на зерно, виробництво якого передбачене державними програмами, встановлюються ціни підтримки (заставні ціни) як гарантовані мінімальні, нижче за які заготівельні організації та переробні підприємства не повинні оплачувати продукцію.

Наступний напрям регулювання економічних відносин є система індексації, що більшою мірою відповідає ринковим умовам господарювання. За базовий період можна брати заставні та еквівалентні ціни, які забезпечують паритет цін між різними сферами АПК.

Економічно вигідним заходом регулювання цін на зерно є створення при заготівельних структурах так званого інтервенційного фонду, який являв би собою певний товарний запас, придбаний заготівельниками. У разі підвищення попиту та надзвичайного підвищення ринкової (біржової) ціни цей фонд використовувався для її утримання шляхом пропозиції зерна на ринку. У разі надзвичайного здешевлення зерна заготівельники скуповують його, знижуючи тим самим пропозицію.

Раціональним вважається поєднання елементів ринкового ціноутворення з державними засобами впливу на цей процес та економічного його регулювання. Таким чином можна призупинити негативні явища в економіці сільського господарства, прискорити стабілізацію розвитку всього АПК. Економічні відносини на всіх стадіях виробництва та реалізації продукції повинні будуватися за критерієм рівновигідності партнерів. Регулятором здійснення цього критерію повинен стати рівновеликий прибуток, тобто кожен учасник вертикальної інтеграції повинен отримувати на вкладений капітал однакову норму прибутку.

Дуже гостре питання для сільського господарства – кредитування. Проблеми забезпечення сільського гос-

подарства матеріально-технічними ресурсами не вирішуються без іпотеки. Дієвим інструментом при цьому є створення державного аграрного банку.

Не менш важливою складовою економічного механізму є податки. Якщо буде чітко визначена вартість землі та на її основі будуть визначати вартість майбутнього врожаю, з'явиться база для кредитування, оподаткування та страхування.

Ще однією складовою є розвиток інфраструктури аграрного ринку. Вітчизняне устаткування підприємств зернопродуктового підкомплексу надмірно зношене та технологічно-застаріле. Тому при виробництві зерна його транспортуванні, зберіганні ми маємо великі затрати ручної праці та чималі втрати. За останній час вітчизняне сільськогосподарське машинобудування практично припинило виробництво устаткування для зернопродуктової галузі, немає стратегічно важливих технічних розробок для нових технологій зерновиробництва. Разом із тим в Україні з'явилися фірми, що освоюють зарубіжні технології досягнення при реконструкції та новому будівництві. Стратегія технічного й технологічного переозброєння зернової галузі повинна мати три основних напрями: реконструкцію існуючих спеціалізованих підприємств з виробництва зерна; нове будівництво підприємств; виробництво зерна у фермерському й особистому селянському господарствах. Розв'язання проблеми технологічної модернізації зернового підкомплексу може здійснюватися в прискореному відтворенні на українських заводах устаткування західних фірм.

Важливим залишається питання розробки й реалізації програми розвитку комбікормової промисловості, що різко відстає за своєю технологічною, технічною й нормативною оснащеністю від потреб інтенсифікації тваринництва країни; розширення виробництва й використання синтетичних білкових компонентів кормів, розробка й освоєння ефективних методів контролю якості й безпеки кормів та їхніх інгредієнтів.

Стратегічно важливі науково-технологічні розробки підприємств із власним енергозабезпеченням, включаючи моторне біологічне паливо з рослинних культур та їх залишків. Однак характерно, що незважаючи на зменшення використання дизельного палива як на одиницю площі, так і на одиницю вартості продукції в зів'язаних цінах, питома вага вартості нафтопродуктів у структурі витрат виробництва сільського господарства країни збільшилася в 2008 р. проти 1990 р. у 4,3 рази (1990 р. – 2,5 %, 2008 р. – 10,7 %). Причина полягає у більш високих темпах зростання цін на паливо порівняно з темпами скорочення їх витрат у натуральних показниках. Це і є однією з головних причин здорожчання продукції.

Дефіцит пального в сільськогосподарських підприємствах країни та велике зростання цін на нього зумовило у них пошук виробництва біопалива для власних потреб.

Для виробництва біодизелю в Україні найбільш раціонально використовувати насіння ріпаку, соняшнику та сої. У 2008 р. олійні культури в Україні вирощувалися на площі 6,2 млн га, із них насіння соняшнику – 4,3 млн га, ріпаку – 1,4 та сої – на 0,54 млн га. Валове виробництво олійних становило 10,2 млн тонн, у тому числі насіння соняшнику – 6,5, ріпаку – 2,9 та сої – 0,8 млн тонн. За розрахунками фахівців, Україна за рахунок підвищення урожайності олійних культур до 25-30 ц/га та оптимізації структури посівних площ може досягти валового виробництва їх на рівні 12 млн тонн. Якщо з цієї кількості на фонд споживання використовується 2 млн тонн, то на виробництво біодизелю може бути використано 10 млн тонн насіння, що дає можливість виробляти близько 3 млн тонн біодизелю, за потреби для сільського господарства близько 2 млн Сировиною для паливного етанолу в Україні може бути цукровий буряк, меляса, зернові культури, картопля, сорго тощо.

Спиртова промисловість України повністю задовольняє внутрішні потреби у спирті в разі завантаження своїх загальних потужностей на 30 %. Потенційні потужності спиртових заводів України – близько 600 тис. тонн, а потреби країни в підкацізному спирті – 250-300 тис. тонн. Отже, на цих потужностях можна виробляти до 280 тис. тонн біоетанолу.

Особлива увага в системі заходів щодо реформування зернового ринку повинна приділятися збагаченню керівників, фахівців і робітників цих підприємств знаннями, їхній підготовці й перепідготовці, інформаційному забезпеченню. Аналіз якісного складу керівників і фахівців підприємств підкомплексу свідчить про їхню невисоку підготовленість до роботи в умовах нестійкої економічної ситуації. Понад 40 % фахівців не мають вищої освіти, практично не володіють основами фінансового менеджменту. У сформованих умовах у зернопродуктовій сфері необхідно створити потужний проектно-консалтинговий центр із робочими структурами в областях для поширення знань ефективного ведення виробництва. Він міг би функціонувати як державна автономна некомерційна організація, заснована Міністерством аграрної політики України для виконання різних завдань. При створенні проектно-консалтингової служби в підкомплексі доцільно використати кадровий потенціал кращих комплексних науково-дослідних установ і сільськогосподарських ВНЗ країни, використовуючи їхній досвід і нормативно-технологічні розробки. Цей вид послуг, природно, повинен виконуватися за договорами з підприємствами.

Науково-технічне забезпечення стратегії подальшого розвитку під комплексу повинне ґрунтуватися на поєднанні пріоритетних і прикладних досягнень науки, що дають змогу: керувати біосинтезом компонентів зернопродукції на основі генної й клітинної інженерії; формувати насінний фонд із високим генетичним потенціалом, новими та досконалішими високопродуктивними сортами зернових культур; створити нові типи вирощування зернових з урахуванням складних тенденцій у формуванні високої родючості ґрунтів, але адекватних потребам зернових культур у поживних речовинах; розробити екологічно чисті технології виробництва цінних зернопродуктів, заснованих на комплексних системах екологічного благополуччя; розробити енергозберігаючі, екологічно безпечні технології й устаткування для переробних підприємств; створити організаційно-економічний механізм ефективного розвитку зернопродуктового підкомплексу, його взаємозв'язку із супутніми галузями; розробити для підкомплексу методи прогнозу, вивчення кон'юнктури ринку, щоб вчасно скоригувати виробництво, забезпечити оперативність у виключенні ризиків, що виникають у нестабільних соціально-економічних умовах (постійно мінлива кон'юнктура ринку на зерно, енергоносії й інші елементи зернопродуктової технології).

Висновки. Отже, для досягнення необхідної стабілізації на ринку зернових нам вкрай необхідно підвищити енергоозброєність вітчизняного товаровиробника. Цим ми значно усунемо залежність виробництва від кліматичних факторів. Без цього, лише за рахунок ринкових важелів, досягти стабілізації практично неможливо. Ринкові важелі найбільш дієві у поєднанні з відповідним агротехнологічним рівнем виробництва. Стратегічним завданням розвитку зернового ринку України повинно стати повне задоволення власних потреб у зерні, враховуючи потреби його на тваринницьку продукцію, та експорт залишків продовольчого зерна.

1. Балабанов Г.В. Зернопродуктовый комплекс Украины: Структура и территориальная организация. – К., 1998. 2. Лебедев К.А. Стратегия развития зерно продуктового подкомплекса Украины // Экономика АПК. – 2009. – №3. 3. Шличак О.М. Проблеми сталого розвитку та забезпечення продовольчої і енергетичної безпеки АПК України // Економіка та управління АПК: 36. наук. праць. – Біла Церква, 2009. – Вип. 1 (66).

УДК 911.3

І. Пилипенко, канд. геогр. наук

ОЦІНКА ЗМІНИ ПЕРИФЕРІЙНОСТІ АДМІНІСТРАТИВНИХ ОДИНИЦЬ НА ПРИКЛАДІ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Розглянуті зміни рівня периферійності адміністративних одиниць Херсонської області. Проаналізовано особливості географічного положення та його впливу на транспортну мережу Херсонського регіону. Запропоновано підходи кількісної оцінки зміни географічного положення. Виявлені зони впливу якісних змін географічного положення адміністративних одиниць. Запропоновано подальші наукові напрямки дослідження змін географічного положення.

The changes levels of peripheral administrative units of the Kherson region are reviewed. Also features the geographical situation and its impact on the transport network of the Kherson region. The approach was a quantitative assessment of changes in geographic location. A zone of influence of qualitative changes in the geographical location of administrative units was identified. The author proposes a further scientific research direction of change of geographical location.

Постановка проблеми. Суспільно – географічна характеристика будь-якого об'єкту дослідження повинна починатися із загальних відомостей про нього. Найважливішою "фірмовою" ознакою є його географічне положення. Важливість положення об'єкта не потребує доказів. М. Баранський в своїй статті "Економіко – географічне положення" (1929р.) наводив приклади впливу економіко-географічного положення (ЕГП), як на розвиток значних історичних місць (Карфаген – Туніс), так і великих ареалів (Швеція – Урал).

Еволюція економічної географії в соціально – економічну, а зараз в суспільну змінила і термін ЕГП, який трансформувалася від "положення відносно інших пунктів та ареалів" (за М. Баранським) до суспільно – географічного положення (СГП) – М. Пістун, О. Топчієв.

О. Топчієв так характеризує СГП: відношення (сума або інтеграл просторових відношень) даного географічного об'єкту до всіх інших – природних, соціально – демографічних, економічних, політичних, культурних, які впливають чи можуть потенційно впливати на його розвиток.

Розширення предмета вивчення суспільної географії зумовлює використання категорії "суспільно-географічне положення". Розглядається ця категорія переважно як фактор територіальної організації діяльності людини, як своєрідний регіональний ресурс.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретико-методологічну основу дослідження склали роботи вітчизняних та зарубіжних авторів. СГП та його види докладно досліджені в роботах Бугроменко В., Лажника В., Лейзеровича Е., Мальчикової Д., Пістуна М., Пилипенка І., Родомана Б., Топчієва О., Шаблія О. [1, 3, 4, 5, 7, 8] Методика кількісної оцінки положення, окрім вище згаданих авторів, найбільш повно представлена в навчальному посібнику – курсі лекцій Міхєєвої В [2, с. 42-43]. Особливості взаємодії транспортних шляхів з лінійними перешкодами наводяться в статті Тархова С. [6] у відомій збірці, присвяченій географічним границям.

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження стала оцінка змін периферійності адміністративних одиниць Херсонської області. Досягнення мети потребувало вирішення таких наукових завдань:

- ✓ Виявлення специфічних рис географічного положення об'єкту дослідження;
- ✓ Проаналізувати існуючі підходи щодо кількісного аналізу СГП;
- ✓ Встановити характер та особливості зміни СГП адміністративних одиниць Херсонської області в різні періоди.

Виклад основного матеріалу. Однією з особливих рис положення Херсонської області є розміщення в межах Нижньої течії Дніпра та Каховського водосховища. Гирло річки, особливо – великої, "історичної", є унікальним природним утворенням, яке стає базою для формування неповторних суспільних відношень, в результаті взаємодії яких із природним середовищем

складаються своєрідні гирлові системи розселення із домінуючим центром.

Серед природних передумов та ресурсів гирлової зони, що впливають на специфіку систем розселення, слід виділити такі, що на нашу думку, є найважливішими:

✓ Різноманіття ресурсів, а саме – наявність ресурсів різного якісного складу на відносно обмеженій території. Правий і лівий берег в гирловій зоні практично завжди знаходяться у різних фізико-географічних таксонах високого рангу. Геологічна та геоморфологічна будова передбачають різний характер прояву геологічних процесів (високий беріг – денудація, низький – акумуляція).

✓ Практично необмежені водні ресурси, що особливо важливо за умов аридності клімату та формуванні первинної мережі населених пунктів.

✓ Згідно закону "предварения" геоботаніка Альохіна В.В., в гирлових зонах підвищується присутність видів рослин з інших природних зон, що збільшує загальне біорізноманіття (азональна рослинність Альохіна В.В., екстразональна – за Пачоським Й.К.).

Якщо вище згадані тези характеризують в цілому позитивні риси гирлових ділянок, то наступні слід віднести до таких, що негативно впливають на розвиток суспільства. Такими, перш за все, стають транспортні складнощі, скорочення транспарентності території, її зв'язності. Водні об'єкти стають суттєвою перешкодою для надійного транспортного зв'язку, перетворюють питання сполучення берегів в складну інженерну задачу з дуже витратною реалізацією. Фактично такі мостові або греблеві переходи стають єдиними надійними вузлами сполучень між берегами.

В межах Херсонської області таких переходів фактично 2, перший – це гребля Каховської ГЕС, другий – автомобільний та залізничний мости в межах Херсонської міськради. Зосередимо подальшу увагу саме на останніх об'єктах, а точніше на автомобільному мосту. Причини такої уваги полягають в наступних моментах: по-перше, власне для Херсонської області (як і для більшості областей України) автомобільний транспорт відіграє головну роль у перевезеннях пасажирів та вантажів; по-друге, цей об'єкт був зданий в експлуатацію у 1986 році, і тому його вплив на зміни різних сторін територіальної організації суспільства в межах регіону продовжуються.

Після закінчення будівництва останнього (по течії) моста між обома берегами Дніпра конфігурація опорного каркасу розселення в межах Херсонської області стала аналогом Ростовської системи розселення (Російська Федерація) у її пригирловій частині. Подібностей багато, а саме:

✓ Головний центр систем розселення (Ростов-на-Дону та Херсон відповідно) розташовані на правому березі річки, в межах гирлової частини, їх мікроположення можна охарактеризувати наступним чином – місто контролює (наскільки це можна віднести до міст) точку

розгалуження ріки, верхню частину дельти, місце формування її нижніх рукавів.

✓ Друге за розміром місто (Батайськ та Цюрупинськ – Олешки) розташовано на протилежному березі та, фактично, перетворилося на місто-супутник центру системи розселення.

✓ Третє місто (Азов та Гола Пристань) знаходяться на лівому березі, практично в приморській смузі.

З чим пов'язане така схожість у конфігурації? Безумовно, головною причиною стала фізико-географічна особливість пригирлових зон Дніпра та Дону. Процес освоєння території та формування транспортного каркасу в подібних регіонах є результатом подолання "порогового кордону" (за Б.Б. Родоманом). В даному випадку ми маємо справу із спробою подолання географічної границі, яка відділяє об'єкти з різними якісними складовими.

Для кількісної оцінки СГП широко використовуються математичні методи, серед яких виділяється теорія графів. Теорія графів – розділ якісної геометрії, відмінністю якої є те, що вона оперує безрозмірними величинами, не користується поняттями кута, довжини лінії. Вона оперує просторовими елементами – точками, лініями, поверхнями, обсягами та відношеннями (зв'язками) між ними.

Головним кількісним критерієм периферійності адміністративних одиниць Херсонської області та її змін застосовуємо індекс оптимальної зв'язності. Цей індекс являє собою відношення суми найкоротших топологічних відстаней вершини з усіма елементами системи (вершинами графа) до суми ребер. Чим вищий рівень

індексу, тим більш периферійне положення елемента відносно географічного центру системи.

Для проведення оцінювання побудовано граф сусідського положення центрів (рис.1). Штриховим відрізком позначено ребро графа, що відображає появу нового елемента сусідства після побудови мосту. Результатом стало скорочення діаметру графа та, як наслідок, загальне збільшення зв'язності елементів.

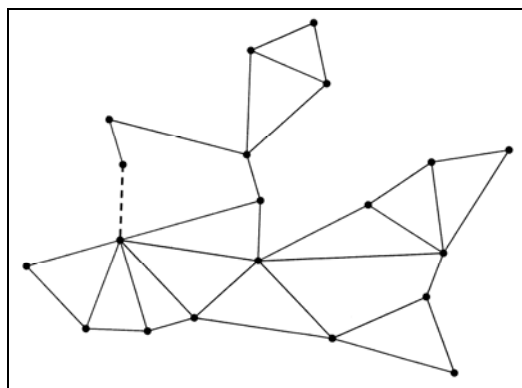

Рис. 1. Граф сусідського положення адміністративних одиниць Херсонської області

Результати змін індексу оптимальної зв'язності наведено в таблиці 1.

Таблиця 1. Зміни кількісних показників СГП адміністративних одиниць Херсонської області

Адміністративні одиниці	Індекс оптимальної зв'язності		
	до 1985 р.	після 1985 р.	зміна індексу, у %
Бериславський	1,69	1,63	3,45
Білозерський	2,24	1,90	17,97
Великопетиський	2,34	2,23	4,99
Великоолександрівський	2,21	2,13	3,45
Верхньорогачицький	2,38	2,10	13,30
Високопільський	2,79	2,70	3,45
Генічеський	2,24	2,10	6,73
Голопристанський	2,24	2,03	10,23
Горностаївський	1,90	1,80	5,36
Іванівський	2,10	1,97	6,95
Каланчацький	1,93	1,73	11,41
Каховський	1,45	1,37	5,97
Нижньосірогоський	1,79	1,70	5,48
Нововоронцовський	2,21	2,13	3,45
Новотроїцький	1,76	1,63	7,67
Скадовський	2,21	1,93	14,15
Цюрупинський	1,66	1,47	12,85
Чаплинський	1,69	1,50	12,64
м.Н.Каховка (міськрада)	1,41	1,33	6,03
м.Херсон (міськрада)	2,86	1,87	53,33

*Розраховано автором

Результатом підвищення зв'язності графа стала загальне, притаманне всім адміністративно-територіальним одиницям покращення взаємного положення. Безумовно, найбільший вплив на міру центральності проявився для власне обласного центру, який до введення мосту займав найпериферійніше положення (знов мова йде про центральність у геометричному сенсі). Просторову інтерпретацію змін кількісних показників СГП демонструє рис. 2.

Як бачимо, найбільше зменшення периферійності (зростання центральності) притаманне південно-західній частині області, яка попадає в зону "хіттерленду" мосту. Фактично, вплив покращеного транспортного

сполучення спостерігається на всьому Лівобережжі Дніпра в межах Херсонської області.

Висновки і перспективи подальших розробок.

Суспільно-географічне положення адміністративної одиниці, як історична категорія відчуває постійні зміни, пов'язані із процесом освоєння території.

В пригирлових регіонах формуються системи розселення, для яких специфікою комунікаційних мереж є подолання лінійної перешкоди (за С.А. Тарховим) або "порогового кордону" (за Б.Б. Родоманом). Через складність вирішення транспортної проблеми, річкові переходи, завдяки своїй унікальності, впливають на комунікативність цілих регіонів.

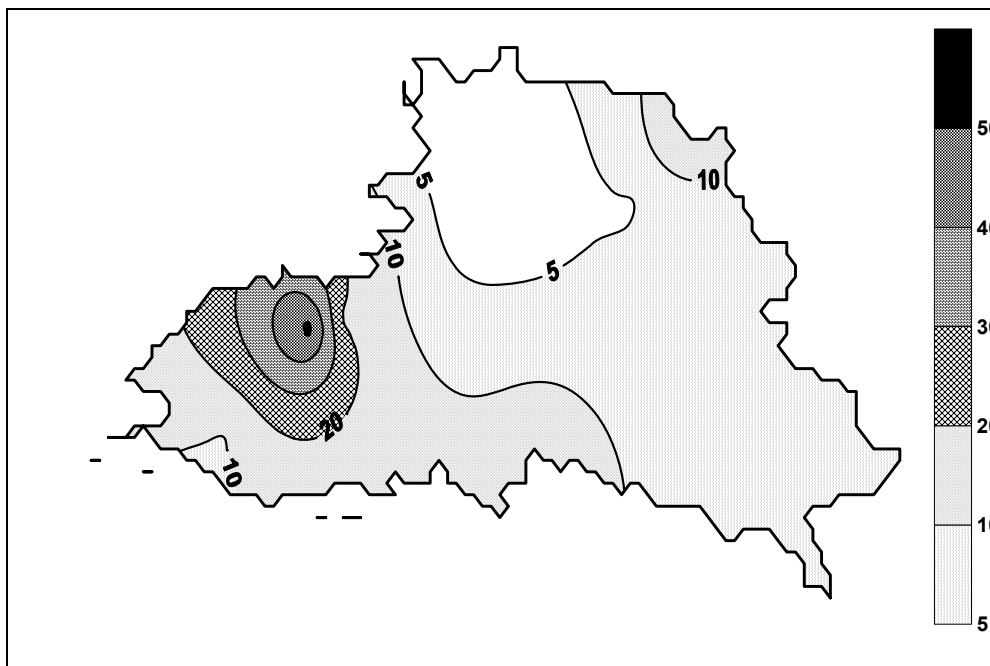

Рис. 2. Зміна міри оптимальної зв'язаності після побудови Цюрупинського мосту, у %

Дієвим методом оцінки СГП є застосування положень теорії графів, а з найбільш поширених коефіцієнтів цієї теорії, на нашу думку, доцільним є застосування індексу оптимальної зв'язаності (міра центральності).

Подолання лінійної перешкоди призводить до суттєвого покращення індексу зв'язаності цілих регіонів, особливо тих, що безпосередньо розміщуються поряд з подоланою ділянкою.

Подальше дослідження зміни рівня периферійності (або центральності) повинно, на нашу думку, розвиватися в наступних напрямках: по-перше, зміна не просто периферійності (геометричної), але й відношення до епіцентрів соціально-економічного розвитку; по-друге, трансформація систем розселення, інфраструктурного забезпечення та міграційної та інвестиційної атрактивності регіонів, в які найбільше змінили своє відносне положення.

1. Лейзерович Е.Е. Базовые составляющие экономико-географического положения стран и районов / Е.Е. Лейзерович // Известия РАН. Серия географическая. — 2006. — №13. — С. 9-14.
2. Михеева В.С. Математические методы в экономической географии. Часть 2. Приложения теории графов. Курс лекций / В.С. Михеева. — М.: Изд-во МГУ, 1983. — 177 с.
3. Пилипенко І. О. Методи та методики суспільно-географічних досліджень: Навчальний посібник / І.О. Пилипенко, Д.С. Мальчикова. — Херсон: ПП Вишемирський В.С., 2009. — 156 с.
4. Пістун М. Д. Основи теорії суспільної географії / М. Д. Пістун. — К.: Либідь, 1996. — 231 с.
5. Родоман Б.Б. Основные типы географических границ / Б.Б. Родоман // Географические границы. — М.: Изд-во МГУ, 1982. — С.73-80.
6. Тархов С.А. Типы взаимодействия транспортных путей с линейными препятствиями / С.А. Тархов // Географические границы. — М.: Изд-во МГУ, 1982. — С.19-33.
7. Топчиев А.Г. Пространственная организация географических комплексов и систем / А.Г. Топчиев. — К.: Одесса: Головное изд-во издательского объединения "Выща школа", 1988. — 188 с.
8. Шаблій О. І. Математичні методи в економічній географії / О. І. Шаблій. — Львів: Вища школа, 1984. — 136 с.

Надійшла до редколегії 10.09.2009

УДК 911.3

А. Мельничук, канд. геогр. наук

ВНУТРІШНЬОРЕГІОНАЛЬНІ ВІДМІННОСТІ ПРИРОДНО-ТЕХНОГЕННОЇ БЕЗПЕКИ СХІДНОГО ВИБУХО-, ПОЖЕЖО-, ХІМІЧНО-, ГЕОЛОГОНЕБЕЗПЕЧНОГО З ВИСОКОЮ ЗАГРОЗОЮ ВИНИКНЕННЯ НС МЕТЕОРОЛОГІЧНОГО ХАРАКТЕРУ РАЙОНУ

Розкрито суспільно-географічні аспекти внутрішньорайонних відмінностей природно-техногенної безпеки життєдіяльності населення Східного району. Оцінено основні природні та техногенні ризики у його межах. Здійснено аналіз надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру. Виявлено внутрішньорайонні відмінності природно-техногенної безпеки регіону.

Explores the public geographical aspects of inside differences of natural and technological life security of the Eastern region. There are estimated the main natural and technological hazards in region. The analysis of emergency situations of natural and technological disastersю The Eastern region natural and technological differences inside are certain.

Постановка проблеми у загальному виді та її зв'язок з важливими науковими завданнями. Виявлення загальних закономірностей формування систем природокористування, територіальної організації суспільства, екологічних ситуацій потребує, зокрема, розкриття суспільно-географічних аспектів природно-техногенної безпеки регіонів України.

Аналіз основних досліджень та публікацій, в яких започатковано розв'язання проблеми. Існує значна кількість присвячених дослідженню природно-техногенної безпеки наукових праць — це монографічні

видання Б. Данилишина, А. Степаненка, В. Ковтуна, О. Ральчука та ін. Регіональну складову вони розглядають через аналіз безпеки адміністративних областей України. На нашу думку, найбільш ефективна, комплексна та конкретизована має бути діяльність з управління природно-техногенної безпеки на рівні районів виділених за рівнем природно-техногенних небезпек.

Дослідження внутрішньорайонних відмінностей природно-техногенної безпеки життєдіяльності населення Східного вибухо-, пожежо-, хімічно-, геологонебезпечного з високою загрозою виникнення НС метеорологіч-

ного характеру району має на меті розкрити її сукупль-но-географічні аспекти.

Було поставлено та вирішено наступні **завдання**: здійснити аналіз природних та техногенних ризиків життєдіяльності населення Західного району та виявити внутрішньорайоні відмінності стану його природно-техногенної безпеки.

Виклад основного матеріалу. До складу Східного району належать *Донецька та Луганська області*. Район характеризується різким переважанням техногенних небезпек над природними. Площа району складає 49,4 тис. км² (8,2 % території України). Населення району складало у 2008 р. 6,9 млн. осіб, або 14,9 % населення України.

Техногенні загрози життю і діяльності населення. Східний район підвищеної природно-техногенних небезпек у складі Донецької та Луганської областей є на рівні із Західним найбільш небезпечним щодо прояву техногенних НС. Це пов'язано із надмірним техногенним освоєнням території району. Промисловий комплекс регіону є найбільш небезпечним щодо прояву НС ситуацій техногенного походження. Найгірший стан склався на об'єктах державної власності (52 % досліджуваних ситуацій в 2001 році), колективної власності (26 %). 49 % НС техногенного походження в 2001 році були викликані незадовільним технічним станом виробничих об'єктів та зношенням основних виробничих фондів, 49 % – незадовільним станом організаційно-управлінської діяльності, що призвело до безвідповідальної експлуатації технічних засобів з порушенням вимог безпеки, недотримання правил здійснення технологічних процесів виробництва, протиправних дій конкретних осіб, свідомого порушення норм експлуатації технічних засобів, 2 % – викликані причинами природного характеру.

За 1997 – 2008 р. найбільше в нашій країні постраждали від техногенних НС Донецька та Луганська області. 31 % з них склали пожежі та вибухи – загальної чисельності техногенних НС. 23,8 % – аварії на транспорті, 16,9 % – аварії на системах життєзабезпечення, 13,5 % – спричинені раптовим руйнуванням споруд, 9,7 % – аварії на електроенергетичних системах, 2,5 % – аварії з викликом (загрозою викиду СДОР). У Донецькій області у 2000-2008 рр. трапилось – 463 (96 природного, 358 – техногенного) НС природно-техногенного характеру, у Луганській – 226 (59, 167 відповідно). Ці показники належать до найвищих показників у країні. У районі концентруються 40 найбільш небезпечних об'єктів та джерел природного і техногенного походження країни, в якому зосереджено 20,5 % досліджуваних об'єктів та джерел – переважно хімічно-, вибухо-, пожежонебезпечні, небезпечні об'єкти гідродинамічного комплексу. Індивідуальний ризик смерті внаслідок нс природно-техногенного характеру у Донецькій області за статистичними даними 1997 – 2008 років 0,028 особи на тис. – один з найвищих у країні (у 2,5 рази перевищує середній по країні – 0,011).

В районі розташовано 1036 ОПН, в тому числі найбільше вибухо-, пожежонебезпечних, хімічнонебезпечних, об'єкти гідродинамічного комплексу, пов'язаних з небезпекою виробництва, комунального господарства, 41 – радіаційнонебезпечне. З них 175 належать до ОПН з найвищою вірогідністю прояву НС: 1 – радіаційнонебезпечне, 19 – хімічнонебезпечні, 49 – вибухо-, пожежонебезпечні, 35 – гідродинамічного комплексу, 6 – енергетики, 16 – магістральних трубопроводів та транспортних комунікацій, 18 – комунального господарства, 24 – пов'язані з небезпекою виробництва [1].

Найбільш вірогідними є прояви НС пов'язані із спрацьованістю та застарілістю обладнання енергоблоків № 4 Старобешівської ТЕС та № 7 Слов'янської ТЕС, Хіміко-металургійного заводу міста Сіверодонецьк, ВАТ "Барвник" (м. Рубіжне), ВАТ "Лисичанськ нафтооргсинтез", заводу "Пролетарій" (м. Лисичанськ), ДВПО "Об'єднання азот" (м. Сіверодонецьк), накопиченням порошку цирконію на гідрометалургійній фабриці м. Маріуполя, небезпечним накопиченням газу, пилу, високим ризиком можливості викидів та самозаймання вугілля на 13 шахтах Донецької області.

У структурі ПНО району переважають промислові підприємства вугільної, машинобудівної, харчової, металургійної та гірничо-збагачувальної промисловості.

Східний район найбільше небезпечний щодо можливості проявів НС пов'язаних із вибухами та пожежами. В його межах розміщено 17 % вибухо-, пожежонебезпечних ПНО України, сконцентровано 1257,5 тис. тон ВГПН (14 % таких запасів країни). Гострою склалась сучасна ситуація з випадками вибухів та пожеж в промисловому комплексі нашої країни. На сьогодні вугільна промисловість залишається найнебезпечнішою щодо виникнення пожеж та вибухів. В нашій країні діє 200 ділянок шахт. 90 % з них газонебезпечні, 35 % небезпечні щодо раптових порушень мас вугілля, 70 % – з небезпекою вибуху вугільного пилу, 35 % – з небезпекою самозаймання вугілля. 65 % шахтних ділянок виробничі фонди є спрацьованими, 60 % – з цих ділянок важкопровітрювані. Близько 40 % техногенних надзвичайних ситуацій у районі національного та регіонального рівня становили вибухи та пожежі на підприємствах вугільної промисловості.

Для району характерний високий ступінь хімічної небезпеки. У його межах концентрується 181 хімічно небезпечний об'єкт. У Донецькій області накопичено небезпечно великі запаси хлору (1,1 тис. тон), аміаку (27,6 тис. тон). Сумарна кількість усіх видів хімічно небезпечних речовин у районі становить 105,7, Луганській – 35,2 тис. тон. У Донецькій області кількість населення, яка може опинитись у можливих зонах хімічної загрози складає – 3,5 млн. осіб, її відносять до областей з I ступенем хімічної небезпеки в Україні. Загострюється техногенна небезпека району у зв'язку із накопиченням великої кількості відходів виробництва мономікрохлорбензолів (2,4 тис. тон) та сульфат утримуючих відвалів (11,5 тис. тонн, майже 500 тонн в ємностях, які знаходяться в аварійному стані) на території Горлівського хімічного заводу, 400-420 тон шламу, який містить від 10 до 40 % "жовтого" фосфору на території содового заводу м. Слов'янськ, забруднення ґрунтів ртуттю й іншими токсинами м. Горлівка внаслідок недоліків процесу ліквідації Микитівського ртутного комбінату та припиненням гірничих робіт на родовищі [2].

Старіння житлового фонду, інженерних споруд різноманітного призначення їх враження природними НС призводить до виникнення в нашій країні великої кількості НС пов'язаних із раптовим руйнуванням споруд. За 2004 – 2008 рр. частка таких аварій у районі становила 15 %.

З роками зростає амортизованість об'єктів, стан їх погіршується до аварійного та навіть критичного. Особливо це стосується каналізаційного господарства міст: Дружківка, Єнакієве, Слов'янськ, Селидове та смт. Комсомольське, де більшість каналізаційних очисних споруд, насосних станцій та колекторів побудовані в 60-80-х роках минулого століття, напірні колектори яких прокладені в одну нитку.

Промислово-виробничі фонди вугільної галузі українозношені, чверть основного стаціонарного обладнання вичерпали свій нормативний ресурс. Майже 75 % об-

ладнання електроенергетичного комплексу відпрацювало свій розрахунковий експлуатаційний ресурс. Стан металургійної галузі характеризується старінням основних фондів, знос яких перевищує 50 %. Зношеність машин та обладнання на більшості підприємств машинобудування становить 45-60 %.

З огляду на вищезазначене, враховуючи порівняно значну щільність потенційно небезпечних об'єктів та об'єктів підвищеної небезпеки, високу концентрацію промислового, сільськогосподарського виробництва, транспортної інфраструктури, в поєднанні з негативними факторами стану основних фондів, наявністю застарілих технологій, переважно небезпечних видів робіт, – створюються об'єктивні передумови неблагополучного техногенно-екологічного стану для населення району.

Для зниження гострих техногенних небезпек необхідно, насамперед, максимально точно оцінити техногенні загрози у районі, досягти високого рівня наукового передбачення проявів природно-техногенних НС, готовності спеціалістів та населення до дій в умовах НС. Для досягнення цих завдань потрібно чіткіше визначитись з найбільш універсальними показниками та стандартами безпеки населення та територій, прискорити напрацювання законодавчої бази в цій сфері, оптимізувати та універсалізувати відповідну систему моніторингу, створити універсальну інформаційну базу в розрізі району та його окремих територій, доступну для відповідних органів та громадськості, скоординувати та універсалізувати систему управління ризиками, оптимізувати розміщення ОПН в країні, накопичити матеріальні ресурси, необхідні для попередження та мінімізації негативних наслідків можливих техногенних НС, підготувати висококваліфікованих спеціалістів у сфері безпеки, напрацювати та використати новітні технології для зниження ризику природно-техногенних НС. Серед інженерних заходів, які необхідно провести найнагальнішими є – врахування в генеральних планах забудови населених пунктів та ведення містобудування схильності регіонів та окремих територій до проявів НС природно-техногенного походження, будівництва будинків, споруд, інженерних мереж і транспортних комунікацій із заданим високим рівнем безпеки та надійності. Найважливішими заходами є також розробка та впровадження регіональних та місцевих планів із запобігання та мінімізації наслідків НС тощо.

Природні загрози життю і діяльності населення.

Природні загрози за своєю гостротою значно поступаються техногенним. На території області широко розвинуті зсувні процеси щодо утворення карстів, розташовані зони лісів III-V класів пожежонебезпеки, існує ризик виникнення надзвичайних ситуацій медико-біологічного характеру внаслідок наявності природних осередків небезпечних інфекцій.

Територія, небезпечна щодо можливості поширення повеней, займає 1,2 тис. км². Вона розташована в межах 32 адміністративних районах та 574 населених пунктах, в тому числі 94 міст. В її межах проживає 200 тис. осіб. Розвиток процесів підтоплення населених пунктів розповсюджено у знижених місцях, річкових долинах, приморських смугах (міста Слов'янськ, Краматорськ, Дружківка, Артемівськ, Маріуполь і ряд інших). Останнім часом ускладнюється еколого-гідрогеологічна ситуація у гірничопромислових районах області у зв'язку з закриттям і затопленням вугільних шахт (міста Донецьк, Макіївка, Горлівка, Білозерськ, Харцизьк).

Площа територій з підвищеним ризиком виникнення НС пов'язаних із зсувами й карстом займає в районі 471 км². Вона розташована в межах 8 районів та

18 населених пунктах, в тому числі міст Маріуполя, Краматорська, Лисичанська, Рубіжного, Красного Лиману. В межах цієї території проживає 40 тис. осіб.

Значних економічних збитків завдають щорічно польові пожежі. Особливо загрозна вогняна стихія для хлібних масивів під час жнив. 32,5 % площі сільськогосподарських угідь у межах району є зоною можливих польових пожеж.

Аналіз динаміки та наслідків НС природного і техногенного характеру. Східний район відноситься до тих, що характеризуються високою частотою та масштабністю НС природного і техногенного характеру. За період 2002 – 2008 рр. в районі виникло 93 НС природного та 291 техногенного характеру, що в сумі складає 20 % від загальної кількості по країні. Кількість загиблих у НС дещо коливається з року у рік, але є високою у середньому за сім років становить близько 114 осіб. Близько 283 осіб визначають як постраждалих внаслідок прояву НС природно-техногенного характеру щороку. Індивідуальний ризик смерті в 2008 р. в районі склав $1,68 \cdot 10^{-5}$ (у 1,7 рази вище від середнього рівня по Україні). Вищим є ризик виникнення НС у Донецькій області: за період 2002 – 2008 рр. у області виникло майже у два рази більше НС природного і техногенного характеру, ніж у Луганській [4].

Внутрішньорайонні відміни у рівнях природно-техногенної безпеки можна виявити на основі аналізу локалізації ПНО та виникнення НС природного і техногенного характеру. Розподіл НС у розрізі адміністративних районів показаний на рис. 1.

Районами із частотою виникнення НС із середнім для країни рівнем є лише північні та східні райони Луганщини, сусідні райони областей, крім Кременського, у двічі перевищують середній по Україні показник. Ядром району є м. Донецьк – центр значного промислового вузла, в якому проживає 1026 тис. осіб.

Для м. Донецьк характерними є серед природних за походженням НС пов'язані із підвищенням рівня ґрунтових вод, розвитком процесів підтоплення, зсувів, небезпечного проходження паводків. Близько 40 % всіх надзвичайних ситуацій природного характеру, що виникли у 2000-х роках метеорологічні надзвичайні ситуації, а саме сильні вітри (швидкість вітру 25 м/с і більше), включаючи шквали та смерчі. Стільки ж надзвичайних ситуацій природного характеру складають інфекційні захворювання людей.

Чверть основного стаціонарного обладнання вугільної галузі вичерпали свій нормативний ресурс. Майже 75 % обладнання електроенергетичного комплексу відпрацювало свій розрахунковий експлуатаційний ресурс. Стан металургійної галузі характеризується старінням основних фондів, знос яких перевищує 50 %. Зношеність машин та обладнання на більшості підприємств машинобудування становить 45 – 60 %.

Більше 70 % всіх надзвичайних ситуацій техногенного характеру у 2000-х роках складали пожежі, вибухи. Серед них особливо небезпечними стали пожежі, вибухи у шахтах, підземних та гірничих виробках. Дуже гострі НС були пов'язані із пожежами, вибухами у будівлях та спорудах житлового призначення, на транспорті, на залізницях. На другому місці по кількості проявів знаходяться аварії на транспорті – 12 %, у тому числі: аварії на залізницях, у тому числі у метрополітені, з тяжкими наслідками (катастрофи) – 6 %, аварії автодорожнього транспорту на шляхах – 3 % та аварії на транспорті з загрозою розливання пально-мастильних матеріалів – 3 %.

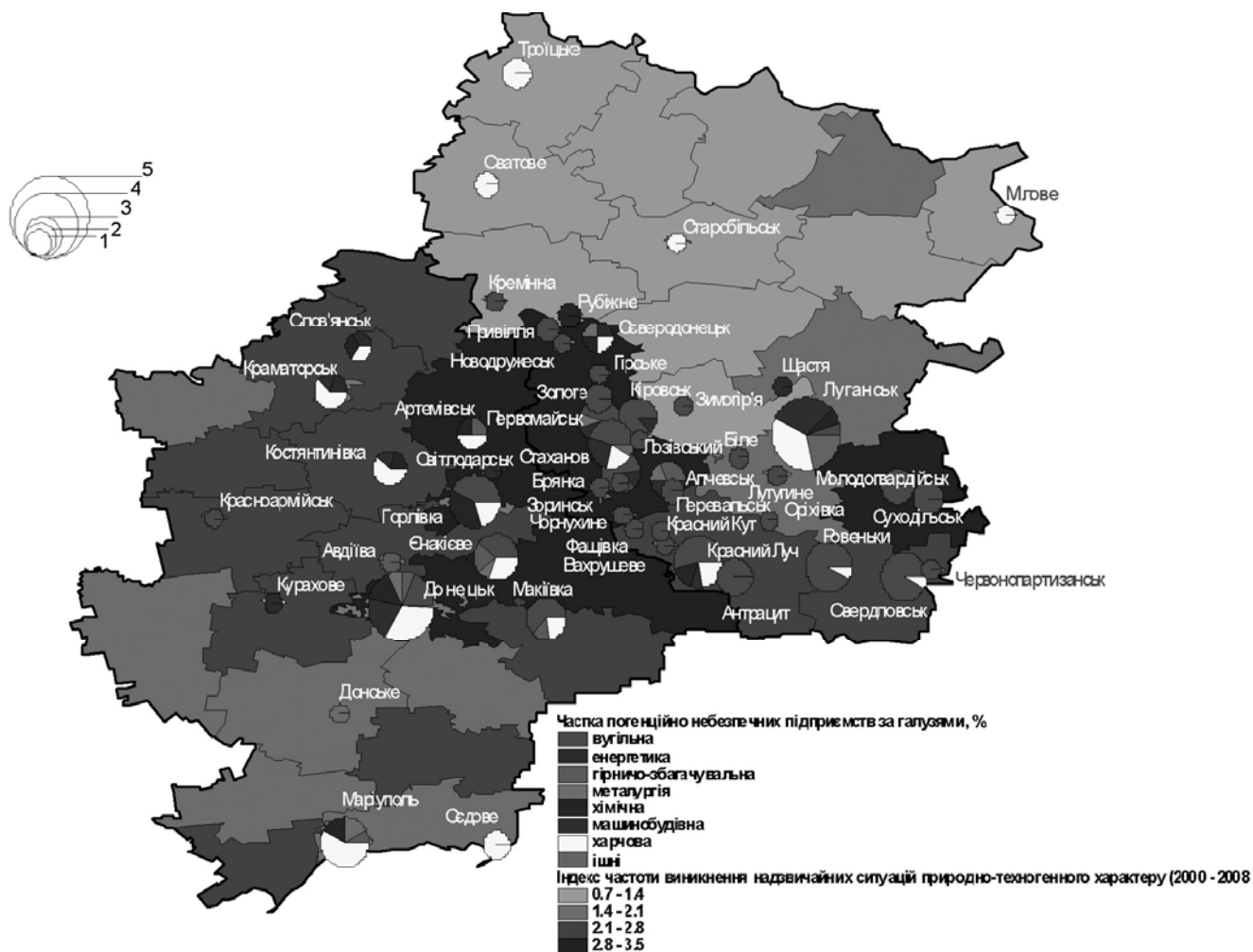

Рис. 1. Внутрішньорайонні відмінності у рівнях природно-техногенної безпеки Східного вибухо-, пожежо-, хімічно-, геолого-небезпечний з високою загрозою виникнення НС метеорологічного характеру району

У Донецьку визначено 106 потенційно небезпечних об'єктів. Найбільше їх пов'язано із виробництвом електроенергії (27), хімічним виробництвом (22), видобутком енергетичних матеріалів (20). Переважна більшість із них належить до вибухо-, пожежо-небезпечних та хімічно-небезпечних. В останні роки найбільш масштабні НС із важкими суспільними та економічними втратами в Україні були пов'язані із аваріями на шахтах. У багатьох шахтах м. Донецька спостерігається збільшення випадків раптових викидів вугілля та газу, гірничих ударів, самозаймання вугілля, вибухів вугільного пилу.

Найбільш вірогідні аварії на шахтах імені "А.Ф. Засядько", імені "Скочинського", "Глибокий", імені "Челюскінців" м. Донецька [3].

На території хімічно небезпечних підприємств м. Донецьк накопичено близько 100 тис. т небезпечних речовин. Насамперед, це хлор та аміак. Найбільша кількість хімічно небезпечних речовин накопичена ВАТ "Донецьквуглеводоканал", ДКП "Донецькводоканал", Держжитлокоммунгосп "Донецькводоканал", ТОВ "М'ясопереробний комбінат", ТОВ "Донецькморепродукт", Казенний завод хімічних виробів, ЗАТ "Донецькриба", ЗАТ "Сармат" та ін. [3].

На території Донецького заводу хімічних виробів та Донецької хіміко-металургійної фабрика ВАТ "ММК Ілліча" створено сховища радіоактивних відходів об'ємом 215 м³.

Стан багатьох споруд міста несе загрозу виникнення НС пов'язаних із їх раптовим руйнуванням. Найбільша кількість ПНО у м. Донецьк належить до об'єктів інфраструктури (близько 26 %). Значна їх кількість також серед підприємств видобувної, хімічної та харчової промисловості. ПНО видобувної, хімічної промисловості та металургії концентрують основну вартість основних фондів усіх таких об'єктів міста – близько 78 % загальної вартості їх основних фондів. Найбільша кількість працівників ПНО характерна для об'єктів видобувної промисловості (більше 53 % загальної кількості працівників на ПНО міста), металургії (близько 12 %) та хімічної промисловості (8 %) [3].

Висновки. Викладені у статті результати дослідження можуть стати методичною основою для аналізу внутрішньорайонних відмінностей стану природно-техногенної безпеки регіону та розробки й реалізації стратегії її забезпечення у Східному південно-, геолого-, техногенно-небезпечному районі.

1. Безпека регіонів України і стратегія її гарантування: монографія у 2 т. / Данилишин Б.М., Степаненко А.В., Ральчук О.М. – К.: Наукова думка, 2008. – Т.1 Природно-техногенна (екологічна) безпека. – 2008. 2. Національна доповідь про стан техногенної та природної безпеки в Україні у 2008 р. // Режим доступу: http://www.mns.gov.ua/annual_report/2008/content_1.ua.php?m=B5. 3. Іщенко Г.Г. Аналіз та прогноз природно-техногенної безпеки крупних міст із застосуванням нелінійних методів / Г.Г. Іщенко // Економіка і держава: [Міжн. практ. журнал]. – 2009. – № 8.

УДК: 911.3

Р. Дубас, канд. екон. наук

ЛІСОВІ РЕСУРСИ ЯК ОБ'ЄКТ ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНОЇ ОЦІНКИ

Дана спроба теоретичного обґрунтування економічної сутності лісу як об'єкта еколого-економічної оцінки. Це дозволить обґрунтувати варіанти ефективного використання лісових ресурсів, підвищити їх захисні функції, що призведе до екологічних, соціальних та економічних переваг.

The theoretical ground of economic essence of the forest is considered as an object of ecological and economical estimation. It will allow to ground the variants of the effective use of forest resources, promote their protective functions, that carries ecological, social and economic advantages.

Постановка проблеми. Для вирішення широкого кола питань оптимізації використання лісових ресурсів, зокрема їх еколого-економічної оцінки, одним із перших понять, необхідних для успішного розв'язання вказаної проблеми є економічне поняття про ліс.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сутність економічного поняття про ліс, з позиції теорії трудової вартості К. Маркса, вперше обґрунтував Т. Лобовиков [1]. Сформульоване ним поняття про ліс як економічне явище та елемент економічної сфери ґрунтується на включенні лісу до процесів суспільного виробництва матеріальних благ та їх розподілу, матеріалізації в ньому суспільних виробничих відносин людей.

Розкриваючи зміст поняття про ліс як явище економічне, Т. Лобовиков вбачає в ньому, перш за все, матеріального носія певних суспільних відносин при умові, коли до нього (лісу), як до речовини і сили природи, прикладена суспільно-продуктивна праця. Якщо ліс ніяк не залучений до сфери виробництва і розподілу матеріальних благ, не втілює в собі суспільні виробничі відносини людей, то він не відноситься до класу економічних явищ, лишаючись лише явищем природи.

Виклад основного матеріалу. Спеціалісти лісової сфери схилиються до того, що господарсько не освоєний ліс, але з впорядкованою територією, навіть у вигляді кварталів, вже є явищем економічним, тобто включеним в сферу матеріального виробництва [1,2,3].

Багатоплановою соціальною категорією суспільних відносин, що мають пряме і опосередковане відношення до привласнення предметів природи у процесі праці, є власність. Будь-який об'єкт власності, матеріалізуючи в собі відносини власності, виявляється явищем економічним. Оскільки всі ліси наділені правом власності незалежно від її форми (державна, приватна, колективна), реально вони можуть знаходитися в сфері економічних відносин і бути елементом економіки. Ліс стає фактором економічними лише тоді, коли виникають і функціонують економічні відносини людей і проголошене право власності на ліс починає реально здійснюватися. Тобто правові відносини, засновані на економічних, виникають за умови господарського використання лісу. Тоді, ліс із фактора природного перетворюється у фактор економічний.

Природні ліси, що зростають без затрат суспільної праці, набувають вартості в момент їх включення в процеси виробництва і розподілу. До цього моменту такі ліси не володіють реальною вартістю і можуть обліковуватися за потенційною вартістю.

Вартісна оцінка лісів має під собою реальні економічні основи. Ліс, як предмет праці, володіє певними характеристиками якості і розташування, є потенційним носієм диференційованого доходу при реалізації продукції чи наданні послуг.

Об'єктом оцінки виступають не земля чи ліс як види природних ресурсів, а їх властивості задовольняти людські потреби [3,4].

Поняття "лісові ресурси" включає деревний запас, продукти побічних (недеревних) користувань і лісові насадження, взяті як фактор захисний, водореґулюючий, санітарно-гігієнічний тощо, а відтворення лісових ресур-

сів означає використання і відновлення деревного запасу як об'єкта лісоексплуатації, використання і відновлення запасів інших продуктів лісу (живиці, ягід, грибів, лікарських рослин, мисливської фауни тощо), використання і посилення корисних функцій лісових насаджень.

Участь людини в процесі лісовирощування досить незначна. Так, при рубці лісу в 100-річному віці доля витрат робочого часу, в загальному часі виробництва лісу, складає менше 1 % [6]. Решта часу ліс зростає без участі людини, використовуючи природну здатність деревно-чагарникової рослинності накопичувати в процесі свого росту органічну масу. Ліс виступає при цьому як своєрідна агрегат із перетворення сонячної енергії, мінеральних речовин і вологи в деревину та інші продукти.

Доля робочого часу за період виробництва лісу суттєво залежить від інтенсифікації лісового господарства, яка супроводжується посиленням втручання людини в процеси лісовирощування, а відповідно, і підвищенням частки робочого часу за період вирощування стиглого лісу.

Лісовирощування і лісокористування являють собою дві фази виробництва основного продукту лісогосподарської діяльності – деревини. Перша фаза продовжується від закладки лісових культур або сприяння природному поновленню лісу до отримання стиглого, придатного до головної рубки деревостану. Цей період в залежності від породи, впливу на ріст деревостану різних природно-кліматичних факторів складає кілька десятків років. Друга фаза – рубка стиглого лісу проводиться щорічно і потребує значних деревних запасів різних вікових груп, які перевищують щорічний розмір лісокористування. Необхідність утримування на корені значних об'ємів деревних запасів є наслідком довготривалості фази лісовирощування. Через заключну фазу (рубку лісу) вирішуються і лісівничо-економічні задачі. Від способу лісокористування залежить і спосіб лісовідновлення, тобто технологія лісовирощування, а при вибіркових способах рубки лісу лісозаготівельна фаза так органічно поєднується з фазою лісовирощування, що тяжко визначити, де закінчується лісовирощування і починається лісокористування.

Лісівниче поняття про ліс достатньо обґрунтоване, насамперед, в роботах Г. Морозова, В. Сукачова [7,8], де предметом розробки учення про ліс були закономірності органічної єдності деревостану, ґрунту та інших компонентів лісу (біогеоценозу). Під лісовим біогеоценозом В. Сукачов розуміє [8] будь-яку ділянку лісу однорідну за складом, структурою, властивостями складових його компонентів, взаємовідносинами між ними, тобто ділянку лісу однорідну за живими (рослинним покривом, тваринним світом і світом мікроорганізмів) і неживими (приземним шаром атмосфери з її газовими і тепловими ресурсами, сонячною енергією, ґрунтово-гідрологічними умовами) компонентами природи, пов'язаними між собою обміном речовин і енергії.

Здатність лісових земель, інших ресурсів лісу задовольняти потреби людини визначила ту обставину, що вони ще в початковий період розвитку людського суспільства стали сферою матеріального виробництва. Необхідність задоволення потреб людини в деревині та

інших продуктах лісу призвела до виділення особливої сфери прикладання людської праці, названої згодом лісовим господарством.

Проведений аналіз наукових підходів щодо визначення сутності лісівничо-економічного поняття про ліс дещо розширює зміст цього поняття, що дає можливість більш обґрунтовано підходити до вибору об'єкта оцінки і визначення економічної цінності лісових ресурсів.

Сутність еколого-економічної оцінки лісових ресурсів слід розглядати з філософського трактування поняття "оцінка". Вона являє собою категорію проблеми цінності [3]. Цінність відображає реальні взаємовідносини людини з явищами навколишнього середовища і не повинна ототожнюватися з самим об'єктом, а має відображати значення об'єкта через його властивості задовольняти потреби суспільства. При цьому потреби людей виступають як суб'єктивний фактор цінності, а об'єктивний фактор цінності визначають за реальними властивостями об'єкта оцінки як носія цінності.

Виходячи з наведеної філософської концепції, оцінка лісових ресурсів повинна здійснюватися через оцінку їх впливу на результати суспільного виробництва. Корисні властивості лісів роблять їх оцінюваними економічними ресурсами. Проте, недоступні лісові ресурси, дуже віддалені або низької якості, що не мають попиту і не використовуються з будь-якою економічною метою, не є економічними, залишаючись природними ресурсами. Однак, значна більшість лісів може бути використана для одержання одного чи більше видів продукції і послуг. При цьому об'єктом оцінки будуть виступати властивості лісових ресурсів задовольняти потреби суспільства.

Лісові землі й деревостани є економічними ресурсами, якщо вони використовуються при виробництві інших ресурсів, продуктів чи наданні послуг. Окрім цього, лісові ресурси, що використовуються з певною економічною метою, є складовою частиною загальних виробничих ресурсів. Поняття виробничих ресурсів, стосовно лісу, являє собою економічно оцінювану частину загального фізичного запасу лісів [6]. Лісові ресурси відносяться до однієї з двох категорій виробничих ресурсів. До першої категорії належать лісові землі, які диференціюються за продуктивністю, що допускає утворення ренти на кращих ділянках порівняно з гіршими. При цьому лісові землі характеризуються як засіб

виробництва, ліси на корені, що зростають на лісових землях підпадають під категорію капіталу і оцінюються, переважно, через вартість кінцевих товарів і послуг, які можуть бути отримані в результаті лісокористування [6].

При економічній оцінці лісових ресурсів необхідно враховувати весь ефект від використання суспільством різноманітної продукції і корисностей, якими володіє ліс. Така оцінка можлива, якщо розглядати ліс як сукупність ресурсів і властивостей, використання яких забезпечує отримання такого ефекту. При цьому доцільно визначити реальну і потенційну цінність кожного із складових елементів лісових ресурсів.

Матеріали економічної оцінки лісових ресурсів необхідні для оптимізації їх використання, основними питаннями якої є:

- ✓ ведення Державного лісового кадастру;
 - ✓ облік лісів у складі національного багатства країни;
 - ✓ вибір оптимального варіанта відчуження лісових земель;
 - ✓ обґрунтування доцільності трансформації лісових угідь в сільськогосподарські і навпаки;
 - ✓ розрахунок розмірів платежів за користування лісовими ресурсами і орендної плати;
 - ✓ визначення економічної ефективності заходів з вдосконалення лісокористування і відтворення лісових ресурсів;
 - ✓ розрахунок розмірів шкоди, заподіяної лісовому господарству стихійними лихами і антропогенними діями;
 - ✓ узагальнений аналіз господарської діяльності лісгосподарських підприємств.
- В залежності від наведених вище цілей, об'єктами оцінки лісових ресурсів можуть бути:
- ✓ ліс як вид земельного угіддя і об'єкт багатоцільового користування;
 - ✓ земля як головний засіб виробництва в лісгосподарській діяльності;
 - ✓ деревостан, який являє собою предмет і продукт праці;
 - ✓ ресурси побічного і прижиттєвого користування лісом.

Як видно зі схеми (рис. 1), об'єктом оцінки виступають окремі елементи лісових ресурсів, які в сукупності дають комплексну оцінку, що виражає народногосподарський ефект багатоцільового їх використання.

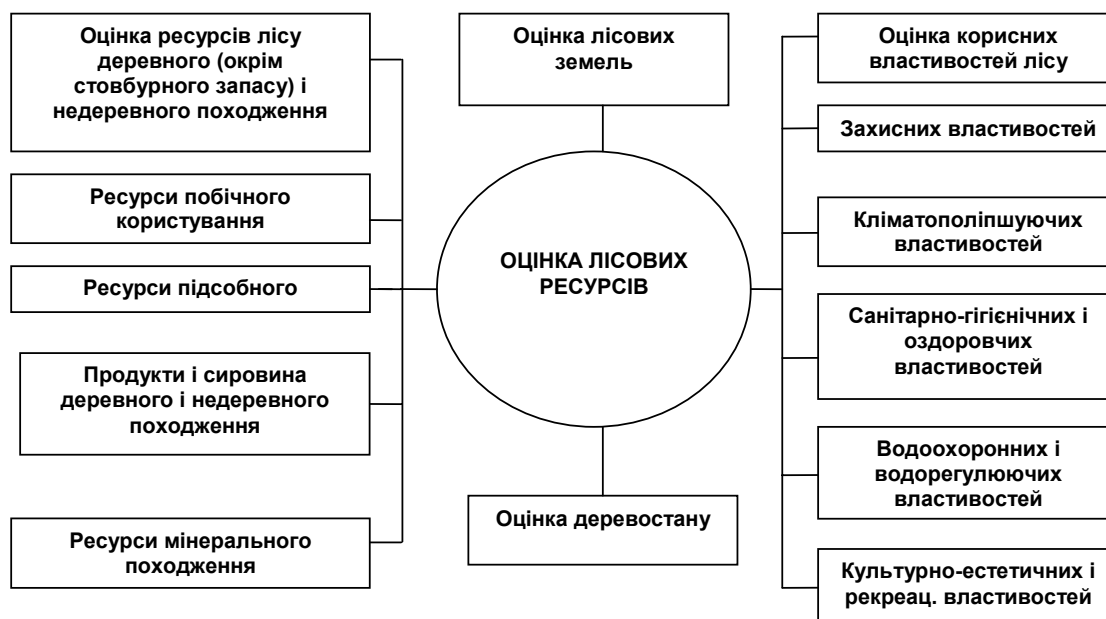

Рис. 1. Окремі компоненти лісу і його корисні функції як об'єкти комплексної економічної оцінки лісових ресурсів

При оцінці ресурсів побічного користування до складу їх відносять: сінокосіння; випас худоби; постійне і тимчасове сільськогосподарське користування; використання горіхоплідних і плодоягідних дикорослих насаджень; збір грибів, плодів хмелю, моху, лісової підстилки, лікарської і технічної сировини; заготівлю очерету та іншої травяної рослинності. В лісі також заготовляють деревні соки, живицю, які відносяться до ресурсів підсочного промислу. Заготівля гіллячкового корму, лубу, лика, берести, дубильної кори, сировину деревного походження. кори бруслини бородавчатої, новорічних ялинок, корчування пнів тощо складає сировину деревного походження.

Видобування торфу, піску, глини, сланців, граніту, гальки, гравію, крейди, мінеральних вод тощо відносяться до ресурсів мінерального походження.

Висновки. Загалом значення перелік складових лісових ресурсів не вичерпує всієї різноманітності користностей, які з'являються в процесі суспільного розвитку.

Збільшення використання лісових сировинних ресурсів і зростаюча значимість соціальних і захисних функцій лісів ще більше підвищують роль лісових ресурсів в економіці країни.

1. Лобовиков Т.С. Лес как экономическое явление // В кн.: Вопросы экономики лесного хозяйства. – Воронеж, 1968. С. 126-140. 2. Тупица Ю.Ю. Экономические проблемы комплексного использования и охраны лесных ресурсов (Вопросы теории) – Львов, 1976. 3. Туркевич И.В. Кадастровая оценка лесов. – М., 1977. 4. Васильев П.В. Вопросы экономической оценки лесных ресурсов. – Плановое хозяйство, 1968, №8, – С. 48-54. 5. Коваль Я.В., Мишенин Е.В., Царенко А.М. и др. Воспроизводство лесных ресурсов: Эколого-экономические проблемы. – К., 2002. – 314с. 6. Джикович В.Л. Экономика лесного хозяйства. – М., 1979. 7. Морозов Г.Ф. Учение о лесе. – М., 1949. 8. Сукачев В.Н., Дылис Н.В. Основы лесной биогеоценологии. – М., 1964. 9. Реймерс Н.В. Природопользование: Словарь-справочник. – М., 1990. Данилишин Б.М., Дорогунцов С.И., Коваль Я.В. та ін. Природно-ресурсний потенціал сталого розвитку України. – К., 1999.

Надійшла до редколегії 10.09.2009

УДК 911.9+910.2:81'373.2(477)

Т. Купач, канд. геогр. наук

ДО ПИТАННЯ ПРО ПРОСТОРОВУ ОРГАНІЗАЦІЮ ГЕОГРАФО-ТОПОНІМІЧНОГО ПРОСТОРУ УКРАЇНИ

Стаття присвячена дослідженням сучасного стану та просторової організації українських географічних назв. Методика побудована на використанні новітніх методів та способів ГІС-технологій та апробована на прикладі території України. Регіональні особливості та територіальна організація географічних назв населених пунктів України досліджуються на основі вивчення структурно-морфологічних та лексико-семантичних типів географічних топонімів.

The article is devoted to the geo-toponymic studies of Ukrainian place-names modern condition and spatial organization. The methodology with the use of GIS-technologies methods and tools is designed and tested on Ukraine territory example. The regional features and territorial differences of Ukrainian place-names building process that base on the studies structure-morphological and lexical-semantic types of geo-toponymic systems. Additionally factors and regularities that determine the features of Ukraine territory spatial toponymic organization are studied and analyzed.

Постановка проблеми. Будь-які географічні назви складають характерну територіально обумовлену сукупність лінгвістичних та географічних компонентів, яка описується міцними зв'язками, як внутрішніми (між саме назвами, лінгвістичними елементами, що утворюють назву), так і зовнішніми (зв'язки назви із природним середовищем, історичним середовищем і соціально-культурним спадком). Продовжуючи виказану тезу, можна говорити про географічно-топонімичний простір. Географічно-топонімичним простором вважаємо континуальний розподіл географічних об'єктів, що мають назви відповідних типів, які оформлені засобами мови (ряду мов), притаманним даній території, які опосередковано та прямо вказують на місце, епоху, соціокультурне значення всіх цих об'єктів і підпорядковуються певним закономірностям у своїй соціальній та територіальній дистрибуції.

Виклад основного матеріалу. Континуальний просторовий розподіл топонімів дозволяє їм бути акумуляторами значної культурної та природничої інформації. Утворення та існування територіальних систем сформованих назвами географічних об'єктів не є випадковим та спонтанним. Назви географічних об'єктів різноманітні своїх форм та усталеній просторово-часовій організації завдячують впливу позалінгвістичним факторам. Закономірності генезису та еволюції назв географічних об'єктів будь-якої території одночасно стимулюються, визначаються і характеризуються поєднанням ряду факторних складових географічно-топонімичного простору: *лінгвістичною* – словотвірні традиції населення, набір широківживаних та раритетних елементів географічних назв, методи та способи їхнього поєднання. Саме структура географічної назви, тобто набір формантів, спосіб їхнього поєднання та їхній семантичний зміст і виділяє просторову неоднорідність сукупностей географічних

назв; *історичною* – безперервністю розвитку назв в часі, часові зміни пріоритетів у виборі топонімичних елементів та способів їхнього поєднання. Також історичний розвиток та еволюція самого суспільства (його культура, економіка, геополітика) мають сильний вплив на існування та еволюцію назв; і, зрештою, *географічною* – реаліями природного середовища, в умовах якого людина, як носій мови, описує картину цього світу, генеруючи назви. А саме введення в назву топонімичних елементів, семантичне значення яких повторює природну складову, вказує на антропогенне використання об'єкту, геополітичне або ідеологічне ставлення мовних носіїв до об'єкту номінації. Всі названі складові знаходять відбиття в елементах та міжелементних зв'язках, які притаманні сукупності назв утворених різними мовними культурами в межах цілісної території.

Географічно-топонімичний простір України вважається макросистемою і підпорядковує територіальні системи різних рівней, наприклад, географічно-топонімичні системи (ГТС) регіонів України. Гетерогенність географічно-топонімичного простору впливає із багатства природних умов формування ландшафтного різноманіття України, іноді поступового, іноді стрибкоподібного історичного, культурного та економічного розвитку суспільства, що прямо чи опосередковано відображено у географічних назвах поселень.

Вивчення компонентної структури ГТС, факторного простору, що закономірно впливає на формування, існування та просторову організацію ГТС можливим стає при втіленні *системного підходу* у географічно-топонімичні дослідження територій. Системний підхід базується на вивченні не тільки поокремих сторін або компонентів об'єкту дослідження, але і зв'язків між ними, багатоступеневу організацію складних ГТС.

На етапі формулювання теоретичних висновків, що до просторово-часової поведінки назв населених пунктів, а також виведення ряду закономірностей диференціації території за лінгво-географічними критеріями було застосовано методи візуального аналізу та описів по картам [2,8]. Методи візуального аналізу в даному дослідженні відіграють роль експертної оцінки існуючої топонімічної ситуації за картографічними моделями, візуальної оцінки закономірностей поширення топонімічних явищ та процесів. За допомогою візуального аналізу відбувається пошук наявності певних об'єктів, характеризуються їхнє розміщення та подекуди їхні відносини. Даний вид аналізу надає переважно якісне уявлення про об'єкти вивчення, але не заперечує і отриманню в деяких випадках кількісних характеристик. У продовж дослідження використовувалась спеціально виготовлена для даного дослідження вузькоспеціалізована ГІС візуального аналізу інформації. Основу такої ГІС складає база даних, що сформована назвами населених пунктів України за ряд років, у кількості 30 199 записів. В ході застосування ГІС нами було оформлено та проаналізовано кілька тисяч запитів. Запити формувалися в більшості при вивченні та встановленні морфологічної (структурно-морфологічний аналіз, формантний метод) та типологічної структури (лексико-семантичний аналіз) назв географічних об'єктів. Результатом застосування вузькоспеціалізованої ГІС став набір таблиць із вибраною інформацією та серії картограм із відбитими топонімічними явищами. Аналіз картографічних матеріалів отриманих в результаті став основою для роботи над регіональними особливостями території України та при районуванні її теренів. Результати візуального аналізу підтвердили теоретичні висновки про просторову неоднорідність в розподілі різних типів моделей назв населених пунктів і надали змогу застосувати аналітичний апарат геоінформаційного аналізу, що спирається на математичну статистику, для отримання найбільш повної картини просторового розподілу топонімічних явищ.

Для підтвердження і розширення результатів візуального аналізу нами розглядалися *формалізовані припущення*, що назви географічних об'єктів – населених пунктів – це *символьні рядки* – *STRING*, що мають у собі, як *входження*, будь-які комбінації літер, або знаків – *SUBSTRING* – і можуть розташовуватися нерівномірно (або рівномірно) по території та утворювати скупчення (або не утворювати їх). При такому формальному підході їхнє смислове значення, походження та інші лінгвістичні і географічні властивості нами, *поки що*, не враховуються. В цьому дослідженні шукається закономірність, частота повторень визначених входжень (*SUBSTRING*) в існуючій базі даних. Припускається, що у багатьох випадках такі сполучення літер та знаків (входження, *SUBSTRING*) будуть не випадковими і також будуть сприяти визначенню закономірностей розподілу.

Стандартними геоінформаційними способами, які застосовують в роботі із базами даних при опрацюванні масивів інформації нами були враховані будь-які існуючі варіанти комбінацій літер та знаків (+ апостроф), із завідома неможливими комбінаціями також.

Напочатку роботи простим комбінуванням знаків українського алфавіту (34) визначили всі теоретично можливі комбінації (*SUBSTRING*) з трьох літер. Всього така вибірка нараховує біля 40 тисяч комбінацій (33 літери + апостроф = 39304).

Продовженням роботи стала перевірка, тих які з них зустрічаються у базі даних населених пунктів України (які не зустрічаються – відкинули) – залишилося 5 767 комбінацій.

Далі, додаванням однієї та двох літер до початку та до кінця кожної існуючої комбінації, склали список з 4 (19074) та 5 знаків (30172). Провели перевірку на *SUBSTRING* та підрахунок кількості *SUBSTRING*. Процедура перевірки на входження та підрахунок кількості входжень відбувалася за наступними процесуальними кроками оперуючи двома таблицями (з назвами та комбінаціями знаків): обираємо чергову комбінацію *SUBSTRING*, робимо запит до бази даних населених пунктів – "вибрати всі записи в яких у рядку (*STRING*) є входження підрядка (*SUBSTRING*) з даною комбінацією, вираховуємо кількість знайдених записів. Результатом стала таблиця на 2 поля (комбінація літер, кількість входжень (див. таблицю 1).

Таблиця 1. Фрагмент вибірки перевірених комбінацій входжень (*SUBSTRING*) у рядок назви (*STRING*)

substring	кількість
ківці	323
овичі	217
рудня	73
івщин	172
дніпр	36
шківц	57
иківц	30
ченки	42
лівці	40
вщина	193
ренки	24

Після проведених процедур перевірки та виявлення всіх можливих *SUBSTRING* (структурних елементів) географічних назв населених пунктів нашої бази даних переходимо до вираховування *показника рівномірності* просторового розташування топонімічних явищ (метод найближчого сусідства, показник розосередженості явищ), як міри, що характеризує відношення між територією та об'єктами вивчення – ойконімами [1,2,4]. Показником рівномірності може бути відстань між сусідніми об'єктами, або середній радіус територій, відповідних до певного об'єкту. Якщо об'єкти розташовані дійсно рівномірно, то і відстань між ними (*PB*) буде приблизно однаковою. В ідеальному випадку це буде система рівновіддалених точок, відстань між якими буде дорівнювати подвоєному радіусу описаного кола (формула 1).

$$PB = 2\sqrt{\frac{S}{n \cdot \pi}}, \quad (1)$$

де *S* – площа регіону; *n* – кількість об'єктів.

Іншими словами, вважаємо, що у разі, якби об'єкти (у нашому випадку – населені пункти із відповідними назвами) рівномірно розміщувалися по території, то навколо кожного об'єкта можна було б побудувати дотичні одне до одного кола одного радіусу. Наприклад, в Україні існує 100 об'єктів, рівномірність розподілу яких нам потрібно визначити. На кожен об'єкт, у середньому випадає 6.4 тис км² від загальної площі. Знаходимо радіус кола з площею 6.4 тис км² – 45 км. Якщо по території України рівномірно розташувати 100 об'єктів, то вони (у середньому) будуть знаходитися на відстані приблизно 90 км один від одного. Тепер потрібно просто перевірити скільки об'єктів знаходяться на відстані до 90 км від кожного. Середнє арифметичне від цього показника буде досить вагомим індикатором рівномірності, чим менший показник, тим рівномірніше розташування явища. Отримані дані легко інтерполюються, а показником для інтерполяції виступає кількість сусідів, що знаходяться ближче за середню відстань.

Експериментально було проведено перевірку з випадковим розташуванням різної кількості об'єктів. Генера-

тором випадкових чисел (RANDOM) визначали координати кожного об'єкту. Для нашого дослідження параметром, що визначав приналежність до списку об'єктів, було SUBSTRING у назві. Програмно було складено список всіх можливих SUBSTRING знаків (літер, апострофів), що взагалі можуть існувати (дивись роз'яснення вище) [7,9]. З цього списку SUBSTRING вибрані ті, які реально зустрічаються в базі даних населених пунктів.

Маємо серії таблиць із 4, 5 знаків. Для кожної серії було за даною методикою визначено показник рівномірності. В процесі аналізу нас цікавлять, у першу чергу, явно рівномірні і явно нерівномірні об'єкти.

Комплексний аналіз результатів обрахунку показника показав, що найчастіше утворюють скупчення STRING із SUBSTRING прикінцевої формації (таблиця 2). Таким чином підтверджуються, корегуються і зростають результати отримані при візуальному аналізі.

Таблиця 2. Фрагмент вибірки входжень, що мають найбільші показники рівномірності

char_4 (№ п/п)	chars (входження)	count (кількість)	n_average (показник рівномірності)
1	енки	159	28.06289308
2	івці	631	27.19809826
3	вичі	281	27.10320285
4	ківці	324	25.25308642
5	ович	229	23.42358079
6	івщи	172	20.40697674
7	инці	382	20.2617801
8	вчин	193	18.75647668
9	щина	289	17.93079585
10	слоб	158	11.44303797
11	уват	141	10.69503546
12	овец	124	10.00

Візуальний аналіз топонімічної інформації та математико-статистичний аналіз розподілу дозволили зробити припущення, що в поширені назв із такими параметрами, як довжина самої назви та довжина і кількість складів простежується певна закономірність просторового розподілення. Диференційований розподіл по території назв різної довжини відповідає розміщенню різних топонімічних типів по території України. В подальшому дослідженні явищ територіального розподілу назв ми звернулися до прийомів аналізу статистичних полів [2,3,10]. Наступним чином були створені цифрові моделі визначених параметрів. В основу розрахунків покладено систематичну вибірку величин (характеристики або параметри: довжина назви об'єкту та кількість складів в назві), що мають відповідний розподіл по території України. Ця систематична вибірка зроблена на основі геометрично правильної сітки. Територія України поділялася на квадрати рівної площі. Для кожного квадрата визначалася: кількість об'єктів, довжини назв (кількість літер) населених пунктів, що потрапляють до квадрату, і, відповідно, середнє значення від довжин назв (середня кількість знаків в назві). Було створено кілька моделей для квадратів різних розмірів (50 км · 50 км, 100 км · 100 км, 200 км · 200 км, 300 км · 300 км). Оптимальними розмірами квадратів експериментально визначено – 50 км · 50 км. У структурі цифрової моделі параметрів присутні такі компоненти: X, Y – це координати центру квадрату та Z – кількісний показник параметру. За цими даними отримали середнє арифметичне параметрів і методом GRID-моделювання (точково-піксельним, растровим) побудовано карти просторового розподілу визначених параметрів. Метод GRID-моделювання за своїми математико-картографічними якостями застосовується для відбиття кількісних характеристик, які осереднені по елементарним ділянкам і відображення поступових просторових змін цих явищ.

Так GRID-моделювання параметрів структури назв (довжина назви та довжина складу назви) вказало на відповідність розподілу таких параметрів різним топонімічним (словотвірним) типам: простим та лаконічним назвам (із меншою довжиною) відповідають топонімічні типи територій з архаїчним заселенням і староукраїнсь-

кими традиціями назвотворення; складні та найдовші назви притаманні територіям із сучасним заселенням та новоукраїнськими традиціями в назвотворенні, а також ділянкам із трансформованими іншомовними назвами.

Крім аналізу показників розподілення явищ методи математико-статистичного аналізу включають в себе методи класифікації та групування, прийоми та методи знаходження зв'язків між явищами та їхньої хронологічної відповідності, для яких використовується потужний апарат кореляційного аналізу [2,4,5]. Зупинимось на кореляційному аналізі, який традиційно використовується для визначення ступеню зв'язку між двома послідовностями даних. В ході дослідження нами застосовувався коефіцієнт парної кореляції. Коефіцієнт парної кореляції (r) дає оцінку зв'язку між послідовностями даних. Значення r знаходяться в межах від 1 до -1, що відповідає повному (функціональному) прямому чи зворотному зв'язку. Якщо значення r наближається до 0, то зв'язок між явищами слабне, або є відсутнім, а при $r \geq 0,7$ зв'язок вважається вагомим. Як вже вказувалося населені пункти із власними назвами, утворюють системно організовані сукупності, для лінгвістичної складової яких типові певні набори структурних елементів (для формалізації процесу автоматизації обробки даних вони називаються STRING та SUBSTRING). Візуальний аналіз та аналіз показників рівномірного розташування топонімічних явищ показав, що різні географо-топонімічні регіони мають свою структуру SUBSTRING. І проявом цієї структури є сталі співвідношення між кількістю назв населених пунктів з певними структурними елементами. В ході аналізу робимо припущення про можливе застосування кореляційного аналізу для послідовностей A та B , де A та B – суміжні території; A_i та B_i є кількістю STRING, що мають у собі тотожні SUBSTRING. Для випадку, що розглядає SUBSTRING, як топоформанти прикінцевої формації назви – всього – 256. Залишені тільки ті критерії, яких нараховується в вибірці 50 та більше. Відкинуто SUBSTRING "%ка" (біля 10 тис., третина від всіх існуючих). Було проведено значну кількість (кілька 100) дослідів (експериментів) з перевіркою цього припущення. Суть експериментів полягала у виборі довільних територій. Для кожної території визна-

чалася кількість назв поселень, що включають у себе певний критерій (SUBSTRING). Для всіх суміжних територій (A і B) визначався коефіцієнт парної кореляції (r) за наступною формулою (2)

$$r = \frac{\sum_{i=1}^n (a_i - M_a)(b_i - M_b)}{n\sigma_a\sigma_b}, \quad (2)$$

де a_i та b_i – кількість STRING, на територіях A і B , що мають у собі тотожні SUBSTRING; n – загальна кількість назв населених пунктів (STRING), що увійшли до вибірки (кількість населених пунктів, на території, що мають у назві даний критерій); M_a та M_b – середні арифметичні для рядів a та b ,

$$\sigma_a = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n (a_i - M_a)^2}{n}} \quad \text{та} \quad \sigma_b = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n (b_i - M_b)^2}{n}} -$$

середні квадратичні відхилення.

Висновки. Після проведеної перевірки наших припущень та їхнього експериментального підтвердження на території України визначалися рівнозначні квадрати 50км * 50 км. Проводилося визначення коефіцієнтів парної кореляції (r) між центральним та всіма (у середині території до 8) сусідніми квадратами. Квадрати з найбільшими показниками коефіцієнту парної кореляції

(r) об'єднувалися попарно. Потім процедуру було повторено кілька сот разів. Результатом використання цього методу було визначено 19 індивідуальних регіональних одиниць на території України, які мали власну, відмінну від інших структуру назв поселень, який було покладено в основу подальшого обґрунтування та розробки схеми районування території України.

1. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география: Понятийно-терминологический словарь. – М.: Мысль, 1983. 2. Берлянт А.М. Образ пространства: карта и информация. – М.: Мысль, 1986. 3. Берлянт А.М., Лукьянова Т.С. Картографический анализ связей биомассы фитопланктона с природной средой Тихого Океана / Вестн. Моск. Ун-та. География. – М.: Изд-во МГУ. 1981. № 4, с.67 – 72. 4. Бочаров М.К. Методы математической статистики в географии. – М., 1971. 5. Громыко Г.Л. Статистика: Методические указания для студентов-заочников геогр. факульт. гос. ун-тов. Изд. 2, доп. – М.: Изд-во МГУ. 1970. 6. Информационные модели в лингвистике. Сб. статей под ред. Морозова И.Ю., Омск, 2001. 7. Информационные системы на базе СУБД. Практика обработки данных и принципы проектирования. Авт. Кол-в Э.А. Бабкин и др.: Н.-Новгород. 2000. 8. Кулач Т.Г. Використання інформаційних технологій при топонімічних дослідженнях // Фізична географія та геоморфологія. – К.: ВГЛ Обрії. 2003. – Вип. 44. – с. 87-91. 9. Кулач Т.Г. Організація Бази даних для географо-топонімічних досліджень території України (на прикладі ойконімікону) // Фізична географія та геоморфологія. Матеріали науково-практичної конференції. – К.: ВГЛ Обрії. 2004. – Вип. 46, Т. 2. – с. 132-136. 10. Червяков В.А. Концепция поля в современной картографии. – Новосибирск: Наука, 1978.

Надійшла до редколегії 10.09.2009

ПРАЦІ МОЛОДИХ ВЧЕНИХ

УДК 911

І. Нестерчук, асп.

ГЕОЕКОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ТА ГЕОЕКОЛОГІЧНЕ РАЙОНУВАННЯ: МЕТОДИЧНИЙ АСПЕКТ

В статті розглянуто методичний аспект геоecологічного аналізу та геоecологічного районування для конкретної території – Житомирщини. Запропоновано показники геоecологічної оцінки території та алгоритм проведення геоecологічного районування території і критерії виділення операційних одиниць геоecологічного районування.

The methodical aspect of geoeological analisis and geoeological divisions of Shitomir region is revealed in thes artirl. The indices of the geoeological estimation of the territory, the algorithm of the division into districts and criteria of the operational units determination are proposed.

Постановка проблеми. Надзвичайно активна взаємодія суспільства з природою вимагає такої стратегії від суспільства, яка б забезпечувала ефективний соціально-економічний розвиток, екологічну безпеку суспільства та разом з тим необхідну якість життя та матеріального благополуччя населення. Сучасний високий рівень антропогенно-техногенного навантаження на території регіону потребує корінного перегляду стратегії природокористування.

Аналіз публікації. Аналіз та систематизація наукових праць на різноманітних документальних носіях, що стосуються окресленої теми (Анучин, 1978; Барановський, 2001; Воейков, 1949; Гавриленко, 2007; Герасимов, 1969, 1976; Генсірук, 1992; Геренчук, 1969, 1975; Гродзинський, 1993; Гуцуляк, 1994; Ісаченко, 1980, 1991; Котляков, 1990; Малишева, 1998; Макуніна, 1990; Маринич, 1963, 1990, 1998, 2005; Олішевська, 2009; Пашенко, 1961, 1993; Позаченюк, 1999; Преображенський, 1966, 1972, 1988; Топчієв, 1996; Черваньов, 1995; Швебс, 1982, 1990; Шищенко, 1982, 1988, 1999, 2005, 2007) показали, що дослідження по цілеспрямованому вирішенню екологічних проблем вимагають подальшого опрацювання на регіональному рівні, які є основою інтегральної геоecологічної оцінки територій.

Постановка завдань. Основними завданнями дослідження були такі:

✓ створити картографічну модель територіальної диференціації геоecологічного потенціалу (ГП) регіона-

льних ландшафтних структур Житомирської області та розробити схему геоecологічного районування на рівні геоecологічних мікрорайонів в масштабі 1: 2 500000, що надає можливість "прив'язати" характеристики окремих компонентів природного середовища до конкретних територіальних виділень та отримати єдиний документ, який дає комплексну інтегральну оцінку території;

✓ визначити в розрізі геоecологічних мікрорайонів Житомирщини екологічні проблеми та здійснити відповідні оптимізаційні заходи.

Виклад основного матеріалу. Оптимізація взаємовідносин між суспільством та його природним середовищем повинна здійснюватися на основі потужної наукової теорії ландшафтознавства. Фундамент ландшафтних досліджень щодо оптимізації природного середовища в цілому побудований із двох головних частин (етапів): фундаментальної й прикладної.

Фундаментальна частина досліджень охоплює всебічний аналіз впливу людини на структуру й функціонування геосистем, настанову на пізнання механізмів цього впливу, стійкості до нього геосистем різних порядків і типів, характеру утворених модифікацій та їх динаміки, передбачає інвентаризацію геосистем [4]. Подальше ствердження змісту фундаментальних ландшафтних досліджень полягає у створенні ландшафтно-карти, проведенні класифікації геосистем різних рангів, фізико-географічному районуванні.

Прикладна частина полягає в тому, щоб застосувати отримані теоретичні висновки до вирішення конкретних практичних завдань стосовно раціонального використання, охорони, покращення (меліорації, рекультивації) геосистем; бути попереджувальними по відношенню до практики. Прикладні дослідження здійснюються у двох напрямках:

- ✓ забезпечення народногосподарського комплексу та оперативного обслуговування інших "замовників" необхідною інформацією про геосистеми, а також оцінка останніх для відповідних видів використання;

- ✓ розробка наукових основ освоєння, використання, перетворення природних комплексів, тобто активна участь народногосподарському територіальному плануванню й проектуванню. Найчастіше мають справу з *регіональним та локальним рівнями геосистем*

Маючи один і той же *об'єкт дослідження* – геосистеми різних рівнів, які існують в природі незалежно від цілей, які має на меті суспільство, обидва етапи ландшафтних досліджень є взаємодоповнюючими. Різниця полягає у зумовленій інтерпретації об'єкту, яка визначається призначенням прикладного дослідження.

В залежності від суті такої інтерпретації перехід від фундаментальних досліджень до прикладних зводиться **до трьох основних процедур** [3]:

- ✓ визначення оптимальної детальності природного територіального поділу;
- ✓ складання комплексної характеристики геосистем;
- ✓ прикладне групування геосистем.

Геоecологічний аналіз – вид дослідницької діяльності, який полягає в науковому обґрунтуванні параметрів спроектованих ландшафтно-технічних систем, регіонів, можливостей їх оптимального функціонування у відповідності з природними умовами та технічними можливостями при виконанні соціальних та природних функцій [11]. Отже, змістова послідовність ГЕА визначається послідовною логічною схемою: закономірності регіональної ландшафтно-організації – класифікація й таксономія ландшафтних структур – функціональна типологія і оцінка ландшафтів – проектно-планувальний аналіз ландшафтів – структурно-функціональна організація регіону. Виходячи із цього ГЕА природокористування реалізується через метод пізнання та практичних дій у вигляді злагодженої *схеми* (рис.1) і складається із декількох етапів: застосування ландшафтознавчої інформації, формування завдання, побудова концептуальної моделі ГЕА, здійснення й апробування концепції ГЕА природокористування та послідовність та здійснення геоecологічного районування регіону.

Таким чином, у відповідності до основної мети регіонального проектування – вибором і реалізацією найбільш оптимальних проектно-планувальних рішень стосовно конкретної території – **ландшафтознавча інформація** є тією основою, яка необхідна для їх прийняття.

Базовим етапом дослідження – **формування завдання, визначення програми та об'єкту дослідження** (вивчення та викладення теоретико-методологічних основ, досвіду предметного дослідження, який полягає у системі вихідних понять, принципів, гіпотез).

На стадії побудови наукової теорії формується **емпірична модель** і викристалізовується **концепція ГЕА**. Трудомісткість даної стадії характеризується організацією завдань й обґрунтуванням методики реалізації. Вивчення, літературних, фондових і картографічних матеріалів стосовно планувального регіону, настановує на постановку первинних емпіричних залежностей.

Для обґрунтування оптимального виконання ландшафтними комплексами (ЛК) заданих соціально-економічних функцій необхідно відобразити в **концепції ГЕА** реалізацію поетапних блоків завдань:

- ✓ геоecологічний аналіз регіону дослідження;
- ✓ ландшафт, як об'єкт природокористування;
- ✓ послідовність здійснення геоecологічного районування;
- ✓ обґрунтування шляхів оптимального природокористування та поліпшення геоecологічної ситуації в регіоні.

Хід роботи підпорядкований основним завданням *апробації концепції ГЕА* природокористування Житомирської області, які спонукають до пізнання ЛК, вивчення основних закономірностей їх диференціації, розвитку, розміщення шляхом з'ясування специфіки взаємодії та взаємовпливу компонентів ландшафту й ландшафтоутворюючих факторів (дослідження просторово-часової структурно-функціональної ландшафтно-організації території); динаміки направленості та інтенсивності сучасних несприятливих фізико-географічних процесів на території планувального регіону, а також факторів, які сприяють їх активізації. Результати дослідження інтерпретуються у вигляді доопрацьованої ландшафтно-карти в масштабі 1:400 000 з розгорнутою легендою та наступною всебічною характеристикою геосистем, з послідовною розробкою класифікації й типології ландшафтних комплексів і регіональних структур, які визначають найбільш досконалий структуру природокористування в регіоні. Зовнішні фізіономічні особливості ландшафтів, нерозривно пов'язані з їх генезисом та внутрішнім змістом, виявляють чітку кореляцію з їх функціональними властивостями й можуть слугувати в невеликій ступені індикаторами їх господарського використання.

Наступний блок завдань *ландшафт, як об'єкт природокористування* побудований саме так :

- ✓ подано аналіз структури землеволодіння та потенціал землекористувачів регіону, технології використання геосистем в межах земель агроecологічного призначення, лісопромислового, водного господарства, поселень, промислових комплексів, транспортних шляхів, природоохоронної мережі й рекреаційної інфраструктури та в межах зон радіоактивного забруднення (територій зон добровільного гарантованого і безумовного(обов'язкового) відселення).

- ✓ охарактеризовано вплив природокористування на ЛК, визначаючи їх стійкість по відношенню до якогонебудь навантаження, прослідкувавши зміни їх структури та функцій внаслідок забруднення геосистем техногенними сполуками й дії основних видів техногенного навантаження;

- ✓ вивчення зв'язку видів природокористування з ландшафтними комплексами;

- ✓ з'ясування впливу стану довкілля на людину;

- ✓ проведено аналіз територіального співвідношення ландшафтних і господарських структур регіону шляхом оцінки сучасного стану та коефіцієнта антропогенної перетвореності ландшафтів та побудовано відповідну картографічну модель геоecологічної оцінки природних комплексів.

Послідовність здійснення геоecологічного районування регіону є важливим етапом ГЕА та включає в себе:

- ✓ обґрунтовано концепцію, сформульовано мету, завдання дослідження, вибрано об'єкт й предмет;

- ✓ здійснено збір, аналіз, обробку вихідної інформації;

- ✓ проведено геоecологічну оцінку території: оцінка вибірових показників ГП (природного потенціалу геосистем, техногенного навантаження; створення відповідних моделей вибірових показників), інтегральна оцінка геоecологічного потенціалу, створення карти геоecологічного потенціалу;

- ✓ обґрунтовано схему геоecологічного районування, визначення критеріїв виділення одиниць ГР: розроблено схему геоecологічного районування Житомирщини;

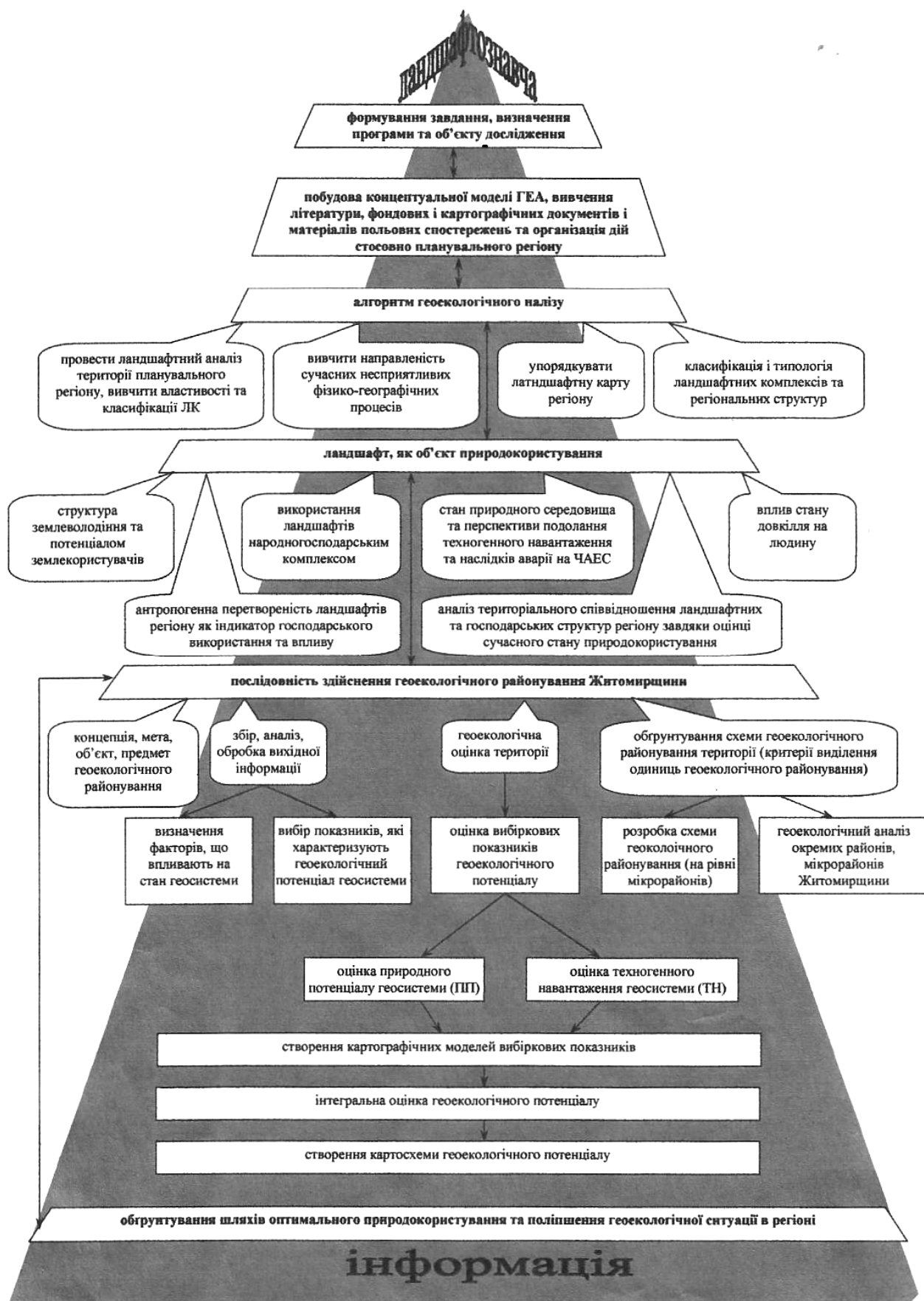

Рис. 1. Структура та послівність здійснення геологічного аналізу проектів природокористування та геоecологічного районування

Обґрунтування шляхів оптимального природокористування та поліпшення геоecологічної ситуації в регі-

оні є завершальним етапом ГЕА, який повинен сприяти вирішенню важливих геоecологічних проблем Житомир-

ської області, виявленню напрямку, ступеня, швидкості і просторових масштабів майбутніх змін природних систем (комплексів) в цілях розробки заходів з оптимізації природного середовища, більшість яких є причиною недостатньої обґрунтованості існуючих схем та проектів організації різних видів природокористування даної території. Геоекологічна оцінка території та створення схеми геоекологічного районування допомагає розв'язати стратегічні завдання з формування раціональної планувальної структури регіонів, районів, мікрорайонів.

Стосовно аналізу і оцінки геоекологічного стану територій використано системний, географічний, екологічний, ландшафтознавчий, ландшафтно-екологічний, геоекологічний підходи [7].

Системний підхід є невід'ємною складовою методології геоекологічних досліджень. Важливим є врахування таких основних особливостей системного розуміння природи як: універсальність системності об'єктів, що виражаються в основних системних категоріях – структурі, елементі, цілісності; унікальності системної організації кожного об'єкта, відображення якої обов'язково повинно забезпечуватись системним дослідженням, тобто "ефективна системність", яка передбачає проведення системного дослідження таким чином, щоб воно відповідало складності об'єкту (було повне і точне) [9].

Географічний підхід полягає у дослідженні різномірних об'єктів і явищ як територіально організованих або територіально диференційованих систем, що розвиваються [8].

Використання *екологічного підходу* забезпечує єдину методологічну базу для дослідження різноманітних географічних об'єктів [8]. Загальна модель екологічного підходу включає наступні положення:

- ✓ моноцентричне дослідження природних систем за принципом ядро-середовище, центр – периферія, "господар – дім" [2];

- ✓ обов'язкова наявність суб'єкту і об'єкту дослідження, де першим завжди виступає ядро, центр або "господар" системи, а другим – середовище або "дім" [2, 8].

- ✓ функціональне дослідження природних систем є основою для розуміння суб'єкт-об'єктних екологічних відносин, що дозволяє розкрити закономірності внутрішнього "життя" природних утворень.

Медико-екологічний підхід, як різновид екологічного, використовується при пізнанні взаємовідносин у системі людина-природа та вивченні її показників, таких як стан здоров'я населення (захворюваність, дитяча смертність, тривалість життя тощо). Головна увага зосереджується на виявленні природних передумов хвороб людини та медико-географічному аналізі показників здоров'я. При *ландшафтознавчому підході* основна увага зосереджується на територіальності геосистем, які відрізняються одна від одної якісним складом геокомпонентів та характером зв'язків між ними [1, 2].

Ландшафтно-екологічний підхід досить широко використовується в геоекологічних дослідженнях. При його використанні увага зосереджена на процесному, функціональному аналізі геосистем, які розглядаються як певні об'єми та ареали, насичені різними динамічними процесами, що взаємодіють між собою та зовнішнім середовищем [2].

Інтеграція та синтез охарактеризованих вище підходів забезпечує найбільш повне дослідження геоекосистем та визначення їх сучасного стану і відбувається в межах геоекологічного підходу [7].

Основними положеннями *геоекологічного підходу* є:

- ✓ об'єктами дослідження геоєкології виступають складно сформовані геоекосистеми, складені із 3-х підсистем – ландшафтних комплексів, технічних систем і людини, тобто геоекосистеми різної розмірності;

- ✓ предметом дослідження виступає екогенез – процес формування геоекосистем шляхом природного розвитку чи взаємодії господарської діяльності і природних систем, розвиток і функціонування геоєкологічних об'єктів, оцінка їх сучасного стану та прогнозування з позицій різних суб'єктів.

Геоєкологічному підходу притаманні:

- ✓ антропоцентризм (виведення на перший план людини), згідно з яким людина сприймається як жертва порушеної нею ж природи;

- ✓ хорологічна направленість, тобто прив'язка геоєкологічних досліджень до певної території.

Розроблена схема геоєкологічного районування території України [4], надала нам суттєвий поштовх до створення схеми геоєкологічного районування Житомирщини, підґрунтям для якої стало фізико-географічне районування. Послідовність геоєкологічного районування регіону (рис. 1) здійснено з урахуванням природної диференціації території, що призвело до створення картографічної моделі, яка дозволила визначити якість умов проживання населення в геосистемах регіонального рівня.

Для цього була застосована загально відома методика геоєкологічного районування Ю.А. Олішевської [7]. Для визначення **ГП (геоекологічного потенціалу) регіональних ландшафтних структур** з одного боку, необхідно проаналізувати специфіку господарського перетворення у межах різних природних геосистем, а з іншого необхідні інтегровані узагальнення та зіставлення природних закономірностей і певних етапів соціально-економічного розвитку території. Дуже важливим при цьому встановити певну єдність природної та соціально-економічної складової сучасних геосистем. Тому необхідним етапом є **оцінювання показників, що визначають величину ГП регіональних ландшафтних структур Житомирщини**. Головними *факторами*, які впливають на стан геосистем та величину їх ГП є *природні та антропогенні*. Показниками, які відображають *природні фактори* формування ГП, обрано **ПП (природний потенціал геосистем)**. Вплив *антропогенних факторів* на стан геоекосистем оцінено на основі показника **ТН (техногенне навантаження)**, який включає показники **СЕО (соціально-економічне освоєння) та забруднення повітря, вод, радіаційне**. Комплексне геоєкологічне дослідження, об'єктом якого виступають регіональні структури, повинно базуватися на природно-ландшафтній диференціації території, яка не залежить від адміністративних меж, тому що природа є первиною, а антропогенний вплив – вторинним. Тому величина ГП та його вибірових показників була розрахована для фізико-географічних районів, які є своєрідними природно-екологічними районами. За першооснову була використана схема фізико-географічного районування, розроблена О.М. Мариничем, Г.О. Пархоменко, О.М. Петренком, П.Г. Шищенком [6, 10].

Наступним етапом дослідження є геоєкологічна оцінка території, яка проводилась на основі визначення показників ПП, ТН, ГП фізико-географічних районів та створення відповідних картографічних моделей, що дозволяє проаналізувати розподіл величини зазначених показників по території регіону. Необхідною умовою проведення геоєкологічного районування є обґрунтування вибору вище вказаних показників та їх оцінювання, яке подано далі.

Показники природного потенціалу геосистем – це *природні фактори, які відіграють важливу роль у формуванні життєвого середовища людини*. До їх складу входять показники: *річна кількість опадів, коефіцієнт зволоження території, суми активних температур вище 10°C*.

Ще одним важливим чинником формування геоecологічної ситуації є **НПП (несприятливі природні процеси)**: процеси підтоплення, заболочення, еолова акумуляція, карстоутворення, яружна ерозія, зсуви, які ускладнюють природокористування і нерідко виступають лімітуючим фактором при спорудженні промислових та житлових об'єктів, прокладанні транспортних шляхів, розробці родовищ корисних копалин.

Оскільки ці показники мають різну розмірність, а значить і різну одиницю масштабу, проводиться їх нормалізація по середньому квадратичному відхиленню за формулою:

$$\hat{x}_{ij} = \frac{x_{ij} - \bar{x}_j}{\sigma_j}, \quad (1)$$

де, $\hat{x}_{ij}$ – нормоване значення вихідного показника; x_{ij} – вихідний показник; $\bar{x}_j$ – середнє арифметичне вихідних показників j -ї ознаки; σ_j – середнє квадратичне відхилення значень j -ї ознаки.

Середнє квадратичне відхилення σ визначається за формулою:

$$\sigma_j = \sqrt{\frac{1}{m} \sum_{i=1}^m (x_{ij} - \bar{x}_j)^2}. \quad (2)$$

Інтегральний показник природного потенціалу визначено за формулою:

$$O + K_{\text{зв}} + T - \text{НПП} = \text{ПП},$$

де O – річна кількість опадів, $K_{\text{зв}}$ – коефіцієнт зволоження, T – сума активних температур вище 10°C ; НПП – несприятливі природні процеси.

Показники техногенного навантаження виражають екологічні проблеми пов'язані з надмірним використанням природних ресурсів, що зумовлено порушенням у розміщенні продуктивних сил та виробничих потужностей протягом тривалого часу і значним техногенним навантаженням. Кількість параметрів, які характеризують ТН на навколишнє середовище, досить велика і пов'язана із значною кількістю видів антропогенного впливу на природне середовище. При аналізі ТН на геосистеми регіонального рівня необхідні передусім показники узагальненого характеру, оскільки для цієї території досить складно зібрати інформацію за конкретними показниками техногенного впливу. Оцінку інтегрального антропогенного навантаження можна отримати в результаті використання двох груп методів:

- ✓ експертного оцінювання (визначення навантаження у балах за окремими факторами);
- ✓ шляхом конструювання розрахункових формул, які дають уявлення про інтегральний вплив на геосистеми певної групи факторів [5].

Найбільш комплексну величину ТН характеризують показники **СЕО земельного фонду (густота населення, концентрація промисловості, сільського господарства, будівництва, транспорту) та забруднення природного середовища (радіаційне і хімічне забруднення атмосферного повітря, природних вод і ґрунтів).**

Показники геоecологічного потенціалу регіональних ландшафтних структур Житомирщини виражається у інтегральній оцінці таких компонентів геосистеми як повітря, поверхневі води, ґрунти, які досліджувалися з точки зору ПП в умовах техногенного навантаження. Потенціал – це внутрішня властивість, яку геосистеми виконують або можуть виконувати по відношенню до будь-якої соціально-економічної функції. Інтегральний показник ГП було визначено за формулою:

$$\text{ГП} = \text{ПП} - \text{ТН},$$

де ПП – природний потенціал геосистем; ТН – техногенне навантаження на геосистеми.

Величина ГП відображає стан геосистем і має дві складові: природно-екологічну та соціально-економічну. Природно-екологічну складову відображає природно-екологічний потенціал, який визначений на основі показників ПП. В свою чергу ПП було оцінено за кліматичними характеристиками та сумісним проявом НПП. ТН охоплює показники освоєння земельного фонду та забруднення природного середовища. Отже, ГП геосистем слід розуміти як потенціал життєзабезпечення населення, який відображає умови життя населення в конкретних геосистемах та виконання ними певних соціально-економічних функцій.

Критерії виділення **таксономічних одиниць геоecологічного районування** спираються на величину ГП, яка певною мірою відображає екологічні умови проживання населення та враховано особливості природокористування в окремих районах області та геоecологічні проблеми, пов'язані з антропогенними навантаженнями. Для аналізу і прогнозування ГП геосистеми принципове значення має врахування рангів її організації. Наявність ієрархічного ряду дозволяє у кожному конкретному випадку вибрати розмір території, характер дослідження та детальність оцінки. Поряд із просторовими рівнями дослідження геосистеми слід розглядати і часові, оскільки потенціал геосистеми є перехідним і може змінюватись з часом. Тобто сучасний ГП геосистем необхідно розглядати як тимчасову стадію в ланцюгу послідовних змін станів, обумовлених природними і соціально-економічними факторами. На основі фізико-географічного районування окремо в межах рівнинної території та гірських країн території України було виділено **11 геоecологічних регіонів та 76 геоecологічних районів** [7]. **Геоecологічні регіони** виділено на основі спільності геоecологічних проблем, зумовлених техногенним навантаженням, яке в свою чергу включає показники соціально-економічного освоєння території та хімічного і радіаційного забруднення довкілля і в їх межах спостерігається близький рівень геоecологічного потенціалу. **Геоecологічні райони** в свою чергу характеризуються однорідністю геоecологічного потенціалу в їх межах.

Висновки. Для території Житомирщини необхідно здійснити детальне геоecологічне районування з виділенням більш дрібних таксономічних одиниць геоecологічного районування таких як **геоecологічний мікрорайон. Геоecологічні мікрорайони** виділено на основі домінування одного типу використання території в структурі господарських угідь.

1. Гавриленко О. Геоecологічне обґрунтування проектів природокористування: підручник / Олена Петрівна Гавриленко. – Вид. 2-ге, випр. і допов. – К.: Ніка-Центр, 2007. – 432 с. 2. Гродзинський М. Основи ландшафтої екології: підручник для вузів з дисципліни "Ландшафтна екологія" і "Ландшафтознавство" / М. Д. Гродзинський. – К.: Либідь, 1993. 3. Исаченко А. Методы прикладных ландшафтных исследований / А. Г. Исаченко. – Л.: Наука, 1980. – 222 с. 4. Исаченко А. Ландшафтоведение и физико-географическое районирование: учеб. для географ. ун-тов / Анатолий Георгиевич Исаченко. – М.: Высшая школа, 1991. – 365 с. 5. Методи геоecологічних досліджень: [навч. посібник для студ. географ. спец. вузів] / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка; за ред. М. Д. Гродзинського, П. Г. Шищенко. – К.: Київ. ун-т, 1999. 6. Національний атлас України [Карти] / НАН України; уклад. та підгот. до друку ДНВП "Картографія"; відп. ред. Л. М. Веклич. – М-би різні. – К.: ДНВП "Картографія", 2007. 7. Олішевська Ю. Геоecологічне районування: теоретико-методичний та практичний аспекти: монографія / Олішевська Ю. А. – К.: Сталь, 2009. 8. Пашенко В. Основні поняття і проблеми еколого-географічних досліджень / В. М. Пашенко // Укр. географ. журнал. – 1994. – № 4. – С. 8-16. 9. Солнцева В. Системная организация ландшафтов: проблемы методологии и теории / В. Н. Солнцева. – М.: Мысль, 1981. – 239 с. 10. Удосконалена схема фізико-географічного районування України / О. М. Маринич [та ін.] // Укр. географ. журнал. – 2003. – № 1. – С. 16-20. 11. Шищенко П. Принципи і методи ландшафтного аналізу в регіональному проектуванні / П. Г. Шищенко. – К.: Фітосоціоцентр, 1999. – 284 с.

УДК 911.3:796.5 (477)

В. Пацюк, асп.

ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ІНДУСТРІАЛЬНОГО ТУРИЗМУ НА ТУРИСТИЧНОМУ РИНКУ УКРАЇНИ

Розглянуто особливості становлення індустріального туризму на туристичному ринку України у територіальному та галузевому аспектах. Акцентовано увагу на проблемах та перспективах даного виду туризму. Окреслено шляхи вирішення наявних проблем.

The features of becoming of industrial tourism are considered at the tourist market of Ukraine in aspects territorial and of particular a branch. Attention is accented on problems and prospects of this type of tourism, outlined ways of decision of present problems.

Постановка проблеми. Сучасні світові тенденції розвитку туризму вирізняються як розширенням диверсифікації видів туризму, так і поглибленням їх змісту. Поряд з класичними видами (культурно-історичним, лікувально-оздоровчим, спортивним), все більше утверджуються альтернативні види туризму, для яких характерне урізноманітнення вражень, що отримують туристи, шляхом активізації їх діяльності. Серед даних видів помітне місце займає індустріальний туризм. Багато країн світу усвідомило перспективність його розвитку та активно почали працювати над створеннями оригінального індустріально-туристичного продукту. В Україні подібні тенденції починають простежуватись лише декілька останніх років. Виявленню основних особливостей становлення індустріального туризму в умовах сучасного ринкового середовища України присвячено дане дослідження.

Наукові джерела та публікації з даної проблематики є нечисленними, так як активних обертів даний туристичний напрямок набирає останні два десятиріччя, а на теренах нашої держави й того менше. В нашій державі теоретичним обґрунтуванням розвитку індустріального туризму займаються О.Бейдик, Ю.Тютюнник, О.Афанасьєв, Л.Зеленська, В.Казаков, Т.Казакова. Доволі глибоко ця проблематика висвітлюється в ході регулярної Міжнародної наукової конференції "Індустріальна спадщина в культурі і ландшафті".

Метою даної статі є аналіз територіальної та галузевої організації індустріального туризму України, виявлення проблем, що стримують його розвиток та обґрунтування шляхів їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. За нашим визначенням, наведеним у попередніх публікаціях, **індустріальний туризм** – це вид активного туризму, зосередження в промислових регіонах, що має за мету споглядання індустріальних ландшафтів, ознайомлення з витворами індустріальної архітектури, відвідування як функціонуючих, так і непрацюючих виробничих підприємств, з метою задоволення пізнавальних, професійних, ділових інтересів.

Апріорі, при розгляді територіальної організації індустріального туризму, можна цілком резонно припустити, що він розвивається в місцях локалізації промислових підприємств. Галузевого аналізу свідчить, що спектр підприємств, в межах яких відбувається зародження індустріального туризму, є досить широким, тому сконцентруємо увагу на цьому питанні.

Аналізуючи особливості просування індустріального туризму на ринок туристичних послуг України, варто відзначити, що перші кроки в цьому напрямку вже зроблено. Піонером розвитку індустріального туризму є м. Соледар (Донецька обл.), де на сьогоднішній день відомий спеціальний тур до соляної шахти. Екскурсія триває 1,5 – 2 години. Спуск і підйом із шахти здійснюється в клітці (ліфті) на глибину 300 м. Пропонований маршрут по шахті становить близько 700 метрів, включаючи зворотню дорогу до стволу. В переліку обов'язкових вимог є дотримання правил техніки безпеки, за-

тверджені фізіологічні обмеження щодо стану і здоров'я туристів. Екскурсія проводиться з екскурсолом. Чисельність однієї групи не перевищує 20 чоловік [3]. До того ж, у соляних шахтах відбуваються пам'ятні події. Так, в 2003 році в одній з цих шахт запустили повітряну кулю – подія, що потрапила в книгу рекордів Гіннеса, а в 2004 році на глибині 205 метрів у величому підземному залі заввишки 30 метрів пройшов концерт "Соляна симфонія".

Поряд з цим шахтний туризм в Україні не дістав належного розвитку, незважаючи на дуже значний потенціал, що репрезентований величезною кількістю як працюючих, так і закритих шахт. Це обумовлено тим, що вугільні шахти Донбасу мають застаріле обладнання, що абсолютно не відповідає критеріям безпеки. Керівництво ж куди більш придатних для відвідувань залізничних шахт Криворіжжя не зацікавлене у масовому відвідуванні їх туристами.

Стосовно інших підприємств гірничодобувної промисловості, то варто відзначити, що екскурсійні послуги пропонує Полтавський гірничозбагачувальний комбінат у м. Комсомольську. Відвідування рудовидобувного кар'єру захоплює туристів не лише своїми краєвидами, а й можливістю відшукати золото, бурштин, кривавник чи інші мінерали, які є просто відвалами породи. Під час подорожі територією ГЗК можна забратися на величезні машини і на власні очі побачити процес виробництва окатишів, а також відвідати музей підприємства [4].

Однак найбільшою міжнародною популярністю користуються поїздки на Чорнобильську електростанцію. В програму туру крім відвідування самої ЧАЕС входять екскурсія по "мертвих" містах Прип'яті та Чорнобиллю. Цілком імовірно, що незабаром цілком здійсненим стане відвідування Південноукраїнської АЕС, яка поки що являється майже закритою для відвідувачів, так як є стратегічним об'єктом.

Серед підприємств інших галузей можна відвідати Донецький та Єнакієвський металургійний завод, суднобудівний завод ім. 61 комунара у Миколаєві, скляний завод у Бережанах Тернопільської області [4].

Проте найбільш доступними, найбільш відвідуваними та, відповідно, найбільш прибутковими з позиції індустріального туризму є підприємства харчової промисловості. В основному в Україні шляхом залучення відвідувачів йдуть виробники різних алкогольних напоїв: це пивзаводи "Оболонь" та "Сармат", Одеський та Артемівський заводи шампанських вин, Інститут вина і виноробства "Магарах", Харківський ЛГЗ "Prime" [4]. Відвідування цих підприємств дає можливість екскурсантам проникнути в таємниці виробничого процесу, познайомитись з сучасними технологіями, стати свідками всього циклу створення напою – від підготовки інгредієнтів до створення готової продукції. Також відвідувачам надається можливість стати учасниками професійної дегустації, ознайомитись з системою контролю якості та принципами дії сучасного обладнання. Для любителів солодощів пропонуються поїздки до компанії "АВК", одного з найбільших українських виробників кондитерської продукції.

В Україні необхідність розробки спеціальних програм індустріального туризму обговорювали в Донецькій області, особливо активізувались вони з огляду на Євро-2012, що наближається. Окрім традиційного відвідування Артемівського заводу шампанських вин та соляної шахти у місті Соледар, розробляються інші індустріально-туристичні продукти. Так створюється керамічний маршрут у місті Слав'янськ, а також туристичний бренд "Кіровське – молода перлина промислового Донбасу", де планується створити перший в Україні Музей вугілля. Також на Донеччині у м. Єнакієво планується створення Державного політехнічного музею "Український техноленд" [1].

Привертати туристів на промислові об'єкти має намір керівництво Миколаївщини, де туристам пропонують сумістити відвідини ландшафтного парку "Гранітно-степове Побужжя" з екскурсією на Південноукраїнську АЕС і коньячний завод "Зелений гай".

Розвитком індустріального туризму переймаються і в Запорізькій облдержадміністрації, де розробляється новий екскурсійний маршрут, що називатиметься "Запоріжжя промислове". Основна частина маршруту про-

лягатиме по промислових об'єктах Запоріжжя – підприємствам і заводам. Закінчуватися екскурсія буде в Парку Металургів, де на завершення туристам показуватимуть кінострічку "Весна на Зарічній вулиці" [2].

Зацікавились індустріальним туризмом і на Дніпропетровщині, проте після виключення Дніпропетровська із когорти міст-претендентів на проведення Євро-2012, перспективи розвитку даного виду туризму на території області різко зменшились. Єдине, що даний момент вдалося зробити, це відкрити у м. Кривий Ріг перший в Україні Музей індустріальної техніки під відкритим небом.

Детальний аналіз розміщення підприємств, практикуючих індустріальний туризм, вказує як правило про східноорієнтовані вектори розвитку даного туристичного напрямку, що логічно обумовлено зосередженням індустріального потенціалу країни саме у східних регіонах. Проте повноцінному виходу індустріального туризму на ринок туристичних послуг України перешкоджає цілий ряд проблем. Ми спробували запропонувати можливі шляхи вирішення даних проблем, структурувавши їх в табл. 1.

Таблиця 1. Проблеми в галузі індустріального туризму та можливі шляхи їх вирішення

Сутність проблеми	Шляхи вирішення
Недостатній розвиток правової бази. Проблеми, пов'язані з ліцензуванням організацій, що займаються просуванням індустріального туризму	Створення та прийняття Програми розвитку індустріального туризму в Україні та в окремих індустріальних регіонах, інших нормативно-правових документів, які регламентують організацію послуг індустріального туризму, спрощення податкової політики. Залучення Державної туристичної адміністрації та інших туристичних структур регіонального та державного значення до проблеми розвитку індустріального туризму.
Відсутність єдиних методик і стандартів оцінювання послуг індустріального туризму.	Розробка нормативних документів з вимогами до організації послуг індустріального туризму.
Відсутність якісних рекламно-інформаційних матеріалів	Проведення маркетингових досліджень, розробка пакету рекламно-інформаційних матеріалів з інформацією про об'єкти індустріального туризму, умови проживання, надані послуги, туристичні можливості регіону тощо.
Незацікавленість і необізнаність місцевої влади та керівництва промисловими установами в організації діяльності з індустріального туризму	Проведення семінарів із індустріального туризму, присвячених принципам організації, методам і системам управління, створення бізнес-планів, проектів діяльності з організації послуг індустріального туризму. Надання індустріальним підприємствам певних преференцій за умови розвитку на їх базі індустріального туризму.
Низький рівень надання послуг і незадовільний рівень комфорту	Розробка нормативних документів із переліком вимог до послуг індустріального туризму, індустріальних об'єктів, розвиток інфраструктури індустріального туризму (організація під'їздів, екскурсій, тощо).
Відсутність спеціалізованих туроператорів, гідів та екскурсоводів	Розробка семінарів і курсів з підготовки кадрів туроператорів та екскурсоводів у галузі індустріального туризму.
Відсутність можливостей впровадження українського індустріально-туристичного продукту на міжнародний ринок	Відповідність міжнародним вимогам з організації туризму, участь у міжнародних туристичних організаціях, використання міжнародних баз даних, використання інформаційних ресурсів мережі Internet задля популяризації індустріального туризму та індустріально-туристичного продукту.
Низькі доходи від діяльності індустріального туризму.	Залучення широкої аудиторії та збільшення кількості наданих послуг, розробка різноманітних програм із врахуванням смаків та інтересів різних категорій населення, створення комплексних турпакетів.
Низький рівень техніки безпеки промислових установ	Зосередження зусиль організаторів екскурсій на техногенні об'єкти на максимізацію безпеки даних об'єктів, а також спрямування коштів на модернізацію обладнання.

В той же час, розвиток індустріального туризму на Україні має низку порівняльних переваг, що виявляються у:

- ✓ значному розмаїтті об'єктів індустріальної спадщини;
- ✓ комплексності та поліфункціональності індустріальних ландшафтів східних областей, де представлені як об'єкти гірничодобувної, так і обробної промисловості;
- ✓ доволі значному хронологічному спектрі об'єктів індустріального туризму, що представлений як пам'ятками індустріальної археології, так і об'єктами сучасної промислової архітектури;
- ✓ високій територіальній концентрації різноманітних підприємств-рекордсменів, як європейського, так і світового значення;
- ✓ підвищеному інтересі іноземців спрямованому на індустріальні об'єкти нашої країни.

Активізація даних переваг може стати міцним плацдармом для розвитку індустріального туризму в Україні.

Висновок. Щодо майбутнього розвитку індустріального туризму в Україні експерти дають контрастні прогнози. Одні пророкують його стрімкий розвиток, аргументуючи це тим, що організація екскурсій на те чи інше підприємство вигідна в першу чергу самому ж підприємству, адже це реклама. Інші ж доводять, що далеко не кожному вигідно потіснити виробництво заради прокладання турмаршрутів, що, в свою чергу, також створює проблеми для робочого процесу. Ми ж дотримуємось оптимістичного шляху становлення індустріального туризму і тому вважаємо, що завдання науковців на даному етапі полягає в зборі та структуруванні інформації щодо об'єктів, найбільш перспективних для розвитку індустріального туризму, аналізі світового досвіду

та його інтерпретації у вітчизняних умовах, а також висуненні власних конструктивних пропозицій задля прискорення зайняття індустриальним туризмом "вільних ніш" на українському туристичному ринку.

1. Бойко Н. В Донбассе набирает обороты промышленный туризм // <http://status.net.ua/all/material/markets>. 2. Василенко Ю. У Запоріжжі туристів запросять в... промзону // День. – 2007. – №107. 3. Казаков В.Л., Казакова Т.А., Завальнюк О.И. Техногенний туризм у системі природокористування // Екологія і раціональне природокористування: Збірник наукових праць Сумського державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка. – 2006. – 244 с. 4. <http://www.ndgazeta.org.ua>.
Надійшла до редколегії 14.09.2009

УДК 911.3

В. Сайчук, асп.

РУХ РОБОЧОЇ СИЛИ ЯК СКЛАДОВА ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ МОБІЛЬНОСТІ ТРУДОВИХ РЕСУРСІВ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті визначені особливості територіальної мобільності робочої сили як чинника формування регіонального ринку праці. Проведено суспільно-географічний аналіз руху робочої сили у Хмельницькій області, визначено його причини та вплив на формування регіонального ринку праці. Проведено групування районів області за особливостями руху робочої сили.

The specific features of the territorial mobility of labor force as a factor of forming of regional labor market are determined. The human-geographical features of the motion of labor resources in the Khmelnytsky region is analyzed, its reasons and influence on forming of regional labor market are revealed. Grouping of region districts by the features of the motion of labor resources is conducted.

Вступ. Постановка проблеми. Одним із елементів територіальної мобільності робочої сили є її рух, що досліджується за допомогою аналізу показників прийняття, вибуття та сальдо руху робочої сили. Вивчення руху робочої сили дає можливість оцінити рівень розвитку регіонального ринку праці та визначити основні тенденції соціально-економічного розвитку регіону. Галузевий та регіональний аналіз руху робочої сили сприяє реалізації державної політики у сфері зайнятості на регіональному та локальному рівнях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми зайнятості та функціонування регіонального ринку праці розглянуто у працях С. Бандура, Д. Богині, В. Герасимчука, М. Долішнього, Ю. Заволоки, Т. Заєць, Н. Запхляк, С. Злупко, Е. Лібанової, Н. Мезенцевої, В. Онікієнка, І. Петрової, В. Петюха та інших вчених. Водночас суспільно-географічний аналіз особливостей руху робочої сили в окремих регіонах та оцінка його впливу на розвиток регіонального ринку праці вивчені недостатньо, тому проведення даного дослідження є актуальним і має прикладне значення.

Формулювання цілей статті. Постановка завдання. Важливим для суспільно-географічного аналізу ринку праці є врахування кількісних та якісних показників населення та трудових ресурсів, які постійно змінюються, що зумовлено рухом населення та робочої сили. Ціллю даної роботи є проаналізувати особливості руху робочої сили Хмельницької області та провести групування районів за особливостями руху робочої сили, що дасть можливість врахувати територіальні особливості формування кількісних та якісних показників при реалізації державної політики у сфері зайнятості та розвитку трудового потенціалу регіону.

Виклад основного матеріалу. За період з 2006 по 2008 роки для Хмельницької області характерне зменшення обсягів прийняття та вибуття працівників із від'ємним значенням сальдо. Згідно статистичних даних [1; 2] у 2008 році прийнято на роботу 63,7 тис. працівників (у 2006 році – 69,2 тис.), вибуло – 77,2 тис. осіб (у 2006 р. – 85,0 тис.). Середньорічне значення чисельності прийнятих на роботу за 2006-2008 роки становить 66,9 тис. осіб, що на 12,8 тис. осіб менше чисельності вибулих (79,7 тис. осіб).

Середньорічна частка прийнятих на роботу становила 24,4 % до середньооблікової чисельності штатних працівників та по роках змінювалась наступним чином: у 2006р – 24,4 %, у 2007 р. – 25,0 %, у 2008 р. – 23,8 %. Дослідження процесу вивільнення працівників у розра-

хунку до середньооблікової чисельності штатних працівників свідчить про зменшення даного показника у 2007 році порівняно з 2006 (із 30,0 % до 28,3 %) та незначними збільшенням у 2008 р. (до 28,9 %), середньорічне значення даного показника становило 29,0 %. Головною причиною вказаних змін є економічний спад (особливо в умовах впливу світової фінансово-економічної кризи), що зумовлює постійне зменшення чисельності штатних працівників (з 283,7 тис. осіб у 2006 році до 267,5 тис. у 2008). Зменшення чисельності працюючих відбувається у зв'язку із спадом виробництва та збільшенням частки "тіньової" зайнятості, яка на обліковується.

За видами економічної діяльності у 2008 році найбільша частка прийнятих працівників до середньооблікової кількості працівників даного виду діяльності спостерігалась у наступних галузях: сфері діяльності готелів та ресторанів – 66,5 %, або 0,6 тис. осіб (у 2006 році відповідно – 26,0 %, або 0,3 тис. осіб); сільському господарстві та пов'язаних з ним послугах – 46,9 %, або 12,5 тис. осіб (у 2006 році відповідно – 33,6 %, або 14,2 тис. осіб); торгівлі, ремонті автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку – 45,9 %, або 8,0 тис. осіб (у 2006 році відповідно – 44,7 %, або 7,6 тис. осіб). Найменше значення даного показника за 2008 рік спостерігалось в: охороні здоров'я та наданні соціальної допомоги – 9,2 %, або 3,2 тис. осіб (у 2006 році відповідно – 9,8 %, або 3,4 тис. осіб); освіті – 10,3 %, або 5,4 тис. осіб (у 2006 році відповідно – 10,0 %, або 5,2 тис. осіб).

Найбільший відсоток вивільнення працівників у 2008 році спостерігався у: сільському господарстві та пов'язаних з ним послугах – 61,2 %, або 16,3 тис. осіб (у 2006 році відповідно – 63,0 %, або 26,7 тис. осіб); діяльності готелів та ресторанів – 55,5 %, або 0,5 тис. осіб (у 2006 році відповідно – 48,0 %, або 0,5 тис. осіб); торгівлі, ремонті автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку – 50,8 %, або 8,8 тис. осіб (у 2006 році відповідно – 43,9 %, або 7,5 тис. осіб).

В розрізі районів Хмельницької області у 2008 році найбільші обсяги прийняття та вивільнення працівників спостерігались у Хмельницькому разом з м. Хмельницький (прийнято 22,3 тис. та вибуло 24,7 тис. працівників), Кам'янець-Подільському разом з м. Кам'янець-Подільський (відповідно 7,1 тис. та 9,3 тис.), Шепетівському разом з м. Шепетівка (5,0 тис. та 5,6 тис.) та Славутському разом з м. Славута і м. Нетішин (5,0 тис. та 6,3 тис. працівників) районах. Водночас є райони з найнижчими абсолютними значеннями прийняття та вивільнення праців-

ників – це Старосинявський та Віньковецький (по 0,5 тис. прийнято та 0,8 тис. осіб вивільнено) райони.

Середньорічні значення показників руху робочої сили в розрахунку на 1 штатного працівника за 2006-2008 роки мають свою особливість територіальної диференціації (рис. 1; табл. 1). Найвищі середні відсотки прийняття у Старокостянтинівському разом з м. Старокостянтинів (33,8 % від середньорічного значення чисельності штатних працівників), Краси́лівському (30,3 %) та Білогірському (29,6 %) районах; найменші значення даного показника у

Полонському (15,1 %) та Чемеровецькому (15,6) районах. Найбільший середній відсоток вивільнень – у Старокостянтинівському разом з м. Старокостянтинів (37,1 %), Краси́лівському (36,1 %) та Ізяславському (35,1 %) районах. Від'ємне середньорічне значення сальдо руху робочої сили за 2006-2008 роки спостерігалось в усіх без винятку районах і коливається в межах від -0,9 % (-0,8 тис. осіб) у Хмельницькому разом з м. Хмельницький до -16,9 % (-1,4 тис. осіб) у Полонському районах.

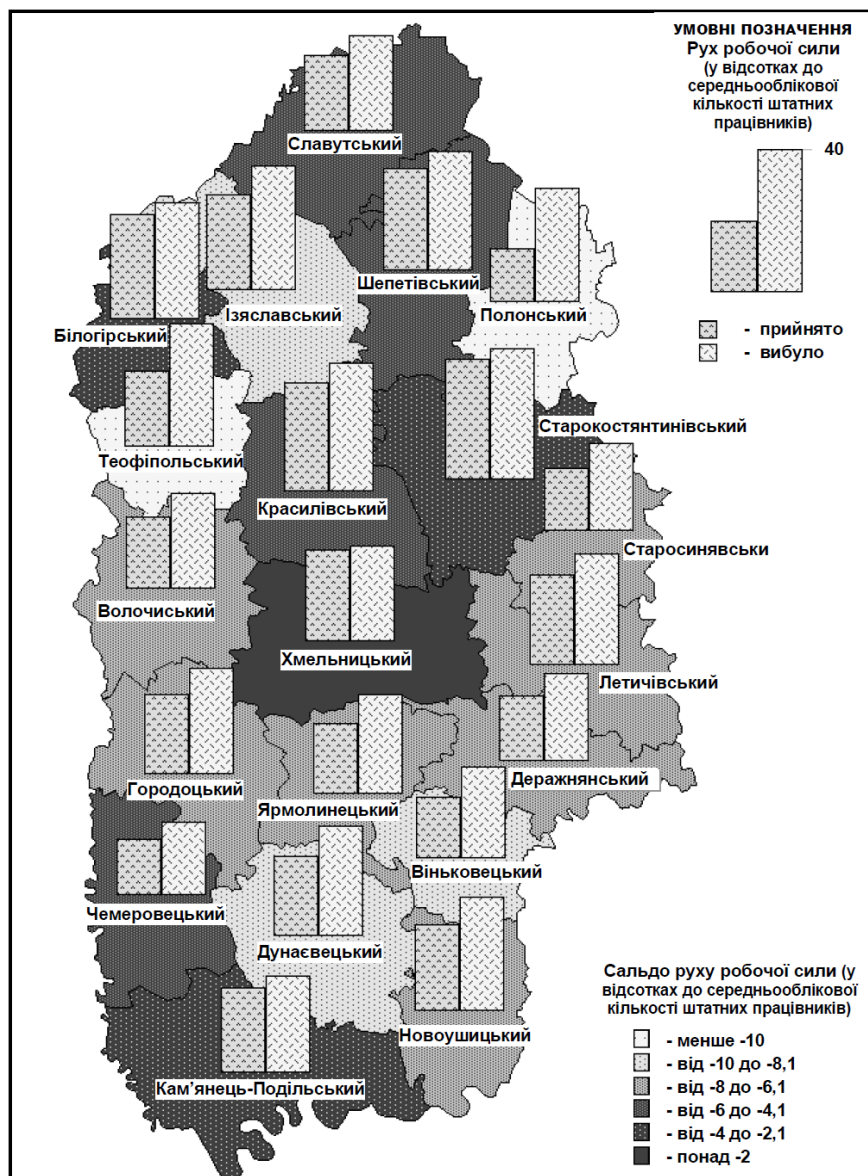

Рис. 1. Рух робочої сили у Хмельницькій області за 2006-2008 роки ([1, 2])

Таблиця 1. Середньорічні значення показників руху робочої сили за 2006-2008 роки та їх відношення до середньорічної чисельності штатних працівників (розраховано автором за даними [1; 2])

Райони разом з містами обласного значення	Прийнято		Вибуло		Сальдо	
	тис. осіб	в % до чисельності працівників	тис. осіб	в % до чисельності працівників	тис. осіб	в % до чисельності працівників
Білогірський	1513	29,6	1678	32,8	-165	-3,2
Віньковецький	585	17,0	891	25,9	-306	-8,9
Волочиський	2225	20,2	2931	26,6	-706	-6,4
Городоцький	1614	22,1	2174	29,8	-560	-7,7
Деражнянський	868	18,3	1181	24,9	-314	-6,6
Дунаєвецький	1973	22,5	2707	30,8	-733	-8,4
Ізяславський	2251	26,7	2957	35,1	-706	-8,4

Закінчення табл. 1

Райони разом з містами обласного значення	Прийнято		Вибуло		Сальдо	
	тис. осіб	в % до чисельності працівників	тис. осіб	в % до чисельності працівників	тис. осіб	в % до чисельності працівників
Кам'янець-Подільський	7704	23,7	8883	27,3	-1179	-3,6
Красилівський	3687	30,3	4394	36,1	-707	-5,8
Летичівський	1258	25,1	1574	31,4	-316	-6,3
Новоушицький	997	24,4	1304	31,9	-307	-7,5
Полонський	1238	15,1	2625	32,0	-1387	-16,9
Славутський	5535	21,3	6917	26,6	-1383	-5,3
Старокостянтинівський	4233	33,8	4645	37,1	-412	-3,3
Старосинявський	640	17,5	898	24,6	-258	-7,1
Теофіпольський	1593	21,5	2557	34,5	-964	-13,0
Хмельницький	21887	26,0	22662	26,9	-775	-0,9
Чемеровецький	1091	15,6	1444	20,6	-353	-5,0
Шепетівський	4821	29,1	5550	33,5	-728	-4,4
Ярмолинецький	1233	19,7	1733	27,6	-500	-8,0
ВСЬОГО	66946	24,4	79704	29,0	-12757	-4,6

Найменша різниця між показниками прибуття та вибуття в розрахунку до чисельності штатних працівників за 2006-2008 роки спостерігалась у Хмельницькому разом з м. Хмельницький (-0,9 %, або -775 осіб), Білогірському (-3,2 %, або -165 осіб), Старокостянтинівському разом з м. Старокостянтинів (-3,3 %, або -412 осіб), Кам'янець-Подільському разом з м. Кам'янець-Подільський (-3,6 %, або -1 179 осіб) та Шепетівському разом з м. Шепетівка (-4,4 %, або -728 осіб) районах. Найбільше скорочення середньорічного відсотка штатних працівників за рахунок прийняття та вибуття у досліджуваний період спостерігалось у Полонському (-16,9 %, або -1387 осіб) та Теофіпольському (-13,0 %, або -964 особи) районах.

Шляхом експертної оцінки за результатами проведених групувань районів області ("ранговим", "індексним" методами та за допомогою кластерного аналізу) виділено 5 груп районів Хмельницької області за особливостями руху робочої сили: **1 група** – Хмельницький (разом з м. Хмельницький), Кам'янець-Подільський (разом з м. Кам'янець-Подільський) райони; **2 група** – Шепетівський (разом з м. Шепетівка), Білогірський, Старокостянтинівський (разом з м. Старокостянтинів), Славутський (разом з м. Славута та м. Нетішин) та Красилівський райони; **3 група** – Деражнянський, Волочиський, Летичівський, Чемеровецький, Віньковецький, Ярмолинецький та Старосинявський райони; **4 група** – Дунаєвецький, Городецький та Новоушицький райони; **5 група** – Ізяславський, Полонський та Теофіпольський райони. Групування районів Хмельницької області за показниками руху робочої сили показує на порівняно вищій значення показників прийняття, вивільнення та сальдо руху робочої сили в перших двох ніж у останніх.

Висновки та перспективи подальших розвідок.

Таким чином, найбільший рух робочої сили спостерігається в найменш оплачуваних галузях із складними умовами праці і в яких переважна частина виконання робіт не потребує професійної підготовки (сільське господарство, торгівля тощо), а найменший – у галузях, працівникам яких досить важко змінити свій профіль діяльності (освіта, охорона здоров'я, фінансова діяльність тощо).

Основні фактори руху робочої сили можна об'єднати в дві групи: 1) внутрішні (розмір заробітної плати та умови праці, можливість професійного росту тощо); 2) зовнішні (економічний стан розвитку країни та регіону, вплив світової економічної кризи, створення нових робочих місць, сімейні обставини працівників тощо).

Характерними рисами територіальної диференціації особливостей руху робочої сили є залежність між показниками руху робочої сили від місця району в системі розселення та рівня його економічного розвитку. Отже, відносні показники плінності кадрів найменші у районах поблизу найбільших міст області (Хмельницький, Кам'янець-Подільський, Шепетівка, Славута, Старокостянтинів, Нетішин), а найбільші – переважно в аграрних районах віддалених від найбільших промислових та культурних центрів області. Хоча в умовах прояву негативних наслідків світової економічної кризи найбільший дисбаланс між прийнятими та вивільненими працівниками спостерігається саме у найбільш розвинутих в економічному відношенні районах.

1. Статистичний збірник "Міста і райони Хмельниччини" 2007 / За ред. В.В. Скальського. – Хмельницький, 2008. 2. Статистичний збірник "Міста і райони Хмельниччини" 2008 / За ред. В.В. Скальського. – Хмельницький, 2009. 3. Статистичний щорічник Хмельницької області за 2008 рік / За ред. В. В. Скальського. – Хмельницький, 2009.

Надійшла до редколегії 10.09.2009

УДК 911.3

Д. Карачоні, PhD

СПРОБА ТИПОЛОГІЇ СІЛЬСЬКОЇ МІСЦЕВОСТІ В УКРАЇНІ

Розкрито теоретичні аспекти дослідження сільської місцевості. Висвітлено особливості просторової диференціації сільської місцевості в Україні. Визначено фактори, що впливають на диференціацію сільської місцевості в Україні. На основі кластерного аналізу проведено типізацію сільської місцевості України на рівні адміністративних районів. Виділено та охарактеризовано дев'ять типів сільської місцевості в Україні.

The theoretical aspects of the rural areas researches are outlined. The features of spatial differentiation of the rural areas in Ukraine are exposed. The factors responsible for the differentiation of rurality in Ukraine are revealed. Typology of Ukrainian rural areas at the district (administrative rajon) level by cluster analysis is carried out. Nine types of rural areas in Ukraine are identified and characterized.

Постановка проблеми. Сільська місцевість завжди відігравала в Україні істотну роль. Країна має величезний аграрно-екологічний потенціал, для якого, однак,

необхідна міцна основа: соціально-економічна стабільність сільської місцевості. Це і є основним предметом дослідження в даній роботі.

У жодній країні сільська місцевість не представлена однорідною матерією. Її соціально-економічний образ формувався протягом довгого історичного періоду під впливом природних, соціальних і політичних чинників. У цьому сенсі не існує такої сільської місцевості, яка б була зразковим регіоном. Незважаючи на багато спроб дати визначення сільської місцевості (наприклад, метод ОЕСР), дотепер не існує єдиного визначення цього поняття. Наявні тільки основні ознаки – нижчі щільність забудови та густота населення, сільські й селищні структури, маленькі містечка, сільське господарство тощо.

Проведене емпіричне дослідження базується на комплексній типології сільської місцевості на рівні адміністративних районів України. Новіша спроба наблизитися до сутності сільської місцевості України, а також визначення характеристик сільського регіону може бути корисною при плануванні розвитку сільського простору. У регіональній політиці та у спільній аграрній політиці ЄС сільська місцевість відіграє особливо важливу роль. Більша частина бюджету ЄС виділяється на вирішення завдань регіонального планування та розв'язання проблем аграрного сектора. На перспективу для країн ЄС мають значення проблеми сільської місцевості в країнах-сусідах (європейські держави, члени СНД). Для подальшого розширення ЄС у напрямку Східної Європи було б тим більш важливо мати у своєму розпорядженні глибші знання про ці країни, незалежно від їх подальшої політичної орієнтації.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. У дослідження включено як кількісні, так і класичні методи регіональної географії. Новизна даної роботи полягає у комплексному дослідженні сільської місцевості України в розрізі всіх адміністративних районів. Раніше типологізація сільської місцевості на території України проводилася або за однією ознакою [1, 2, 3], або тільки щодо деяких регіонів [4], або охоплюючи всю територію України, лише тільки на обласному рівні [5, 6, 7]. Знання про такі невеликі просторові одиниці, як район (округ) або село, у багатьох країнах недостатні. Ця проблема стосується, у першу чергу, європейських країн-членів СНД, де ці просторові категорії майже не вивчені. Складання такої бази даних із застосуванням комплексного аналізу вимагає значних затрат часу та проведення польових (експедиційних) досліджень.

Постановка завдання. На початку роботи було поставлено такі питання: (1) Що таке "сільська місцевість" в Україні? (2) За якими загальними і специфічними ознаками виділяється сільська місцевість України? (3) Які типи сільської місцевості (райони, регіони) існують в Україні? (4) Чи підтверджуються кількісним аналізом соціально-економічні відмінності, що мають місце у макрорегіонах України, також і у сільській місцевості?

Виклад основного матеріалу.

Стислий виклад основних положень про просторову структуру України. Просторова структура України у зарубіжних виданнях вже була описана багатьма авторами [8, 9, 10, 11, 12], з урахуванням різних аспектів. Ці описи було проведено на регіональному рівні (адміністративна область), або незалежно від адміністративного складу. На перший погляд, Україна здається відносно однорідною країною: великий зелений простір на карті. Правда, багато хто також знають із щоденних новин про політичний і соціальний поділ країни. Ця різноманітність є наслідком тривалого історичного соціально-економічного розвитку, в основі якого почасти лежать і природничо-наукові причини.

Україна не тільки перебуває між Східною та Центральною Європою, але через неї також проходить границя зон лісу та степу, що була залучена у різні соці-

льно-економічні процеси. У той час як лісова територія була батьківщиною слов'ян (українців), степ був "дорогою" кочівників. Пізніше, з XV століття, степ став "фронтальною" лінією слов'янських держав, що належали почасти польській Речі Посполитій і почасти Московії, а з XVIII століття управлялися російською царською державою. Ця границя між зонами лісу й степу позначала, крім іншого, не тільки природні, але також і соціальні відмінності [13]. Причиною активної індустріалізації, здійснюваної у XIX столітті у східних районах степу була наявність корисних копалин (вугілля, залізна руда) у надрах даної території, внаслідок чого населення на Сході трансформувалося із прикордонного суспільства в індустріальне й "перемішалося" природним шляхом.

Пізніше, у радянський час, кордони України розширилися в напрямку Заходу, охопивши зону лісів. Надалі соціально-економічні структури, типові для радянської системи, поширилися на Заході, але дещо пізніше й слабкіше, ніж у східних регіонах України. У підсумку центральноєвропейський спосіб життя й традиції міцніше вкоренилися в колективній свідомості західноукраїнського населення.

Лінія поділу між Заходом і Сходом проходить не за течією Дніпра (класичний розподіл України на праву й ліву частини), а по лінії границі між зонами лісу (лісостепу) і степу, лінія Умань-Харків [14] (рис. 1). Відповідно до іншої просторової класифікації, в Україні розрізняють чотири макроекономічних регіони: до лісового регіону, західніше від лінії Умань-Харків, відносяться Західна й Центральна Україна, до степового регіону відносяться Східна й Південна Україна, що розташовані на схід від лінії Умань-Харків. Наслідки різних шляхів розвитку в цих чотирьох регіонах дотепер сильно позначаються на географічному поділі України.

Інформаційна база дослідження. Інформаційна база дослідження базується переважно на статистичних даних Держкомстату України, а також серії даних у розрізі адміністративних районів, наведених у регіональних статистичних щорічниках (2004 рік), а також переписів населення (1989, 2001 роки) та експертних оцінок у розрізі адміністративних областей. Хоча склад статистичних щорічників багато в чому схожий, однак наявні деякі розходження у методиці й наборі наборів даних, що публікуються. Повні набори даних з питань демографії, міграції, середньої заробітної плати, економічної активності й житлових умов населення були доступні в цих виданнях і є основою розробленої типологізації сільської місцевості України.

Через нестачу даних для типології сільської місцевості було використано також і інші, "м'які" джерела інформації. Йдеться, насамперед, про карти й атласи. Атласи, наприклад, подають інформацію про природні умови (наприклад, клімат, рельєф) за допомогою ізолій, що дає можливість класифікації даних.

Далі будуть наведені деякі індикатори, чітко визначення яких було б неможливо без наступного: відстані, наприклад, можуть визначатися по-різному. При подальшому аналізі для цього як критерій було взято відстань у повітряному просторі, оскільки при використанні критерію відстані між вулицями або в часі у такій великій за територією країні, як Україна (603,7 тис. км²), неможливо одержати інші істотні результати. Для аналізу відстані було використано координати центрів районів та інших географічних пунктів (наприклад, міста, вокзали, порти).

У подальшому робота [15] була відправним пунктом для класифікації екологічної ситуації. Для класифікації ґрунтових умов в Україні як критерій було використано складову чорнозему відповідних районів: 5 – винятково чорнозем, 1 – немає чорнозему. Далі не

було точних даних у розрізі районів про кількість ліжко-місць у готелях. Зрозуміло, ці дані дуже важливі для сфери туризму, тому що за цим та іншим критерієм встановлюється диверсифікованість сільської місцевості. Але, щоб все ж таки одержати ці дані, було вивчено різні характеристики даної території: чи є в районі (1) центри відпочинку, (2) природні заповідники, (3) культурні пам'ятки, (4) чи є можливості для водного

туризму – доступ до озера або моря, (5) чи є можливості для гірського туризму? Кожний аспект складає свій власний індекс-макет (Dummy-Index) (1 або 0) і підраховується відповідним чином. Щодо інших індикаторів, як, наприклад, структура аграрного виробництва, які знаходяться винятково на одній номінальній вимірній шкалі й не можуть бути порівняні, використовувалася класифікація [3, с. 124].

Рис. 1. Регіональна диференціація України [14]

Індикатори було розділено за їх змістом на чотири групи: природні, соціальні, економічні та сільськогосподарські чинники (табл. 1). Ці групи було далі розділено за іншими параметрами. При виборі індикаторів і типо-

логізації ми дотримувалися методики, що міститься у попередніх подібних роботах [16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26].

Таблиця 1. Індикатори типології сільської місцевості

Чинники		Індикатори	Одиниці виміру	Встановлене значення
Природні умови	Кліматичні умови	Вегетаційний період Опади Радіаційний баланс Річні абсолютні температури	мм МДж/м ² С°	N N N
	Рельєф і ґрунтові умови	Ґрунти Абсолютні відмінності рельєфу	рейтинг м	N {1;5} N
Соціальні чинники	Демографічні умови	Природний приріст населення Абсолютний приріст населення у 89-01, 01-07 Густота населення Густота населення сільської місцевості Коефіцієнт міграції Вплив міграції	% % осіб/км ² осіб/км ² ‰ %	Z R {-100;100} N N Z R {0;100}
		Загальна чисельність населення сільських поселень Густота населених пунктів Частка сільського населення Чисельність населення однієї громади Площа однієї громади Кількість населених пунктів однієї громади	осіб/нас.пункт нас.пункт./тис. км ² % осіб/громада км ² нас.пункт/громада	N N R {0;100} N R {0;∞+} N
		Житлова площа на одного жителя Екологічна ситуація Умови туризму	м ² /особа рейтинг рейтинг	R {0;∞+} N {1;6} N {0;5}
	Якість життя та рекреація			

Закінчення табл. 1

Чинники		Індикатори	Одиниці виміру	Встановлене значення
Економічне середовище	Економічна і підприємницька активність	Рівень зайнятості	%	R {0;∞+}
		Рівень безробіття	%	R {0;∞+}
		Кількість підприємств на тисячу населення	підпр./ 1000 осіб	N
	Розвиток	Номінальна заробітна плата	гривні	R {0;∞+}
		Загальна заробітна плата на кількість населення	гривні	R {0;∞+}
	Щільність економічного сектору	Щільність зайнятості	осіб/км ²	N
		Щільність заробітної плати	гривень/км ²	R {0;∞+}
		Щільність підприємств	підпр./ 100 км ²	N
Сільськогосподарське середовище	Доступність	Відстань до найближчого великого міста	км	R {0;∞+}
		Відстань до найближчої залізничної / автомобільної магістралі	км	R {0;∞+}
		Відстань до найближчої пристані / аеропорту	км	R {0;∞+}
		Відстань до найближчої прикордонної станції	км	R {0;∞+}
	Коефіцієнт лісної поверхні		рейтинг	N {1;6}
		Структура сільського господарства	тип (номер)	N {1;14}

На регіональному рівні ми маємо у своєму розпорядженні набагато більшу кількість даних про одиниці керування області, ніж на районному. Однак це не дає нам уявлення про ситуацію у всій Україні, оскільки на цьому рівні можуть бути виявлені тільки макрорегіональні процеси. Одна область в Україні має майже такі розміри, як федеральна земля Німеччини. Кількість цих одиниць також є недостатньою (27; 24 області + АР Крим + міста державного значення Київ і Севастополь) для проведення багатовимірного (наприклад, факторного) аналізу. Кількість районів у 2007 році становила 669 і, крім того, на цьому рівні є ще багато даних. От чому ця одиниця підходить для комплексного аналізу. З іншого боку, в Україні не публікувалися статистичні дані на рівні поселень або комун (громад), тому було логічно проводити дослідження на рівні районів.

Лише 490 з 669 районів в Україні фактично є районами. Всі інші 179 є містами обласного підпорядкування (можна зрівняти з повітовими містами в Німеччині), які розташовані на території інших 490 районів як анклав. Дані (наприклад, кількість населення) зазначаються часто у розрізі районів і міст обласного підпорядкування у статистичних звітах тільки в середньому або сумарно. Крім того, диспропорція площі та кількості населення являє собою ще одну методологічну проблему, у випадку, коли ці міста розглядаються окремо. Тому ці адміністративні одиниці повинні були агрегуватися як статистично, так і картографічно. У такий спосіб можна досягти впорядкування ряду даних, що дає можливість досягти істотних результатів. Агрегація міст обласного підпорядкування у деяких випадках (наприклад, Київ, Одеса, Львів, Донецьк) була неможливою, тому що ці міста не є анклавами в інших районах. Тому база даних і відповідна векторна карта містять в остаточному підсумку 501 одиницю. Використовуючи цю базу даних було створено тематичні карти за допомогою ГІС.

Що являє собою сільська місцевість в Україні? Д. Енеді [27] сформулював можливі цілі для дослідження сільської місцевості в такий спосіб: делімітація сільської місцевості, визначення потенціалу сільської місцевості (як людського, так і фізичного капіталу), комплексна типологія сільських районів, а також підготовка планів розвитку для сільської місцевості. Ці аспекти можуть бути відправною точкою для теоретичного підходу до емпіричного дослідження сільської місцевості. Дана концепція була використана без складання плану розвитку сільської місцевості

України, оскільки дане завдання виходить за рамки цієї роботи.

Першим кроком у проведенні комплексної типології є спроба дати визначення сільської місцевості України. Диференціацією сільської місцевості в Україні можна залишити поза увагою через суттєві розбіжності між містами і сільською місцевістю. Тому високо урбанізовані регіони можна в цьому випадку не розглядати. Сільська місцевість характеризується не тільки наявністю сіл, але й існуванням поселень, що складаються з окремих садіб, малих міст (місцеві ринкові центри), полів, лісів і луків. Тому визначення поняття "сільська місцевість" не закінчується на рівні села, але також може бути розглянуте на рівні цілого району.

У цілому було розглянуто два різних підходи до делімітації сільської місцевості України: густота населення та рівень урбанізації. Ці два фактори найбільше ілюструють явні розходження між містом і селом, і тому є придатними для виявлення високо урбанізованих районів.

Що стосується урбанізації, то Україна може бути розділена уздовж лінії Умань-Харків на дві частини. На Заході розташовується сільська, на Сході – урбанізована Україна. 65 % сільського населення живе в західній частині, де темпи урбанізації (56 %) не тільки набагато нижчі, ніж на Сході (88 %), але також нижчі середнього показника по країні (67 %). Багато сільських районів на рівні області мають ознаки урбанізованих, однак, на рівні району це не так: хоча урбанізація Луганської області за рахунок агломерації Донбаської частини є досить високою, на північ від ріки Донець домінують винятково сільські райони. Рівень урбанізації у 419 з 501 району нижче, ніж у всій Україні. У 350 районах, у яких проживає 32 % від загальної чисельності населення, це значення ще нижче 50 %. У цьому контексті 67 % від загальної території України можна охарактеризувати як сільську місцевість.

Індекс "сільськості" ОЕСР, що ґрунтується на густоті населення, пропонує інший спосіб наблизитися до визначення сільської місцевості України [28]. Критерієм для визначення "сільськості" громади є густота населення менше 150 осіб на квадратний кілометр. Цей індекс був прийнятий для України із застереженням, оскільки необхідних даних на рівні громад (сіл і громад) не існує. Ми можемо застосовувати цей метод тільки на районному рівні. 38 % українського населення живе в районах, де густота населення нижче середньої по країні (78 осіб на км²). Ці райони становлять 80 % від загальної території України. Індекс "сільськості" в Угорщині

був визначений на рівні менше 120 осіб на км², оскільки загальна густота населення в цій країні нижче, ніж у Західній Європі [29]. В Україні загальна густота населення ще нижче, тому для проведення типологізації як критерій "сільськості" було обрано менше значення (100 осіб на км²). При застосуванні цього порогового значення 45 % українського населення живе в сільській місцевості, на яку припадає 86 % загальної території.

Недолік цього методу, однак, полягає в тому, що сільські райони з вищою густотою населення (такі, як, наприклад, Косово) також вважаються міськими районами. В Україні існує також проблема густонаселених сільських регіонів, таких, як, наприклад, Буковина, Галичини й Закарпаття.

На думку автора, високо урбанізованими в Україні є ті райони, у яких рівень урбанізації вище, ніж у середньому по країні (67 %), а густота населення при цьому досягає понад 100 чоловік на км². За цією класифікацією 50 районів в Україні є високо урбанізованими, за винятком адміністративних центрів Закарпатської області, міст або агломерацій. У випадку строгішого врахування обраних критеріїв (тобто рівень урбанізації й густота населення) багато міських регіонів будуть розглядатися як сільські, що не буде відповідати дійсності. Таким чином, за остаточною класифікацією в цілому 451 з 501 районів можуть вважатися "сільськими", що докладніше відображається у подальшій типології. Половина всього населення України живе в цих районах, які становлять близько 89 % від загальної території України.

Загальна характеристика диференціації сільських районів в Україні. Сільська місцевість в Україні навряд чи відрізняється соціально-демографічними факторами й процесами (наприклад, демографічна депресія, поселення, периферійні місця) від інших сільських районів Європи. Проте, існує ряд факторів, що є специфічними насамперед для України. До них належать багатофункціональність, загальна економічна депресія, а також істотні відмінності в сільських соціальних мережах.

Основне значення для розвитку "сільської місцевості" має демографічна ситуація. В Україні "сільська місцевість" зазнає суттєвого скорочення населення, причиною якого є від'ємний природний приріст населення [2], від'ємний природний приріст і еміграція призводять до значних регіональних відмінностей в Україні. Міграція стосується головним чином західних регіонів, де ще існує відносно сприятливий природний приріст населення. Висока смертність і низька народжуваність відзначаються особливо сильно на Середньому Заході (особливо в північно-східній частині цього регіону, Сіверщина).

Структура поселення також відіграє важливу роль у диференціації сільської місцевості. Особливо ті регіони, у яких домінують невеликі й дрібні села, мають свої відмінні соціально-економічні проблеми [30, с. 85; 31, с. 186, 437] через складну й дорожню інфраструктуру та недоступність послуг. В Україні існує 3600 "сіл-карликів" з населенням менше 50 жителів. П'ята частина сільського населення живе в невеликих селах (менше 500 жителів), половина сільського населення проживає в селищах з населенням менше 1000 жителів. Відповідно домінують дрібні й середні села з населенням 200-1000 осіб. Загальний розмір села збільшується з північного сходу на південний захід. На північному сході розміщені найменші села й спостерігається найвищий рівень скорочення чисельності населення в Україні, що показує тісний взаємозв'язок між несприятливою структурою поселень (регіони малих сіл), і несприятливою демографічною ситуацією. Більші й найбільші села, з

населенням 1000-10 000 жителів зустрічаються тільки в Закарпатті, у верхів'ях річки Дніпра й Одеської області (степ Буджак).

"Соціальна напруженість", як важливий фактор диференціації, був визначений серед іншого на основі густоти, зайнятості й доходів населення. Густота сільського населення дуже різниться у різних регіонах України. Густота сільського населення знижується із заходу на схід: від густонаселеної Закарпатської й Верхньодніпровської рівнин до малонаселених Донецького і Таврійського степів. Соціальна напруженість сільських районів може бути визначена не тільки за густотою населення, але й за густотою поселень (поселення на 1000 км²), що показує щільність соціальних мереж. Існує висока напруженість мереж як і в густонаселеній Галичині, так і на північному сході, що характеризується малими селами (Сіверщина й Слобожанщина). Густота мережі малих міст може розумітися як густота центрального місця (ринку) у сільських районах. На сході в сільській місцевості навряд чи зустрічаються малі центри. Існують тільки середні й великі центри. Високий рівень соціальної напруженості, отже, можна зустріти, насамперед, не на Сході, а в Галичині, на території Буковини, уздовж Дністра й Пруту, де спостерігається не тільки висока густота населення, але так само й густа мережа поселень. З іншого боку, існують, в основному на Донбасі, міські агломерації без сільських поселень і сіл навколо них.

Сільськими районами часто називаються за периферійністю розташування стосовно міських центрів. Одна воєська українського населення живе на відстані більш, ніж 80 км від найближчого великого центра (міста з населенням більше 100000 жителів, в основному обласні центри). Центральне положення районів ґрунтується на адміністративному статусі й чисельності населення району. Є райони, де районний центр займає більшу площу, ніж сам район. Це особливо актуально для середніх і великих центрів. Водночас, існує багато районів, адміністративні центри яких не мають будь-якого соціально-економічного впливу. У ході дослідження було встановлено, що 175 районів хоча і є адміністративними центрами, не мають міського статусу. Більшість цих районів розміщені на схід від лінії Умань-Харків, де розташовані майже всі більші міста з населенням понад 1 млн. осіб (чотири з п'яти в Україні). Причиною значної чисельності населення є швидкі темпи урбанізації в радянський період: середні й головні центри, які планувалися як промислові міста, росли дуже швидко, у той час як їх околиць, тобто малих місцевих центрів, невеликих міст й сіл ці тенденції не стосувалися. Структура поселень у Західній Україні є набагато збалансованішою.

Основна частина засобів, виділених на розвиток, припадала на сільську місцевість [32, с. 34]. Величезна соціально-економічна нерівність між містом і селом була викликана їх нерівномірним економічним розвитком. Рівень доходів, рівень зайнятості й безробіття в українських районах перебуває на середньому рівні, що у порівнянні з ЄС є дуже низьким. Проте, не існує вкрай відсталих сільських регіонів, однак, український середній показник по цих районах є на такому низькому рівні, що, у порівнянні з ними, міські райони, можна вважати дуже добре розвиненими. Майже всі сільські райони переживають економічний спад.

Сільське господарство усе ще має велике значення для сільської місцевості в Україні. Це особливо пояснюється агро-екологічним потенціалом, що забезпечує відмінні умови для розвитку сільського господарства [33]. Незважаючи на те, що за оцінками [34, с. 1], згідно яких аграрний комплекс, завдяки значному потенціалу,

може стати двигуном розвитку української економіки, роль цієї унікальної функції не повинна завищуватися [35]. Сільському господарству також доводиться боротися з несприятливими економічними умовами. Зокрема, основні центри виробництва на Середньому Заході й у степовому регіоні відчули на собі економічний спад 1990-х років [36, с. 87]. У західній частині України сільськогосподарський сектор, незважаючи на погану екологічну обстановку, за рахунок натурального господарства скоротився менш, ніж на Середньому Заході. Роль домашніх малих господарств і несприятлива структура малих ділянок у майбутньому можуть стати основними перешкодами на шляху розвитку. Великомасштабне сільське господарство в степовій зоні є наслідком трансформаційного періоду. Близькість до портів-експортерів, низька густота сільського населення, вигідна культура земельних ділянок і структури власності, конкурентоспроможна продукція (соняшник, пшениця), є позитивними факторами в причорноморському степу [32, с. 38]. Великомасштабне сільське господарство також має соціальну складову, що відіграватиме активнішу роль в майбутньому, особливо на Середньому Заході. Тут є цілий ряд соціально-економічних проблем, таких, як економічна багатофункціональність, безробіття й старіння населення. Сільськогосподарське виробництво зросло по всій Україні (окрім посушливого 2003 року) у зв'язку з поліпшенням макроекономічних умов з початку нового тисячоліття. Цей ріст є помітним, зокрема, в районах Середнього Заходу, які мають кращі екологічні умови (у Вінницькій, Черкаській і Полтавській областях), тому можна припустити, що природні умови мають велике значення.

Більшість сільських районів Східної Європи, як і раніше, являють собою монофункціональні аграрні регіони [37, с. 410; 38, с. 65]. Про Україну варто сказати, що тільки Середній Захід і Південний степ можуть розглядатися як перспективні й дохідні для сільськогосподарської діяльності регіони. Ці регіони мають сприятливе екологічне середовище, безпечні ринки й дешеву робочу силу. Сьогодні усе більш важлива сфера – туризм і рекреація – може розглядатися як потенціал для розвитку тільки в деяких районах – у Карпатах і Криму. Інші соціальні послуги (дитячі садки, будинку культури, кіно і т.д.) та промисловість (молочні, борошномельні, машинобудівні підприємства і цехи і т.п.), що були організовані в рамках колгоспів або радгоспів, у період перетворень були повністю ліквідовані [39, с. 28], що також сприяло суттєвій втраті функцій сільської місцевості.

Комплексні фактори диференціації сільської місцевості в Україні. Для типології сільської місцевості використовувалася переважно кластерний аналіз [17, 19, 20, 21, 25, 40 та ін.] з тією метою, щоб кількісно відобразити складність поняття "сільська місцевість", оскільки існують складні аспекти, які не можуть бути скомбіновані один з одним. Також був використаний і факторний аналіз цих аспектів. Крім опису диференціації сільських районів, мета цього аналізу полягала також у математичному вираженні складних аспектів.

У результаті факторного аналізу з 19 показників було виділено 7 факторів, які можуть бути використані для характеристики диференціації сільської місцевості. При цьому слід зазначити, що було використано не всі показники основних баз даних факторного аналізу. Використовувалися такі показники: частка лісової поверхні, рельєф, частка сільського населення, густота населення, густота сільського населення, зміна чисельності населення у 1989-2001 та 2001-2007 роках, природний приріс населення, сальдо міграції, частка міграції населення в процесі розвитку, загальний розмір сільського

поселення, частка працівників, рівень безробіття, кількість підприємств на 1000 жителів, доступність основної дороги (магістралі), середня заробітна плата, житлова площа у розрахунку на одного жителя, екологічна ситуація, туристичний потенціал. Загальні соціально-економічні умови описують перші два фактори. Перший фактор (F1), що має найбільш виражену силу впливу, свідчить про демографічну ситуацію. Він істотно корелює зі зміною чисельності населення й природним приростом населення. Цей фактор відбиває приблизну просторову структуру України (Захід, Центральний Захід, Схід, Південь). Західна Україна має найпозитивніші факторні показники, Середній Захід країни, навпроти – найбільш негативні факторні показники. Агломерація Києва є в цьому випадку виключенням. На півдні, через його близькість до великих міст, ситуація набагато краще, що пояснюється поверненням татар у Крим після політичних змін [41, с. 31].

Другий фактор (F2) стосується ринку праці й урбанізації, що тісно зв'язані із середньою заробітною платою, рівнем зайнятості й безробіття. Тут також проявляється тісний взаємозв'язок між рівнем життя у селі й бідністю. Позитивні значення фактора F2 залежать в основному від місцезнаходження міських центрів. Проте, є позитивні значення фактора в регіонах, які характеризуються високою зайнятістю в сільському господарстві (наприклад, Середній Захід).

Третій фактор (F3) направлений на екологічні аспекти, природні умови, які пов'язані з долей лісового покриву, рельєфом місцевості й умовами для розвитку туризму. Цей фактор слід розглядати в різних його вираженнях лінії Умань-Харків. Четвертий фактор (F4) представляє обшарну інтенсивність соціально-економічних процесів в сільській місцевості, яка тісно взаємозв'язана з щільністю сільського населення й середнім розміром деревини. Вплив цього фактора зменшується з заходу на северо-схід і тісно пов'язаний з близькістю до великих міст (міськими центрами у прибережжя Чорного моря в відмінність від тонкої степи).

В разі їх реалізації, ці чотири фактори являються можливими основними факторами для диференціації структури сільських районів України. При комбінуванні перших чотирьох факторів проявляється більше половини всієї неоднородності ситуації. Ця картина може бути уточнена тільки з останніх трьох факторів (міграція, екологічна ситуація – транспортна система, підприємницька діяльність), дисперсія яких більше одиниці.

Типи сільських районів (сільської місцевості) України. Факторні значення всіх семи факторів виступають основою кластерного аналізу. Було проведено ієрархічний кластерний аналіз для класифікації 451 одиниці районного рівня. З одного боку, було необхідно зберегти ясність, через що число груп не могла бути занадто великою, а з іншого, картина не повинна була бути занадто узагальненою, тому було обрано 7 кластерів. У цьому випадку учасники групи не проявляють настільки високої дисперсії, і найбільша група ще не є занадто домінуючою.

Найбільшим кластером є четвертий (K4), що має прояв на третині досліджуваної території. Там проживає третина населення. Ця група являє собою "загальні" сільські райони, оскільки значення K4 варіюються навколо середнього. Цей кластер відноситься до лісостепової частини України. Він є специфічним для Заходу – Поділля, Придніпров'я, Лівобережжя / лівий берег і Сіверщина – регіонам демографічної депресії. Завдяки сприятливим природним умовам сільське господарство має там виняткове значення. K2 також дуже близько до

цієї групи, що має сприятливішу демографічну ситуацію й підвищену ділову активність. Одиниці такого типу розташовуються типово на краю Середнього Заходу або ближче до більш урбанізованих районів: по лінії Луцьк-Рівне-Київ-Житомир, на північ від узбережжя Чорного моря й у деяких районах на сході.

Другий за величиною кластер (K5) охоплює малонаселені степові регіони, насамперед, на півдні України, у низов'ях Південного Бугу й Дніпра, і на сході, у степах Дону. У цій групі є й виключення, які розміщені не в степу, а мозаїчно розташовуються в інших регіонах. Ці райони характеризуються специфічною соціально-економічною ситуацією, подібною до ситуації степового регіону: інтенсивна міграція, периферійне місце розташування (наприклад, Рогатинський район на Івано-Франківщині, Городенський район у Чернігівській області).

Кластери (K7, K3) включають такі регіони, де народжуваність вище, а розміри сіл більше. Різниця полягає в густоті населення. K3-райони є типовими для перенаселених бідних регіонів, таких, як долини Дністра й Пруту, більша частина Чернівецької області (Новоселицький район, значною мірою Герцаївський). Переважно населені угорцями Виноградів і Берегове також входять до цієї групи. В інших регіонах існує лише кілька густонаселених районів K3, для яких характерні аналогічні соціально-економічні характеристики, наприклад: Шаргородський у Вінницькій області, Біляївський в Одеській області. K7-райони, навпроти, рідко заселені. Розміри сіл позитивно позначаються на загальній соціально-економічній ситуації, хоча цей кластер має дуже негативне маргінальне положення й відносно несприятливі природні умови. Цей тип ділиться на дві частини. Райони, що лежать у Південному степу (Буджак і рівнини північного Криму), були колонізовані пізно, насамперед, під час колонізації російського степу в XIX столітті. У західному поліссі (Північна Волинь) через велику кількість боліт є специфічна структура "високих" поселень: села розміщені на високих, незатоплених "островах", в основному по берегах річок. Тут річки (Случ, Горинь, Стир, Стохід і Прип'ять) були також основними магістралями (наприклад, для транспортування деревини).

Райони кластера K6 є приміськими районами, які мали найбільш вигідні факторні значення кластера F2 ("урбанізація-бідність"). Майже всі ці райони є регіонами середніх міст (Ковель, Керч), невеликих промислових міст (Красноград, Славута, Кузнецовськ, Південноукраїнськ, Енергодар), або міст із важливим залізничним вузлом (Коростень, Козятин, Жмеринка, Котовськ, Конотоп). Ці райони на основі критеріїв типології для визначення сільської місцевості становлять свій власний тип "сільськості" (англ.: *urban-rural fringe*). За винятком декількох прикладів, таких, як Світловодськ (неподалік від агломерації Комсомольськ-Кременчук), Верхньодніпровськ (біля агломерації Дніпродержинськ – Дніпропетровськ) або Краснодар і Свердловськ (поруч із Донбаською агломерацією). Більшість цих районів (таких як Красноперек-копськ-Армянськ) називають міськими районами.

Перший кластер (K1) – найменша група за кількістю населення та площею – відрізняється від інших насамперед гірським характером із сприятливою екологічною ситуацією. Ці райони характеризуються кращими демографічними умовами. У Карпатах русини (лемки, бойки, гуцули) і татари в Кримських горах мають вищий рівень народжуваності. Проте тут дає про себе знати несприятлива економічна ситуація, низькі темпи урбанізації, і, незважаючи на сприятливі умови для розвитку туризму, низька підприємницька активність. У Карпатах також має місце висока міграція. Соціально-економічна сіль-

ність у цьому районі відповідає рівню середнього показника – гірські регіони України відносно не заселені. Всі райони кластеру K1 (крім Бахчисарая) розташовані в Карпатах. Райони Алушти, Судака у Кримських горах – не були включені до цієї групи у зв'язку з високим рівнем урбанізації й кращим економічним становищем.

Сільські регіони в Україні. Хоча виділення кластерів не дає можливості позначити однорідні регіони, їхній регіональний поділ утворює певний порядок. Найбільш рівномірне розташування на середньому заході України залежить від чотирьох основних регіонів, де типовою є найбільша група (K4). Існує багато інших типів у західній і південній Україні, але вони розташовані в структурованих зонах. У Західній Україні зменшується соціально-економічна щільність, структура розселення змінюється на північний схід, тому й групи (K1, K3, K2, K4, K7) структуровані від Карпат до Волинського Полісся в різних зонах. На півдні України малонаселені степові зони (степовий Буджак, Новоросія, степи Таврії північного Криму) лежать за межами міських районів узбережжя Чорного моря. У східній частині України структура типів дуже мозаїчна через розподіл столичних регіонів. Проте, K6 – приміські райони – типові для області Донбасу, де ця група утворює власний регіон.

Кількісні результати самі по собі, однак, у зв'язку з нестачею даних і численних варіантів рішення, не дають чіткого уявлення про сільську місцевість України. На додаток до кількісних результатів цієї типології (і всіх інших типологій) потрібні були якісні дослідження з використанням класичних методів регіональної географії, щоб більше наблизитися до предмета дослідження. Цей кількісний результат також повинен бути розглянутий і узагальнений.

Шляхом виділення типів було зроблено спробу визначити сільські райони. Існує багато можливих методів для розмежування регіонів. Широко відомий графічний метод, що хоча й не відноситься до кількісних методів, але часто використовується для такого аналізу, наприклад [42; 43, с. 83].

Декілька факторів було взято до уваги при графічному узагальненні. Так, відстань до центра кластера (за аналогією з типами кластерів) має принципове значення для узагальнення різних типів регіонів. Деякі райони, що є сусідніми, незважаючи на існуючі відмінності, мають соціально-економічний вплив один на одного, тому в таких випадках узагальнення є логічним рішенням. Якщо в районах домінують аналогічні типи кластерів, вони можуть бути ідентифіковані як один регіон. З іншого боку, є такі райони, що сильно відрізняються від всіх інших. Такі райони не можуть бути об'єднані в один регіон.

Домінування одного або декількох кластерів у районі є результатом тривалого соціально-економічного розвитку. Тому важливо, щоб різні типи класифікацій були співвіднесені з традиційними класифікаціями (історичні, етнографічні, культурні регіони). З іншого боку, при визначенні сільської місцевості було перевірено також і внутрішню однорідність. Домінування одного або декількох кластерів, просторова безперервність і функціональні відносини – основні критерії виділення конкретного регіону. Питання про наявність аналогічних або чужорідних кластерів у регіоні є досить складним. Для змістовної відповіді необхідні польові дослідження та досвід.

Було виявлено 9 типів сільської місцевості, з яких 7 з одним кластером і 2 з комбінацією кластерів, тому їхні назви є схожими. Поєднання K2 і K4 є однозначним, оскільки воно найбільш наближене до центра їхнього кластера. Взаємозв'язок у випадку поєднання K5 і K6, незважаючи на більшу різницю, полягає в тому, що іс-

нує певна просторова структура: промислові мегацентри розміщені в "ненаселеній пустелі". Було виявлено 23 різних сільських районів, які належать до одного з дев'яти основних типів сільської місцевості.

Крім азональних гірських районів і районів міських околиць, проявляється сильна кореляція між структурою регіонів і загальною соціально-економічною класифікацією України (західна, середньо-західна, східна й південна Україна, між якими проходить лінія Умань-Харків). На Заході структурування багато в чому залежить від природного оточення, що стосується не тільки Карпат і Західного Полісся, як специфічних сільських районів, але також і наявності ліній міських центрів (ринків) з обох сторін Карпат і півдня Полісся. Ці лінії є результатом тривалого розвитку, незалежно від кордонів України.

Границя між західною й середньо-західною Україною проходить по лінії Рівне-Чернівці, що утворювала кордон між Радянським Союзом і Польщею у період між двома світовими війнами. Ця лінія була також у свій час кордоном між Російською імперією й Австро-Угорщиною. У певному сенсі вона являє собою границю між країнами Центрально- і Східноєвропейського розвитку. У родючих районах на схід від цієї лінії в 1930-і роки було проведено примусову реструктуризацію суспільства, екзекуцію селянського стану і економіки (непродумана, швидка й повна колективізація), що призвело спершу до голоду (голодомору), потім – до занепаду сільського суспільства, а після – до міграції в промислові міста, наслідки чого проявляються дотепер. Весь регіон потрапив у "глибокий сон", де має місце суттєва демографічна депресія й сильна залежність від соціальних структур. Тільки поблизу Києва є набагато кращі умови, які значно відрізняються від депресивного центрального Заходу.

Провести границю між Сходом і Півднем досить важко, оскільки міські центри розкидані зі сходу по периферійному й внутрішньопериферійному степу. Азовський степ, як внутрішня периферія, перебуває між промисловою зоною Придніпров'я й Донбасом, у той час як Кривий Ріг утворює "острів" у степах Новоросії. Кримські гори (лінія Маркатора Севастополь-Білогірськ) і Південне узбережжя утворюють як туристичні регіони свій власний тип сільської місцевості, тобто структура південної України є досить різноманітною.

Висновки та перспективи подальших розвідок.

Мета даної роботи полягала в розробці регіональної типології сільської місцевості, що допоможе виявити конкретні проблеми регіонів. Порівняння із сільськими районами Європи дає чудову можливість для виявлення української специфіки. Дослідження, проведене на районному рівні, крім надання можливості отримання детальної картини, має ще одну перевагу: можливість встановити не тільки відмінності між великими регіонами (чим, наприклад, відрізняються Галичина й Донбас), але виявити і подібні характеристики, а також загальні шаблони українських (і європейських) сільських районів. Ця робота являє собою перший крок на цьому шляху. За рахунок збору нових даних і інформації результати можуть конкретизуватися.

1. *Мукомель І.Ф.* Сільськогосподарські зони Української РСР. – К.: Київський державний університет імені Тараса Шевченка, 1954. – 42 с.
2. *Khomra A. U.* Rural depopulation trend in the Ukrainian SSR: The delimitation and spatial differentiation // The process of depopulation of rural areas in Central and Eastern Europe / Ed. By Stasiak A., Mirowski, W. – Warsaw: Polish Academy of Sciences, Institute of Geography, 1989. – P. 173-182.
3. *Ukraine in Maps* // Ed. By Kocsis K. et al. – Kiev-Budapest: Institute of Geography National Academy of Sciences of Ukraine, Geographical Research Institute Hungarian Academy of Sciences, 2008. – 147 p.
4. *Барановський М.О.* Депресивність регіонів полісся: методика визначення, конкретні результати, чинники формування // Регіональна еко-

- номіка – № 1ю – Львів, 2007. – С. 116-127.
5. *Нагірна В.П.* Сільські регіони України на тлі суспільних трансформацій // Страни и регионы на пути к сбалансированному развитию. – Київ: Інститут географії НАНУ, 2003. – С. 151-171.
6. *Нагірна В.П.* Київський регіон в аграрному секторі України // Український географічний журнал. – № 3. – К., 2006. – С. 30-37.
7. *Заставний Ф.* Депресивні регіони України: аналіз, оцінка, проблеми // Регіональна економіка. – № 1. – Львів, 2005. – С. 76-90.
8. *Friedlein G.* Regionen in der Ukraine // Europa Regional Jhrg. 1. – №. 1. – Leipzig: Institut für Länderkunde, 1993. – S. 25-30.
9. *Friedlein G.* Zentrensysteme und Raumentwicklung in der westlichen Ukraine // Städtesysteme und Regionalentwicklung in Mittel- und Osteuropa / Brande I., Dieter F. – Leipzig: Beiträge zur Regionalen Geographie, Institut für Länderkunde, 1998. – S. 75-125.
10. *Friedlein G.* Grundzüge der Raumstruktur der Ukraine // Österreichische Osthefte, Jhrg. 42. – № 3-4. – Wien: Österreichisches Ost- und Südosteuropa Institut, 2000. – S. 11-42.
11. *Ukraine: Moving Forward on Regional Development & Regional Policy.* – Washington D. C.: World Bank, 2002. – 53 p.
12. *Міньська О.* Регіональні диспропорції в Україні – наслідки перехідного періоду. – К., 2003. – 18 с.
13. *Karácsonyi D.* A kelet-európai sztyep és a magyar Alföld mint frontier területek // Földrajzi Értesítő Jhrg. LVII. – № 1-2. – Budapest, 2008. – S. 185-211.
14. *Karácsonyi D.* A társadalmi tagoltság és a régiók eredete, arculata Ukrajnában // Földrajzi Értesítő Jhrg. LV. №. 3-4. – Budapest, 2006. – S. 375-391.
15. *Gorlenko I. et al.* Die ökologische Situation in der Ukraine und Grundsätze einer ökologischen Landesentwicklungspolitik // Europa Regional Jhrg. 4. – 1996. – №. 2. – S. 11-16.
16. *Malinen P. et al.* Rural area typology in Finland – A tool for rural policy. – Oulu: University of Oulu, Research Institute of Northern Finland, 1994. – 78 p.
17. *Irish Rural Structure and Gaeltacht Areas, National Spatial Strategy.* – Maynooth: Centre for Local and Regional Studies, NUI, 2000. – 83 p.
18. *Birkbeck College,* 2004. Режим доступу: http://www.statistics.gov.uk/geography/downloads/Methodology_Report.pdf.
19. *Mittenzwei K. et al.* A cluster analysis of Norwegian municipalities with respect to agriculture's multifunctionality // Working paper. – № 22. – Oslo: Norwegian Agricultural Economics Research Institute, 2004. – 72 p.
20. *Spatial Dimensions of Rural Policy in South East England. Final Report.* Bartlett School of Planning. – London: South East England Regional Assembly, South East England Development Agency, Government Office for the South East, The Countryside Agency, 2004. – 91 p.
21. *Zabini E. et al.* Relative remote rural areas (RRRA) in developed regions: an analysis of the Emilia-Romagna region to support policy decision making. – Bologna: University of Bologna, 2007. – 29 p.
22. *SPESP Final Report,* 2000. Печиним доступу: <http://www.nordregio.se/spesn/Files/chapter%201%20-%20April.pdf>.
23. *Boscacci F. et al.* A typology of rural areas in Europe // SPESP, Strategic Study: Towards a New Urban Rural Partnership in Europe. – Mailand, 1999. – 17 p.
24. *Bundesamt für Bauwesen und Raumordnung* // Spatial Indicators for European Regions. – 1999. – 13 p.
25. *Vidal C.* Agriculture as a Key Issue for Rural Development in the European Union // Changes in Social Aspects of Agriculture. – 2000. – P. 131-140.
26. *Meredith D.* Identification of Rural Regions for Planning Purposes in Serbia // RERC Working Paper Series. – 2006. – 19 p.
27. *Enyedi Gy.* Falukutatás a falufeljesztésért (Dorfforschung für Dorfentwicklung) // Földrajzi Közlemények Jhrg. – XXIII (XCXI). – 1975. – S. 269-275.
28. *Kovács Z.* Néesség- és településföldrajz (Bevölkerungs- und Siedlungsgeographie) // ELTE Eötvös Kiadó. – Budapest, 2002. – 239 s.
29. *Csátsári B., Farkas J.* A magyar vidékies kistérségek új kategorizálása, különös tekintettel a városi hatásokra és a földhasznosítás változásaira // Tér és Társadalom, Jhrg. 20. – №. 4. – 2006. – S. 97-109.
30. *Illés I.* Közép- és Délkelet-Európa az ezredfordulón // Dialóg Campus Kiadó. – Budapest-Pécs, 2002. – 362 s.
31. *Beluszky P.* Magyarország településföldrajza, Általános rész // Dialóg Campus Kiadó. – Budapest-Pécs, 1999. – 584 S.
32. *Ukraine: Poverty Assessment, Poverty and Inequality in a Growing Economy.* – Washington D. C.: Word Bank, 2005. – 91 p.
33. *Bot A. J., Nachtergaele F. O., Young A.* Land resource potential and constraints at regional and country levels // World Soil Report 90. Rom: FAO, 2000. – 114 p.
34. *OECD: Achieving Ukraine's Agricultural Potential.* – Washington: World Bank, 2004. – 151 p.
35. *Zorya S.I.* Interdependencies between Agriculture and Macroeconomics in Ukraine: Doctoral Dissertation. – Göttingen: Georg-August-University of Göttingen, 2003. – S. 192.
36. *Van Zon H.* The Political Economy of Independent Ukraine. – University of Sunderland, England, 2001. – 236 p.
37. *Nefjodova T. A.* mezőgazdaság térségi átrendeződése // Horváth Gy. Regionális fejlődés és politika az átalakuló Oroszországban. – Pécs: MTA, RKK, 2008. – S. 214-236.
38. *Johnson T. G., Meyers W. et al.* Refocusing Agricultural and Rural Development Policies in Ukraine. – Washington: USAID, 2005. – 138 p.
39. *Ukraine Agricultural and Rural Investment Strategy.* ARIS, 2005. Режим доступу: <http://www.eastagri.org/meetings/docs/meeting16/ARIS%20Main%20Report.pdf>.
40. *Walsh J.* Principal Components Analysis of Changes in Agricultural Patterns in the Republic of Ireland // Irish Journal of Agricultural Economics and Rural Sociology. – № 9. – 1980.
41. *Shamshur O.* Migration Situation in Ukraine: International Cooperation Related Aspects // Migration, 29-30-31. The Former Soviet Union. – Berlin: Berliner Institut für Vergleichende Sozialforschung, 1998. – S. 29-44.
42. *Beluszky P., Sikos T. T.* Változó falvaink (Magyarország falutípusai az ezredfordulón) // Magyarország az ezredfordulón. – Budapest: MTA Társadalomkutatási Központ, 2007. – 459 s.
43. *Bernát T., Enyedi Gy.* A magyar mezőgazdaság területi problémái. – Budapest: Akadémia Kiadó, 1977. – 205 s.

УДК 911.3

Є. Петрук, асп.

РЕГІОНАЛЬНІ ВІДМІННОСТІ РОЗВИТКУ ЖИТЛОВО-КОМУНАЛЬНОГО ГОСПОДАРСТВА В УКРАЇНІ

Виявлено регіональні відмінності розвитку житлово-комунального господарства. Складено рейтинг регіонів України за його рівнем. Співставлено рейтинги регіонів складені за факторами, які визначають стан його розвитку в Україні. Визначено регіони, які потребують першочергових заходів підвищення рівня розвитку житлово-комунального господарства.

There are regional differences of housing and communal services. Done ranking of regions of Ukraine for its level. Compared ratings compiled by regional factors that determine the state of its development in Ukraine. Defined regions that require urgent measures enhance the development of housing and communal services.

Постановка проблеми. Житлово-комунальне господарство (ЖКГ) відіграє важливу роль у просторовій організації суспільного виробництва і в розвитку регіонального господарства. Воно є важливим складовим елементом територіально-виробничих комплексів. Раціональна територіальна організація продуктивних сил передбачає, зокрема, налагодження ефективного забезпечення населення житловими та комунальними послугами.

Рівень забезпечення визначених потреб населення у значній мірі відображає стан та перспективи подолання бідності в Україні – першочергового завдання України у контексті її спрямування до євро-атлантичної інтеграції.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Дослідження ЖКГ та закономірностей його просторового розвитку представлені в працях вітчизняних вчених Т.М. Качали, Г.О. Крамаренка, Л.Г. Чернюк, Б.М. Данилишина, В.В. Дорофієнко, Г.І. Онищука, В.І. Куценко, В.М. Лобаса, І.М.Осипенко, В.І. Пили, О.Т. Рибалка, Д.М. Стеценка та ін.

В своїх публікаціях вони виклали основні положення наукових категорій “житлово-комунальне господарство”, “житлово-комунальний комплекс” методику та методи досліджень його територіальної структури, здійснили аналіз його стану в межах країни та її конкретних регіонів. Недостатньо вивчено комплекс регіональних особливостей розвитку ЖКГ з позиції суспільної географії.

Формування цілей статті. Витрати держави на утримання неефективної системи забезпечення потреб населення житлом та комунальними послугами швидко зростають. Це є предметом занепокоєння для багатьох їх керівників. Програми з досягнення розвитку ЖКГ регіонів України, які найчастіше погано розробляються й впроваджуються у практичну діяльність, характеризуються наявністю непотрібних заходів і витратою часу й коштів. Однією із складових проблеми є неадекватна оцінка регіональних особливостей розвитку ЖКГ. Основними цілями нашої статті є визначення регіональних відмінностей розвитку ЖКГ.

Основна частина. Виявлення регіональних відмін розвитку ЖКГ здійснено нами у відповідності до результатів попередніх досліджень – факторного аналізу – із застосуванням методу бальної оцінки. Здійснені раніше обрахунки, свідчать про те, що провідними для розвитку ЖКГ в Україні та її регіонах є чинники фінансового характеру, технічного стану житлового фонду, інфраструктури комунального господарства та ефективності використання спожитих галуззю ресурсів та виробництва послуг.

Для показників, які відображають стимулюючий на розвиток ЖКГ вплив (обсяги фінансування об'єктів ЖКГ за рахунок коштів державного бюджету, рівень відшкодування собівартості тарифом, рентабельність виробництва з урахуванням дотації та інші), ранг рейтингу розраховувався шляхом присвоєння найвищого рангу найбільшому показнику, а для показників, які відображають дестимулюючий вплив (витрати палива, тепла,

води, відсоток котлів з терміном експлуатації більше 20 років та інші), навпаки.

Найбільш впливовим чинником розвитку ЖКГ в Україні є чинник фінансового забезпечення. Здійснена бальна оцінка свідчить, що найкращим за період з 2004 по 2008 рр. фінансовий стан підприємств був у м. Києві, Чернігівській, Київській та Полтавській областях. Сприятливим був фінансовий стан підприємств ЖКГ Сумської, Волинської, Харківської, Черкаської, Тернопільської, Житомирської та Львівської областей.

Достатньо складним був фінансовий стан підприємств ЖКГ Хмельницької, Миколаївської, Донецької, Запорізької, Рівненської, Вінницької, Чернівецької та Херсонської областей. Складним був фінансовий стан АР Крим, м. Севастополь, Одеської, Луганської, Івано-Франківської та Дніпропетровської областей. Найгіршим був фінансовий стан Кіровоградської та Закарпатської областей.

Найбільш прикметною обставиною аналізу є те, що основним джерелом фінансування розвитку підприємств ЖКГ України залишається державний бюджет України. Цікавим є аналіз рівня фінансового стану регіонів України за окремими його показниками. Так, друге місце у рейтинзі займає Чернігівська область, яка за показником обсягів фінансування об'єктів житлового господарства, комунальної теплоенергетики, водопровідно-каналізаційного господарства займає скромне 13 місце з-поміж усіх регіонів країни. В цей же час вона є абсолютним лідером за терміном погашення дебіторської та кредиторської заборгованості цих підприємств.

Така ситуація обумовлена недостатнім рівнем прозорості використання бюджетних коштів підприємствами галузі, низькою ефективністю функціонування відповідних підприємств, менеджменту їх розвитку, вкрай незадовільним станом технічного обладнання та застарілістю технологій будівництва житла й надання комунальних послуг населенню. Подібним до Чернігівської області у Полтавській термін підприємств ЖКГ має значно вищий рейтинг з-поміж регіонів України за той, який вона має за обсягами фінансування з державного бюджету.

Відповідні показники м. Києва та Київської області, щодо обсягів фінансування та термінів погашення заборгованості підприємств ЖКГ, є достатньо паритетним.

Ще більший резонанс між цими показниками характеризує Донецьку область – маючи найвищий рейтинг щодо обсягів фінансування підприємств галузі (12,5 % обсягів загальнодержавного фінансування), вони мають період погашення дебіторської та кредиторської заборгованості значно нижчий ніж середній по країні.

Луганська область, посідаючи друге місце у рейтингу регіонів України за рівнем фінансування ЖКГ з державного бюджету (10,1 % обсягів загальнодержавного фінансування), за протяжністю періоду погашення боргів підприємств галузі поступається лише Дніпропетровській області. Найгірший показник якої щодо цього співіснує із третім місцем у рейтингу регіонів за рівнем

фінансування підприємств ЖКГ (7,7 % обсягів загальнодержавного фінансування).

Подібна невідповідність характерна у значній мірі для АР Крим, Закарпатської, Запорізької, Харківської та Херсонської областей. Рівень фінансування підприємств ЖКГ восьми регіонів у 2004 – 2009 рр. лідерів за показником складає 49 % загальнодержавного фінансування. І усі без виключення вони належать до тих регіонів, які мають значно довший період погашення заборгованості ніж інші регіони.

У Волинській, Львівській, Одеській, Сумській, Тернопільській, Черкаській та Чернівецькій областях порівняно короткий період погашення заборгованості міських підприємств ЖКГ, але обсяги їх фінансування з державного бюджету є вкрай низькими. Дев'ять областей України із найгіршим фінансуванням з державного бюджету підприємств ЖКГ разом у 2004 – 2009 рр. отримали менше 17 % загальнодержавного фінансування.

Можна зробити певні висновки із зіставлень здійснених рейтингів регіонів країни. Так, спостерігаємо, що у багатьох випадках фінансовий та технічний стан підприємств ЖКГ є однаково складними. А мотивація їх фінансування з державного бюджету не завжди обумовлена технічними проблемами галузі. Показовим є складний фінансовий стан підприємств ЖКГ Закарпатської області та проблеми з їх технічним оснащенням. Ця область мала найбільшу частку старих та аварійних теплових мереж, водопровідних і каналізаційних мереж на початок 2009 р. Як наслідок для регіону характерні надмірні втрати ресурсів в процесі надання комунальних послуг – за цим показником вона поступалась лише Полтавській та Вінницькій областям. У регіоні не вдавалось акумулювати достатньо фінансових ресурсів для потреб галузі – як наслідок область у 2004 – 2009 рр. мала найдовший період погашення кредитів підприємств ЖКГ. При цьому рівень державної підтримки функціональної здатності галузі був неадекватним – фінансування підприємств ЖКГ в регіоні із державного бюджету мало значно нижчий за середній по країні рівень.

Подібна ситуація характерна також для Житомирської області, технічний стан підприємств та інфраструктури ЖКГ є вкрай незадовільним, втрати тепла і води не виправдана, фінансування з державного бюджету при цьому нижче за середній рівень по країні.

У Чернівецькій області на достатньому рівні обслуговуються борги ЖКГ, не високою є частка старих та аварійних теплових, водопровідних і каналізаційних мереж, але надто велика частка ветхого житла та не виправдано низьке фінансування підприємств ЖКГ з державного бюджету обумовлюють 21 місце з 26 у рейтинзі регіонів країни за рівнем втрат води і тепла у процесі функціонування ЖКГ.

Вкрай складною є ситуація щодо розвитку ЖКГ Сумської та Чернігівської областей, при фінансуванні яких з державного бюджету, у дещо меншому ніж середній обсяг по країні, достатньо високому рівні обслуговуванні боргів ЖКГ області, на прийнятному рівні технічного стану житла та комунальної інфраструктури є найвищими серед інших регіонів країни втрати тепла та води в процесі функціонування ЖКГ області.

Натомість в Одеській області за таких негативних показників розвитку підприємств ЖКГ, – як висока частка ветхого житла (гірший цей показник лише у Харківській та Донецькій областях), найгірший рівень з-поміж інших регіонів України технічного стану мереж комунального господарства – високий рівень фінансування підприємств ЖКГ із державного бюджету (п'яте місце в країні за обсягами фінансування) дозволив у 2004 – 2008 рр. вберегтись від надмірних втрат тепла та води у процесі фу-

нкціонування власного ЖКГ (належить до третини регіонів країни з найменшими відповідними втратами).

Докладніше представити регіональні особливості розвитку ЖКГ України, на нашу думку, нам дозволить аналіз рейтингу регіонів країни за рівнем ефективності його функціонування.

Найвищими є рівень продуктування та надання послуг ЖКГ в Одеській, Чернігівській, Полтавській та Харківській областях. При цьому якщо Одеська область за 2004 – 2008 рр. вийшла на перше місце в країні за рівнем оплати послуг споживачами підприємств, житлового господарства, комунальної теплоенергетики та водопровідно-каналізаційного господарства, Чернігівська та Полтавська області мають достатньо високий рейтинг за рівнем відповідної оплати населенням, то для Харківської області характерний один з найнижчих рейтингів за цим показником в країні.

Групу регіонів країни характеризує вищий за середній рівень по країні ефективності виробництва та надання послуг населенню ЖКГ у 2004 – 2008 рр. – міста Київ, Донецька, Херсонська, Черкаська, Сумська, Івано-Франківська області. При цьому лише Донецька область мала високий рівень оплати послуг споживачами підприємств ЖКГ, інші – дещо нижчий середнього по країні, а у Івано-Франківській області один з найнижчих в країні.

Нижчий за середній по країні рівень ефективності виробництва та надання послуг населенню ЖКГ за цей період мали Севастополь, АР Крим, Миколаївська, Кіровоградська, Тернопільська, Хмельницька та Луганська області. При цьому лише Хмельницька область мала високий рівень оплати послуг споживачами підприємств ЖКГ, інші – дещо нижчий середнього по країні.

Набагато нижчий за середній по країні рівень ефективності виробництва та надання послуг населенню ЖКГ за 2004 – 2009 рр. мали Вінницька, Київська, Дніпропетровська, Запорізька та Рівненська області. Цікаво, що Дніпропетровська область при цьому мала у 2004 – 2008 рр. другий рейтинг у країні щодо сплати послуг споживачами послуг ЖКГ, такий високий рейтинг мали також Рівненська та Вінницька області, у Запорізькій та Київській області цей рейтинг один з найнижчих в країні (остання мала вищий рейтинг лише за Кіровоградською та Закарпатською областями).

Найнижчий рейтинг за ефективністю виробництва та надання послуг населенню ЖКГ (2004 – 2008 рр.) в Україні мали Чернівецька, Волинська, Житомирська, Закарпатська та Львівська області. При цьому Чернівецька область мала дуже високий (п'ятий) рейтинг в країні за рівнем сплати населенням послуг ЖКГ, інші – мають рейтинг один з найнижчих у країні.

Аналіз складеного рейтингу свідчить з одного боку про високий рівень кореляції між рентабельністю продуктування послуг ЖКГ та рівнем відшкодування собівартості тарифом їх послуг. З іншого боку окремого аналізу та пояснення потребує випадання взаємовпливу рейтингів деяких регіонів країни щодо рентабельності виробництва послуг ЖКГ та рівня сплати їх населенням. Так Хмельницька область при другому рейтинзі у країні щодо сплати населенням послуг ЖКГ та Дніпропетровська при третьому, мають значно нижчий за середній по країні рейтинг щодо рентабельності підприємств ЖКГ.

Складений рейтинг регіонів України за рівнем розвитку ЖКГ за показниками 2004 -2008 рр. показує, що найкращий стан ЖКГ характерний на сьогодні для м. Київ, Чернігівської, Полтавської, та Тернопільської областей. При чому м. Київ та Чернігівська області вирізняються найвищими рейтингами щодо фінансового стану підприємств ЖКГ, а Тернопільська – їх технічного стану (рис. 1).

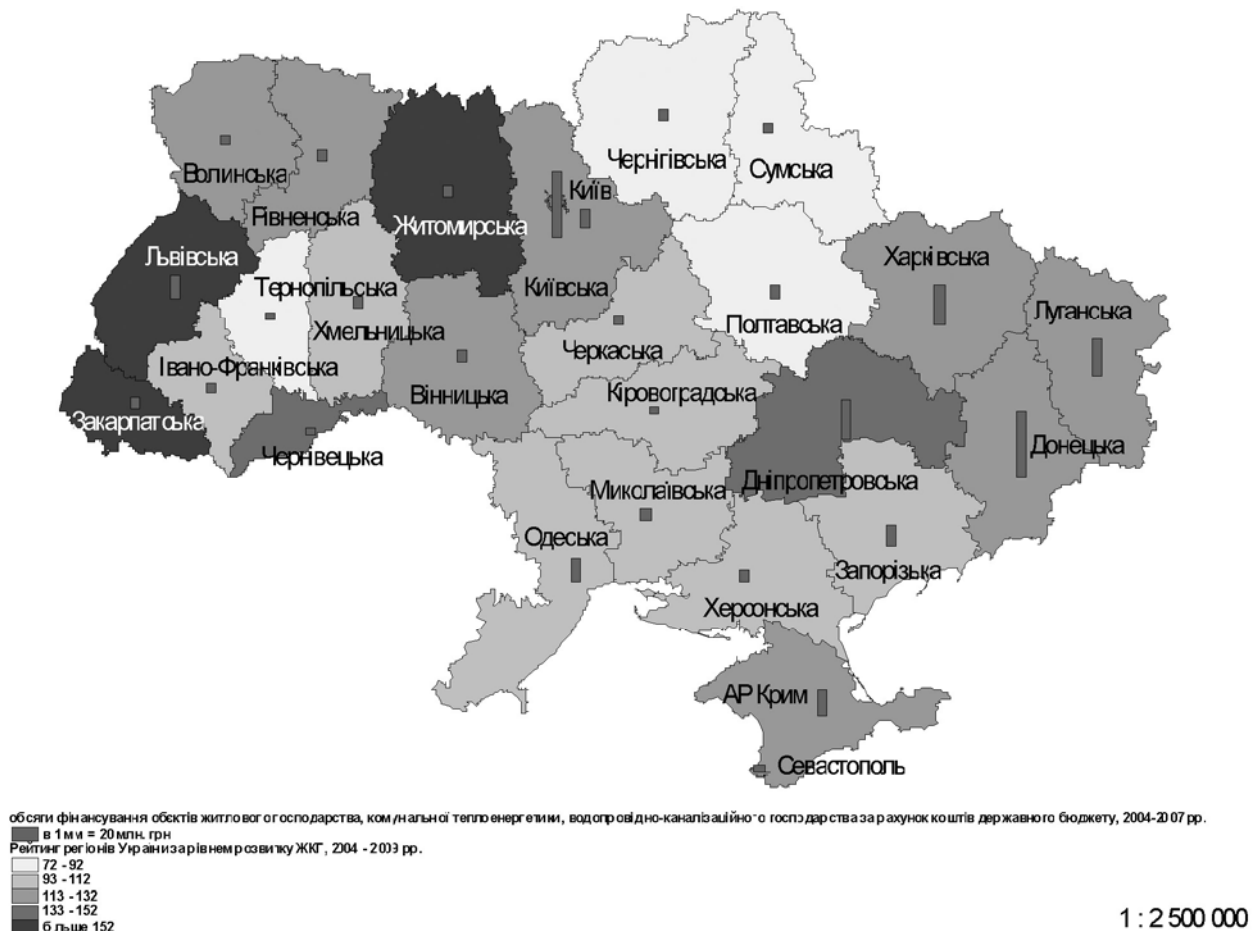

Рис. 1. Регіональний розвиток житлово-комунального господарства України у 2004 – 2009 рр.
Розроблено автором за даними Державного комітету статистики України [2]

Високий рейтинг має цілий ряд регіонів країни – м. Севастополь, Сумська, Миколаївська, Кіровоградська, Хмельницька, Черкаська, Одеська, Івано-Франківська, Херсонська, Запорізька області. Ці регіони не визначає високий рівень фінансування з державного бюджету, але вони у більшості випадків мають високий рейтинг за технічним станом підприємств ЖКГ та його інфраструктури. Одеська область має найвищий рейтинг у країні за ефективністю продукування та надання послуг у сфері ЖКГ.

АР Крим, Харківська, Вінницька, Донецька, Київська, Волинська, Луганська та Рівненська області мають рейтинг дещо нижчі за середній по країні. Причому ряд із них за рахунок найвищих часток фінансування ЖКГ з державного бюджету. Так Харківська завдяки цьому параметру потрапила до цієї групи при тому, що має найгіший рейтинг з-поміж регіонів України щодо технічного стану ЖКГ та його інфраструктури.

Значно гірший за середній для регіонів України рейтинг щодо розвитку ЖКГ у 2004 – 2009 рр. мають Дніпропетровська та Чернівецька області. За трьома групами показників, які використано для складання рейтингу, для них характерні нижчі за середні по країні показники. Особливо складним є технічний стан підприємств ЖКГ, його інфраструктури та низька ефективність виробництва та надання відповідних послуг населенню.

Навіть, близькі до середніх по країні показники фінансового стану підприємств ЖКГ не дозволяють при найгірших показниках інших груп, уникнути Львівській та Житомирській області найнижчого сумарного рейтингу.

Особливе місце абсолютного аутсайдера займає Закарпатська область. Стан ЖКГ якого потрібно визнати вкрай незадовільним.

Регіони, які посіли місця у трьох останніх групах рейтингу потребують розробки та нагального впровадження регіональних програм відновлення та розбудови ЖКГ. Програми, насамперед, мають визначити заходи із залучення фінансових ресурсів на розбудову інфраструктури ЖКГ, технічного переоснащення його підприємств та закладів, підвищення ефективності задоволення потреб споживача.

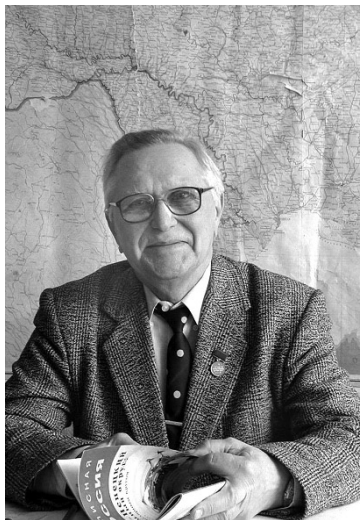
Найбільше турбує стан ЖКГ Закарпаття. Ігнорування його проблем з боку апарату держуправління тягне за собою глибокі господарські, соціальні та екологічні негативні наслідки, відображає недалекоглядність регіональної політики держави.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Викладений методичний підхід та інструментарій аналізу й діагностики стану регіонального розвитку ЖКГ дозволяють з достатньою повнотою досліджувати комплекс факторів, що визначають його стан, осмислено й цілеспрямовано організувати й виконати необхідний моніторинг, сприяє системному аналізу динамічно мінливої соціально-економічної ситуації у конкретному регіоні, проводити обґрунтування прийнятих управлінських рішень.

1. Петрук Є.В. Чинники розвитку житлово-комунального комплексу України / Петрук Є.В. // Економічна і соціальна географія: 36. наук. пр. – К.: Знання. - 2009. – Вип. 59. – С. 147-154; 2. Житловий фонд (1990-2009 рр.) – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

ЮВІЛЕЇ

ЕДУАРДУ ТИМОФІЙОВИЧУ ПАЛІЄНКУ – 75 !

Колектив географічного факультету, Рада ветеранів війни та праці Київського національного університету імені Тараса Шевченка щиро вітає доцента кафедри землезнавства та геоморфології географічного факультету, кандидата географічних наук Едуарда Тимофійовича Палієнка зі славним ювілеєм.

Народився Е.Т. Палієнко 20 вересня 1935 року в м. Севастополі. У 1958 році закінчив географічний факультет Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка. Довгий час працював геоморфологом, старшим геологом Туркменської комплексної тематичної експедиції Управління геології та охорони надр Туркменської РСР.

У 1964 році за матеріалами власних польових досліджень у складних умовах пустелі захистив кандидатську дисертацію "Рельєф Західного Копетдагу та історія його розвитку". З тієї пори і до сьогодні Е.Т. Палієнко – провідний доцент кафедри землезнавства та геоморфології географічного факультету.

Едуарду Тимофійовичу належить розробка основ інженерної геоморфології як науки. Він дав теоретичні обґрунтування та вперше в Україні провів застосування інженерно-геоморфологічного аналізу при проектуванні та будівництві Північно-Кримського каналу, каналу Дунай–Дністер, Стрийського протисельового водосховища. Багато років був незмінним керівником експедицій по проектуванню каналів Дунай–Дніпро, Каракумського і Північно-Кримського.

Е.Т. Палієнко першим у Радянському Союзі видав підручник з інженерної та пошукової геоморфології, за який отримав Бронзову медаль Виставки досягнень у народному господарстві СРСР у Москві.

Едуард Тимофійович є одним з найплідніших науковців факультету. Його перу належить понад 300 наукових праць, у тому числі 4 одноосібні монографії, співавторство 24 монографій. Режисери близько 20 науково-популярних фільмів та одного художнього серіалу мали за честь працювати з Е.Т. Палієнком як сценаристом і консультантом.

Талант непересічного викладача-методиста яскраво засяяв на посаді Голови науково-методичної комісії Вченої ради географічного факультету. Свій багаторічний викладацький досвід він охоче і з натхненням передавав молодим викладачам, вчителям, аспірантам і магістрам.

Заслуги Е.Т. Палієнко відзначені численними почесними нагородами: "Відмінник освіти України" (2009), медалями "Ветеран праці" та "До 1500-річчя Києва".

Щиро бажаємо Едуарду Тимофійовичу міцного географічного здоров'я, насиченого творчою працею довголіття та примноження когорти численних вдячних учнів та послідовників !

*Колектив географічного факультету
Кафедра землезнавства та геоморфології*

ГРИГОРІЮ ДАНИЛОВИЧУ ПРОЦЕНКУ – 75 !

У грудні виповнюється 75 років від дня народження кандидата географічних наук, доцента, географа-кліматолога Григорія Даниловича Проценка. Народився Григорій Данилович 06 грудня 1935 на Черкащині в селі Майданівка Звенигородського району. В 1963 році закінчив кафедру метеорології та кліматології географічного факультету Київського університету. З 1963 працював старшим інженером-синоптиком авіаметеостанцій Шар'я та Кострома Верхневолзького управління Гідрометслужби СРСР, з 1968 – молодший науковий співробітник відділу агроекології УкрНДІ садівництва. У Київському університеті викладав 1975-2002 на кафедрі метеорології та кліматології. Працював в.о. заступника декана заочного відділення, заступника декана з навчальної роботи географічного факультету. Викладав курси: "Метеорологія та кліматологія", "Кліматологію", "Агрометеорологію".

Сфера наукової діяльності: дослідження строків настання фенологічних фаз плодових культур в Україні залежно від погодних та кліматичних умов; потреби їх у теплі; вплив погоди на якість врожаю плодових культур; вивчення мікроклімату садів різних конструкцій; зміни тривалості безморозного періоду та особливостей формування снігового покриву в агроландшафтах; мінливість потоків короткохвильової радіації в Україні; низькі температури повітря взимку та влітку; дослідження агрокліматичних ресурсів України. Працює доцентом кафедри фізичної географії КНПУ ім. М.П. Драгоманова.

Нагороджений Грамотою Державної гідрометеорологічної служби України (2002), медалями: "В пам'ять 1500-річчя м. Києва", "Ветеран праці". Автор понад 20 наук. праць.

Основні наукові праці (автор і співавтор): Природні умови Придніпров'я та їх вивчення: Навч. посіб. К., 1992 (у співавт.); Основи метеорології: Навч. посіб. К., 2002., Ч. I. (у співавт.); Клімат України: Монографія. К., 2003; Словник-довідник з фізичної географії 6-8 кл. Харків, 2004; Метеорологія та кліматологія: Посіб. К., 2008.

Щиро вітаємо Григорія Даниловича Проценка з 75-річчям та бажаємо міцного здоров'я, натхнення та сімейного благополуччя.

Колектив географічного факультету, учні, колеги

ВІТАЛІЮ АРСЕНІЙОВИЧУ ПРУСОВУ – 70 !

Віталій Арсенійович Прусов народився 16 лютого 1940 р. у м. Севастополь. У 1964 р. закінчив теплотехнічний факультет Київського політехнічного інституту (зараз НТУУ "КПІ") за спеціальністю теплоенергетичне устаткування електростанцій.

В 1964–1967 р. – інженер відділу термодинаміки газових потоків Інституту технічної теплофізики АН УРСР. В 1967–1983 р. – інженер, старший інженер, аспірант, старший викладач та доцент кафедри обчислювальної математики та програмування Київського інституту інженерів цивільної авіації (зараз Національний авіаційний університет).

В 1974 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата технічних наук на тему: "Дослідження характеристик течії поблизу соплових апаратів, що реалізують пристінні струмені" за спеціальністю 01.02.05-механіка рідини, газу та плазми в Інституті гідромеханіки АН УРСР.

В 1983–2007 р. завідувач науковими підрозділами Українського науково-дослідного гідрометеорологічного інституту (УкрНДГМІ). Під час роботи в УкрНДГМІ був науковим керівником більш як 10 науково-дослідних робіт, пов'язаних з розробкою чисельних методів прогнозу погоди з різною завчасністю. У 2006 р. рішенням Центральної методичної комісії Державної гідрометеорологічної служби метод прогнозу погоди для території України було рекомендовано до впровадження в Гідрометцентрі України.

В 1992 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора фізико-математичних наук на тему "Чисельне дослідження мезомасштабних процесів в задачах динаміки нижнього шару атмосфери" за спеціальністю 01.02.05-механіка рідини, газу та плазми в Інституті прикладної механіки АН СРСР (м. Москва). В 2003р. йому присвоєно вчене звання професора.

З 2007р. – професор кафедри метеорології та кліматології Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

Наукові інтереси: експериментальна та теоретична гідромеханіка; чисельні методи в рівняннях математичної фізики; дослідження, присвячені математичному моделюванню циркуляції атмосфери та антропогенного впливу на неї; чисельні методи прогнозу погоди.

Має більше 60-ти опублікованих наукових праць, серед яких 9 книг, в т.ч. 5 монографій, зокрема: "Гидродинамические модели в геофизических средах" (у співавторстві 1996 р.), "Математическое моделирование техногенных загрязнений окружающей среды" (у співавторстві 2000 р.), "Информатизация аэрокосмического земледелия" (у співавторстві 2001 р.), "Стихийные метеорологические явления на территории Украины за последние двадцать лет" (1986–2005 рр.) (у співавторстві 2006 р.), "Моделювання природних та техногенних процесів в атмосфері" (у співавторстві 2006 р.); і 4 навчальних посібників, зокрема підручники "Математичне моделювання атмосферних процесів" (у співавторстві 2005 р.) та "Динамічна метеорологія" (у співавт. 2009 р.).

Член спеціалізованої вченої ради Київського національного університету ім. Тараса Шевченка по захисту докторських і кандидатських дисертацій за спеціальностями 11.00.07 і 11.00.09, член Вченої ради Українського науково-дослідного гідрометеорологічного інституту.

Член редколегії наукового збірника праць Українського науково-дослідного гідрометеорологічного інституту (УкрНДГМІ) "Питання аналізу і прогнозу погоди".

Під його науковим керівництвом захищено 5 кандидатські дисертації, керує роботою магістрів. Викладає спецкурси: "Математичні методи в гідрометеорології", "Геофізична гідродинаміка", "Динамічна метеорологія", "Чисельні методи прогнозу погоди", "Прикладна кліматологія" та "Програмування в метеорології".

Нагороджений знаком "Почесний працівник гідрометслужби України" (2004 р.), у 2005 та 2010 роках нагороджений Почесною грамотою університету, Лауреат премії імені Тараса Шевченка Київського національного університету імені Тараса Шевченка 2009 р. за підручник "Математичне моделювання атмосферних процесів".

Вітаємо Віталія Арсенійовича з ювілеєм, бажаємо міцного здоров'я та багатьох років плідної праці на географічних ниві!

*Колектив географічного факультету
Кафедра метеорології та кліматології*

ВАСИЛЮ ГРИГОРОВИЧУ ПАЗИНИЧУ – 60 !

Пазинич Василь Григорович народився 6 березня 1950 року у м. Києві. У 1967-72 роках навчався на кафедрі геодезії та картографії Географічного факультету КДУ. Після двох років служби в армії почав працювати в науково-дослідних підрозділах дистанційного зондування Землі. Першою науковою проблемою, за вирішення якої взявся В.Пазинич, було дослідження зв'язків акумулятивних еолових форм в межах Поліської частини Українського кристалічного масиву. Фактично, це було продовження досліджень, розпочатих на географічному факультеті Ю.Кошиком, В. Тимофєєвим, В.Чмихалом та Б.Ніколаєнко. Фізичний аналіз еолових явищ та явищ в приповерхневій зоні земної кори привели до висновку, що зв'язок між геологічними об'єктами та еоловою акумуляцією базується на електростатичних силах. Дослідження цього явища були виконані під час навчання в заочній аспірантурі (1979-83 р.р.), за спеціальністю геофізики та геохімія ландшафтів. Робота "Теоретичні дослідження явища еолової акумуляції" була завершена у тому ж таки 1983 році. Керуючись визначенням засновника напрямку геофізики ландшафтів Д.Арманда – вивчення ландшафтних процесів методами сучасної фізики, В.Пазинич розробив фізико-математичний апарат вітропіщаного потоку, який дозволяв оцінити вплив на його динаміку різних сторонніх чинників, у тому числі і електростатичного поля Землі. Нажаль, робота у той час не знайшла розуміння, і була захищена тільки у 1995 році. Набагато пізніше, вже у 2005 році в своїй фундаментальній роботі "Пізнання ландшафту: місце і простір" М.Гродзинський детально зупинився на великому значенні досліджень В.Пазинича.

Дослідження електростатичного поля мали також побічні результати, серед яких слід виділити винахід "Спосіб пошуку ґрунтових вод" (а.с. 1010589, 1981р.) та методику прогнозування покладів вуглеводнів. Остання широко застосовувалася впродовж 80-90-х років м.с. на теренах України, Білорусі, Грузії, Болгарії, Польщі, Канади та США.

З перших років нового тисячоріччя В.Пазинич продовжив дослідження історії становлення басейну Дніпра. Отримані результати були викладені у чисельних публікаціях, в тому числі в трьох монографіях. Головним здобутком цього періоду слід вважати встановлення віку Канівських дислокацій та обґрунтування необхідності перегляду уніфікованої геоморфологічної легенди басейну Дніпра.

За час наукової діяльності В.Пазинич опублікував більше 85 наукових робіт в тому числі три монографії, та був співавтором навчально-методичного посібника (1999 р.)

Щиро бажаємо Василю Григоровичу міцного здоров'я, творчого довголіття та життєвих гараздів !

Колектив географічного факультету

ВІКТОРУ МИКОЛАЙОВИЧУ САМОЙЛЕНКУ – 55 !

Народився Віктор Миколайович 25 вересня 1955 р. в м. Києві. Закінчив географічний факультет університету у 1977 р., з 2001 р. працює на факультеті професором кафедри фізичної географії та геоєкології, наразі – т.в.о. завідувача цієї кафедри.

Автор нового наукового напрямку в геоєкології – гідроінвайронментології. Науковий керівник понад 35 науково-дослідницьких проектів, більш ніж 20 з яких розроблялися за національними і міжнародними екологічними програмами. Розробив і викладає низку дисциплін, зокрема з імовірнісних математичних методів і моделювання в геоєкології та географії, географічних інформаційних систем і радіогеоєкології, організації наукових досліджень і наукової творчості, менеджменту міжнародних екологічних проектів. Підготував 5 кандидатів наук.

Обирався членом Національного Комітету України з МГП ЮНЕСКО / ОГП ВМО, член Міжнародної асоціації гідрологічних наук (IAHS), призначався членом Українського національного комітету управління міжнародними проектами Програми розвитку ООН / Глобального екологічного фонду з екологічного оздоровлення транскордонного басейну Дніпра, експертом низки міжнародних проектів, а також представником України у підгрупі з ГІС Міжнародної комісії з охорони річки Дунай (ICPDR). Співавтор Міжнародної електронної бази даних (веб-сайта) "Екологічний стан басейну Дніпра".

Має понад 140 опублікованих у вітчизняних і закордонних виданнях наукових і навчально-методичних праць, у т.ч. 9 монографій з геоєкологічного моделювання та міжнародного екологічного співробітництва, 6 навчальних посібників (3 – з грифом МОН України) і 8 навчальних програм (1 – з грифом МОН України).

Вітаємо Віктора Миколайовича з ювілеєм, бажає міцного здоров'я та плідної праці.

*Колектив географічного факультету
Кафедра фізичної географії та геоєкології*

ПАМ'ЯТАЄМО

ЗОЛОВСЬКИЙ АНДРІЙ ПЕТРОВИЧ

Влітку цього року виповнюється 95 років від дня народження доктора географічних наук, професора Андрія Петровича Золовського. Народився Андрій Петрович 22 серпня 1915 року в селі Гвоздавка Друга, тепер Любашівського р-ну Одеської області. 1941 року закінчив географічний факультет Одеського університету. Проїшов фронтовими шляхами України, Кавказу, Польщі, Німеччини під час Другої світової війни.

З 1946 працював у Київському університеті науковим співробітником НДІ географії. За період викладацької роботи на кафедрі геодезії та картографії Київського університету в період з 1952 по 1976 рр. обіймав посади: старшого викладача, з 1955 доцента, з 1970 професора. Захистив першу в Україні докторську дисертацію зі спеціальності "картографія" на тему: "Проблеми комплексного картографування економіки колгоспів і радгоспів адміністративних районів і областей УРСР" (1969). 1970-1977 рр. керівник Сектора географії (Інститут геофізики ім. С.І. Субботіна НАН України), завідувач відділом картографії, з 1986 провід. науковий співроб.-консультант. Виконав наукове обґрунтування сільськогосподарського картографування, основні положення і практичні шляхи генералізації на ком-

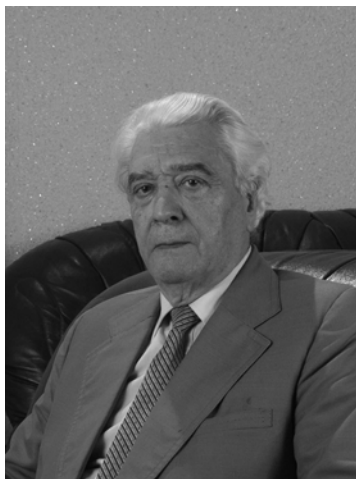
плексних економічних картах; розробив нові типи карт сільського господарства та охорони природи. Розробив наукові програми кількох комплексних атласів України. Склав та здійснив наукове редагування близько 200 оригінальних карт. Був відповідальним секретарем збірників наукових праць з комплексного тематичного картографування України, член редколегій журналів: "Вісник Київського університету. Серія Географія", "Вісник геодезії та картографії". Віце-президент УГТ. В.о. члена бюро Відділення наук про Землю Президії АН УРСР та член секції геології, географії і геофізики Комітету по Державних преміях УРСР. Почесний член Географічного товариства СРСР (1980). Обраний членом Міжнародної картографічної асоціації (ICA), Національного комітету картографів СРСР, член-кориспонтент комісії національних атласів Міжнародного Географічного Союзу США. Заслужений діяч науки та техніки України (1985). Нагороджений 2 бойовими орденами, 3 медалями. Удостоєний диплому Географічного товариства СРСР "За выдающиеся научные труды в области географических наук" (1982).

Помер Андрій Петрович 20 травня 2000 року в м Києві.

Автор понад 200 наук. праць. Автор і наук. консультант "Географічної енциклопедії України": У 3 т. Підготував 15 кандидатів та 4 докторів наук.

Осн. праці: Атлас сільського господарства Української РСР. К., 1958 (у співавт.); Атлас природних умовий і естесвенных ресурсов Украинской ССР. 1978; Комплексне картографування економіки сільського господарства. К., 1974; Картографічні проблеми охорони природи. К., 1978 (у співавт.); Стан і перспективи розвитку географічних досліджень в Українській РСР. К., 1980 (у співавт.).

МАРИНИЧ ОЛЕКСАНДР МЕФОДІЙОВИЧ

У вересні 2010 року виповнюється 90 років від дня народження відомого геоморфолога, фізико-географа і дослідника природи України, члена-кореспондента НАН України, доктора географічних наук, професора Олександра Мефодійовича Маринича. Народився Олександр Мефодійович 04 вересня 1920 на Кіровоградщині в с. Суботці Знаменського району. Після закінчення середньої школи в 1937 році вступив до Київського університету. На початку Великої вітчизняної війни Олександр Маринич – студент геолого-географічного факультету Київського університету – брав участь у обороні Києва, був поранений. У 1942 році закінчив Казанський університет. З 1943 до 1945 рр. – комсорт танкового батальйону. Після війни Маринич О.М. повернувся до Київського університету, де під керівництвом В.Г. Бондарчука розпочав наукову і педагогічну роботу. За чверть століття він пройшов шлях від асистента до доктора географічних наук, професора. В 1948 р. захистив кандидатську дисертацію з геоморфології Подільського Придністров'я. Разом з проф. П.К. Загорієм у 1949 р. створив кафедру геоморфології в Київському університеті. У 1956-1971 рр. Олександр Мефодійович був завідувачем кафедрою фізичної географії, декан географічного факультету, проректор з навчальної роботи Київського університету. В 1961 р. захистив у Московському університеті докторську дисертацію "Геоморфологія південного Полісся".

В 1969 р. його було обрано членом-кореспондентом АН України. Академіком Олександр Мефодійович не зміг стати через посаду міністра освіти УРСР, оскільки дійсні члени АН не могли займати посади в міністерстві, а в ті часи відмовитися від подібної пропозиції було неможливо. Та ставши міністром, Олександр Маринич віднісся до цієї справи з тією самою відповідальністю, як і до всього іншого. За часів його керівництва (1971-1979 рр.) Міністерство багато уваги приділяло практичному одержанню загальної освіти всією молоддю, підвищенню кваліфікації вчителів і керівних педагогічних кадрів, підготовці нових шкільних підручників і навчальних посібників, методиці викладання шкільних дисциплін, трудовому вихованню учнів.

Олександр Мефодійович Маринич очолював делегації України і виступав на сесіях ЮНЕСКО в Парижі і Тбілісі, а також на міжнародних конференціях з освіти в США та Японії. Вивчав досвід освітянської справи в зарубіжних країнах (Франції, США, Японії, Індії, Кубі та ін.). Опублікував ряд праць в педагогічних виданнях про стан освіти в Украї-

ні. З 1979 по 1989 рр. – керівник відділення географії Інституту геофізики ім. С.І. Субботіна АН УРСР, з 1989 – радник дирекції Інституту географії НАН України і професор кафедри фізичної географії і охорони природи Київського університету імені Тараса Шевченка. Є одним із засновників Інституту географії НАН України, який було створено в 1991 р. О.М.Маринич – відомий в Україні та за рубежом багатограними науковими інтересами і своїми дослідницько-географічними здобутками: він автор і співавтор більш 300 наукових праць, 20 з яких є монографіями, багатьох підручників та навчальних посібників. Йому належить провідна ініціатива і роль у створенні унікального видання – тритомної Географічної енциклопедії України.

Найбільше відомі наукові праці О.М. Маринича з геоморфології і фізичної географії Полісся, ландшафтознавства, фізико-географічного районування України, історії географічної науки. Так ще в 50-х роках Олександр Мефодійович організував Поліську комплексну географічну експедицію Київського університету і керував нею. На основі матеріалів даної експедиції він по-новому обґрунтував походження Полісся і формування його рельєфу. Результати досліджень були опубліковані у монографіях (1,2).

Під науковим керівництвом вченого складені перші карти ландшафту ряду областей і всієї України. В Інституті географії він очолює дослідження, спрямовані на опрацювання конструктивно-географічних основ раціонального природокористування, розв'язання регіональних еколого-ландшафтознавчих проблем. Багато часу О.М. Маринич приділяє редагуванню наукових збірників, монографій. Його статті вміщені в багатьох українських та зарубіжних енциклопедичних виданнях.

Під його науковим керівництвом захищено 5 докторських та 24 кандидатські дисертації. Серед учнів Олександра Маринича – доктори географічних наук М.С. Бевз, П.Г. Шищенко (чл.-кор. АПН України), В.М. Пашенко, М.Д. Гродзинський, Фам Хоанг Хай. Заслуги Олександра Мефодійовича Маринича відзначені державними нагородами – орденом Вітчизняної війни II ступеня, двома орденами Трудового Червоного Прапора, багатьма медалями. В 1991 р. йому присвоєно почесне звання Заслуженого діяча науки і техніки України, у 1993 році він став лауреатом державної премії України у галузі науки і техніки, у 1994 р. його обрано почесним професором Сімферопольського державного (тепер Таврійського національного) університету.

Помер Олександр Мефодійович 23 серпня 2008 року в м. Києві.

Осн. праці: 1. Українське Полісся: Фізико-геогр. Нарис. – К.: рад. Шк., 1962. – 163 с. іл. – Бібліогр.: с.158-162 (133 назв.). 2. Геоморфология южного Полесья. – Киев: Изд-во Киев. Ун-та, 1963. – 252 с. Ил.+табл. – Библиогр.: с. 234-251. 3. Физико-географическое районирование Украинской ССР / В.П. Попов, А.М. Маринич, А.И. Ланько. – Киев: Изд-во Киев. Ун-та, 1968. – 683 с.:ил. – Библиогр.: с.670-680. 4. Географія // Українська Радянська енциклопедія. – 2-е вид. – К., 1978. – с. 525-527. 5. Маринич О. М. "Основні напрями, результати і перспективи ландшафтознавчих досліджень" // Український географічний журнал. – 2001. – № 3. – С. 28–38. 6. Маринич Олександр Мефодійович, Шищенко Петро Григорович Фізична географія України.- К.: Знання, 2003.- 480.

З повагою:

**Декан географічного факультету, заслужений діяч науки і техніки України,
член-кореспондент НАПН України Я. Олійник;**

Президент УГТ, заслужений діяч науки і техніки України,

член-кореспондент НАПН України П. Шищенко;

Радник Президента України, доц. В. Олещенко;

Завідувач кафедри землезнавства та геоморфології проф. С. Бортник;

Завідувач кафедри геодезії та картографії, проф. А. Молочко.

Наукове видання

ВІСНИК КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ГЕОГРАФІЯ

Випуск 57

За авторською редакцією

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"
Виконавець *Д.Ананьївський*

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

Засновник та видавець – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Свідоцтво Міністерства інформації України про державну реєстрацію засобів масової інформації КІ № 251 від 31.10.97. Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", директор Г.Л. Новікова. Адреса ВПЦ: 01601, Київ, б-р Тараса Шевченка, 14, кімн. 43. ☎ (38044) 239 32 22; факс 239 31 28

Підписано до друку 09.09.10. Формат 60x84^{1/8}. Вид. № 46. Гарнітура Arial. Папір офсетний.
Друк офсетний. Наклад 300. Ум. друк. арк. 7,9. Обл.-вид. арк. 11,17. Зам. № 210-5344.

Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43
☎ (38044) 239 32 22; факс (38044) 239 31 28
E-mail: vydav_polygraph@univ.kiev.ua